

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/04.06.2021.Fil.72.09 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида:
УДК 821.512.133 Навоий.07:398.000.7

РАЖАБОВА МАЪРИФАТ БАҚОЕВНА

**АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ФОЛЬКЛОР ЖАНР, МОТИВ ВА
ОБРАЗЛАРИ СТИЛИЗАЦИЯСИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари доктори (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ**

Илмий маслаҳатчи: Ўраева Дармон Саидахмедовна
филология фанлари доктори, профессор

Бухоро – 2021

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I боб. Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий-бадийи такомлида фольклорнинг ўрни ва роли	17
1.1. Навоий ва фольклор баҳсининг илмий йўналишлари ҳамда тараққиёт босқичлари	17
1.2. Алишер Навоий – ўзбек фольклорининг билимдони.....	30
Биринчи боб бўйича хулосалар	45
II боб. Алишер Навоий фольклоризмлари таснифоти	46
2.1. Навоий ижодида аналитик ва синтезлашган фольклоризмлар	47
2.2. Навоий ижодида этнографик фольклоризмлар.....	65
2.3. Навоий ижодида стилизацион фольклоризм кўринишлари	84
Иккинчи боб юзасидан хулосалар:.....	105
III боб. Алишер Навоий ижодида фольклор жанрлари стилизацияси..	107
3.1. Алишер Навоий ижодида марсия ва навҳалар.....	107
3.2. Навоий ижодида паремнологик жанрлар стилизацияси	132
Учинчи боб бўйича хулосалар	155
IV боб. Алишер Навоий ижодида анъанавий эпик мотивлар стилизацияси	157
4.1. Мифологик жанг мотиви.....	157
4.2. Телбалик мотиви	162
4.3. Фарзандсизлик мотиви стилизацияси	173
4.4. Туш мотиви.....	182
Тўртинчи боб юзасидан хулосалар	194
V боб. Навоий ижодида тасаввуфий ғояларнинг халқона образлар стилизацияси асосидаги талқинлари.....	196
5.1. Навоий ижодида мифологик образлар стилизацияси	196
5.2. Навоий ижодида тарихий - реал шахслар образи орқали тасаввуфий ғояларнинг ифодаланиши.....	219

5.3. Навоий ижодида қушлар ва ҳайвонлар образининг халқона асосларда ифодаланиши	234
5.4. Навоий ижодида Наврӯз, бозор тушунчалари асосида тасаввуфий ғояларнинг образли ифодаси	245
Бешинчи боб юзасидан хулосалар	262
Хулоса	265
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	270

КИРИШ (докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё халқлари ёзма адабиётида фольклор жанрлари, мотив ва образларини қайта ижодий ишлаш, уларни муайян давр мафкураси ва воқеликларига мослаб стилизация қилиш орқали турли шаклий-услубий янгиланишларга эришиш барча замонларда поэтик анъана сифатида сақланиб келган. Агар бу эстетик жараён маълум бир мумтоз ёки замонавий ижодкор маҳорати асосида ўрганилса, у яшаган давр адабиётида фольклордан ўзлаштирилган адабий жанр, мотив ва образларни аниқлаш, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётнинг доимий тарзда ўзаро таъсир воситасида бадиий такомил топиб келганини исботлашда муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон адабиётшунослигида фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири туфайли юзага келган фольклоризмларнинг типлари, бадиий-эстетик хусусиятлари, поэтик вазифаларини ўрганиш устувор вазифалардан бирига айланган. Бунда дунё халқлари маънавий ҳаёти, адабий-эстетик тафаккури тараққиётида алоҳида ўрин эгаллаган ижодкорлар фольклоризмларининг мазмун-моҳиятини, улар орқали ифодаланган эзгу ғояларнинг миллий ва умуминсоний кўлами, поэтик жиҳатларини очишга эътибор янада кучаймоқда. Шу асосда улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий ижодида фольклорга хос жанр, мотив ва образлар стилизациясининг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-руҳий асослари, эстетик қонуниятларини аниқлаш ўзбек мумтоз адабиёти поэтикасининг тараққиёт хусусиятларини, бадиий манбаларини очишга хизмат қилиши жиҳатидан зарур ҳисобланади.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий маънавий меросимиз таркибида катта мавқега эга фольклордан ёш авлод камолоти йўлида кенг фойдаланишга айрича эътибор берилди. «Бу бебаҳо бойлик янги ва янги авлодлар учун донишмандлик ва билим манбаи, энг муҳими, янги

кашфиётлар учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз»¹ бўлгани боис атоқли ижодкорларнинг фольклордан ижодий фойдаланишини ўзига хос бадиий анъана сифатида ўрганиш адабиётшунослигимиздаги долзарб муаммолардан бирини ташкил қилмоқда. Алишер Навоийнинг ҳам фольклор жанр, мотив, образларидан ижодий фойдаланишдаги поэтик маҳоратини унинг диний-этиқодий қарашлари нуқтаи назаридан янгича тафаккур асосида ўрганиш шундай долзарб вазифалардан биридир. Бу эса шоир ижодининг асрлар давомида инсоният руҳий-маънавий камолотида муҳим омил бўлишида фольклорнинг ўрнини асослаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 17 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармонлари; 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида» ги, 2010 йил 26 февралдаги ПҚ-1292-сон «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида «Ижод» фондини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарорлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон «2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон қарори.

хуқукий хужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича халқаро илмий тадқиқотлар шарҳи². Жаҳондаги University of Oxford (Буюк Британия), Grasefield University, Universitat Trier (Германия), University of Verona (Италия), Indiana University, University of California (АҚШ), University of Santiago (Чили), La Sierra University (Бразилия), The University of Sydney (Австралия), Finish Academy of Science (Финляндия), Universitas Tartuensis (Эстония), Czech Academy of Sciences (Чехия), European Phraseological Society, Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, Москва давлат тилшунослик университети, Москва тилшунослик институти (Россия) каби етакчи марказ ва олий таълим муассасаларида фольклор жанрлари стилизацияси, стилизацион фольклоризмларни ўрганишга оид илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Жаҳон адабиётшунослигида жанр, мотив ва образлар қўлланилишининг у ёки бу жиҳатини ўрганиш бўйича қуйидаги илмий натижаларга эришилган: фольклоризмлар табиати, пайдо бўлиш асослари ва турлари тадқиқ этилган (Оксфорд университети, Буюк Британия; Финляндия Фанлар академияси); бадиий-эстетик вазифалари ёритилган (Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институти, Воронеж университети, Россия); фольклоризмлардаги миллий хусусиятлар таҳлили амалга оширилган

---

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар <https://www.disercat.com>, <https://www.sgu.ru>, <http://dspace.kpfu.ru/xmlui/handle/net/>, http://m.dissforall.com/_catalog/t13/_s, <http://www.prlib.ru/item/>, iling-ran.ru/scholars/rumy, <https://core.ac.uk>, <http://dereksiz.org/leksiko-semanva> бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

(Англия, Америка, Германия; Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, Россия; Қирғизистон давлат университети, Қирғизистон); фольклор жанрлари (эртак, латифа, мақоллар)нинг, айрим мотивларнинг лингвопрагматик томонлари ўрганилган (Филология, журналистика ва маданиятлараро мулоқот институти, Белград давлат миллий тадқиқот университети, Россия Фанлар академияси А.М.Горький номидаги халқаро адабиёт институти, М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университети, Россия Фанлар академияси Ижтимоий фанлар бўйича илмий ахборот институти, Россия); эртак ва мақолларнинг когнитив хусусиятлари ҳақидаги қарашлар баён этилган (Қозон давлат университети, Белград давлат университети, М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университети, Россия); эртак, дoston, латифа, мақолларнинг, баъзи образ ва мотивларнинг лингвокультурологик жиҳатларига бағишланган тадқиқот ишлари бажарилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзР ФА ҳузуридаги ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Бухоро давлат университети, Ўзбекистон).

Хориж адабиётшунослигида фольклор жанрлари, мотив ва образларининг, хусусан, мифологик мотив ва образларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш бўйича эса қуйидаги асосий йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: уларнинг генезиси, ички таснифоти, поэтик табиати, бадиий-эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрнини аниқлаш; этнофольклористик, этнолингвистик, лингвокультурологик, прагматик аспектда тадқиқ этиш; турли тизимли тиллардаги фольклор намуналарини қиёсий-типологик ўрганиш; таржима муаммоларини ечиш, ёзма адабиётда стилизациялаш қонуниятларини очиш; таълим-тарбия тизимида дидактик ва методик мақсадларда фойдаланиш усулларини белгилаб кўрсатиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида маълум бир ижодкор фольклоризми масаласи энг долзарб масалалардан бири сифатида тадқиқ этиб келинмоқда.³

Рус адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири масаласида ҳам кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган.⁴

Ўзбек адабиётшунослигида фольклор ва ёзма адабиёт муносабати, ўзаро таъсири масаласини буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ижоди мисолида ўрганиш алоҳида йўналиш сифатида кўпдан ривожланиб келмоқда. Бунда А.Фитрат, А.Саъдий, О.Шарафуддинов, М.Шайхзода, М.Афзалов, Н.Маллаев каби олимларнинг изланишлари бошқа тадқиқотлар учун илмий методологик асос вазифасини ўтаб келди. Хусусан, ўтган асрнинг 70-йилларига келиб, таниқли ўзбек олими Натан Маллаев шоир ижодиётининг халқчил негизини, фольклор билан боғлиқ қирраларини, шоирнинг оғзаки адабиёт анъаналарини ёзма адабиётга сингдириш маҳоратини махсус тадқиқ этди. Бу ҳақда унинг “Навоий ижодиётининг халқчил негизи”, “Асрлар эътирофи ва таъзими”, “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” (ўзбек ва рус тилларида), “Буюк ўзбек шоири” (ўзбек, қорақалпоқ ва рус тилларида) каби рисола ва монографиялари эълон қилинди.⁵ Мазкур тадқиқотларда асосан шоирнинг халқ томоша санъати, миф, афсона, ривоят, эртак, латифа сингари жанрлардан фойдаланиш маҳоратига эътибор қаратилган.

Шунингдек, Н.Ғанихўжаева, С.Иномхўжаев, М.Собиров, Х.Расулов, М.Мухитдинов тадқиқотлари ҳам айнан шу мавзуга дахлдорлиги билан

---

³ Землянова Л.М. О роли фольклора в литературной деятельности П.И.Якушкина // Русский фольклор. 19 том. – М.-Л., 1958. – С.184-202; Далгат У.Б. Фольклор в творчестве Янки Купалы. – М., 1968; Левинтон Г. Заметки о фольклоризме Блока / Миф – Фольклор – Литература. – Л.: Наука, 1978. – С.171-186; Позднякова Е.Г. Фольклоризм прозы Н.М.Карамзина: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Челябинск, 2003; Бессонова Л.П. Фольклорные традиции в творчестве А.Т.Твардовского (на примере поэмы «Страна Муравия») // Филологический вестник. – Майкоп: АГУ, 2004. № 6. – С. 108-115; Savas Yelok. Erkin Vahidov'un Юйрлери Uzerine Dil ve Uslup Calısması. – Ankara: Bengu yayinlari, 2017. – 712 s.

⁴ Азадовский М.К. Статьи о литературе и фольклоре. – М.-Л.: Гослитиздат, 1960. – 547 с.; Агрба В.Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – 158 с.; Азбелов С.Н. О специфике творческого процесса в фольклоре и литературе // Русский фольклор. Том XIX. – Л., 1979. – С.157-167; Далгат У. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981. – 303 с.; Райхл Карл. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Востлит-ра, 2008. – 380 с.

⁵ Маллаев Н.М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув юртлари филология факультетлари студентларига қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 114 б.; Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Т.: Фан, 1978. – 64 б.; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 432 б.

эътиборни тортади.⁶

М.Нарзикулова Алишер Навоий “Хамса”сидаги учинчи “Сабъаи сайёр” достонида фольклоризмлар ва ўзбек фольклоризмидаги Баҳром сюжетининг талқини” масаласини махсус ўрганди.⁷

Мазкур тадқиқотда улуғ шоирнинг халқ кўшиқлари, хусусан, ёр-ёр (чинга), ўлан, йиғи ва йўқловлар (марсиялар), нақл, достон, олқиш, қарғиш, мақол, топишмоқ (луғз, муаммо) сингари жанрлар, халқ удум ва ирим-сиримлари асосида яратилган стилизацион, аналитик, синтезлашган, этнографик фольклоризмлари, мотив ва образларни стилизация қилиш маҳорати, уларнинг мазмун-моҳияти, бадиий-эстетик вазифаларини ёритиш кўзда тутилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Бухоро давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган «Филология фанларининг долзарб муаммолари» мавзусидаги илмий-тадқиқот йўналиши доирасида бажарилган

Тадқиқотнинг мақсади Алишер Навоийнинг ўз ижтимоий, тасаввуфий қарашларини фольклорнинг анъанавий жанр, мотив, образларини новаторона услубда стилизация қилиш орқали бадиий ифодалаш маҳоратини очиш асосида ўзбек мумтоз адабиётида жанрларнинг бойитилиш йўллари, поэтик қонуниятлари, шаклий-услубий янгиланишларнинг омиллари, фольклоризм типларини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланди:

---

⁶ Ганиходжаева Н. Алишер Навоӣ – новеллист (По материалам «Хамсы»): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т.: 1967; Инамходжаев С. Алишер Навоӣ и исполнительское искусство художественного слова: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Баку, 1970; Сабиров М. К вопросу использования Алишером Навоӣ фольклора (По материалам “Хамса”): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Самарканд, 1971; Расулев Х. Пути развития эпического жанра – дастана и проблема народности в узбекской литературе: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т.: 1972; Мухитдинов М. Произведения цикла “Баҳром и Дилором” и “Баҳром и Гуландом” в узбекской литературе (Эволюция сюжета Баҳром Гура): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т.: 1972.

⁷ Нарзикулова М. “Сабъаи сайёр” достонида фольклоризмлар ва ўзбек фольклоризмидаги Баҳром сюжетининг талқини: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2006.

фольклор буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий-бадий тақомилида, халқчиллигини таъминланишида асосий манбалардан бири эканини навоийшунослик тарихий босқичларида қайд этилган илмий йўналишларнинг назарий ютуқлари асосида далиллаш;

Алишер Навоий ижодида фольклорнинг миф, афсона, ривоят, эртак, нақл, достон, латифа сингари эпик жанрлари, мифологик ҳамда диний-афсонавий мотив ва образлари воситасида яратилган фольклоризмларнинг табиати ва бадий вазифаларини аниқлаш;

улуғ шоирнинг халқ лирик ва маросим қўшиқлари, йиғи-йўқловларга илмий, бадий муносабатини ёритиш ҳамда марсия, навҳалар яратишда мотам маросими қўшиқларидан таъсирланганини асослаш;

шоир ижодида фольклорнинг мақол, топишмоқ жанрлари асосида яратилган афоризм, луғз, муаммоларига хос шаклий-услубий белгиларни, олқиш, қарғиш каби кичик ҳажмли жанрлар иштирокида ҳосил қилинган аналитик фольклоризмлар моҳиятини очиш;

фольклордан ижодий таъсирланиб ўзбек мумтоз адабиётининг анъанавий жанр, мотив ва образларини шаклий-услубий янгилашда Алишер Навоий маҳоратини кўрсатиш;

Алишер Навоийнинг ижтимоий, диний-тасаввуфий ғояларни ифодалашда афсона, ривоят, нақл синтези, фольклорнинг анъанавий мотив ва образлари мазмунидан фойдаланишдаги санъаткорлигини далиллаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг “Фан” нашриёти томонидан чоп этилган йигирма жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами” танланди.

Тадқиқот предмети Алишер Навоийнинг миф, афсона, ривоят, нақл, эртак, достон, қўшиқ, йиғи-йўқлов, мақол, топишмоқ, олқиш, қарғиш сингари фольклорга хос жанрлар, анъанавий мотив ва образлар стилизацияси билан боғлиқ поэтик хусусиятлар ташкил қилади.

Тадқиқот усуллари. Диссертацияда структурал, компонент, тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик, этнофольклористик ҳамда биографик каби таҳлил усуллари қўлланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоий ижодининг мифология ва халқ поэтик анъаналарига муносабати, фалсафий, илоҳий-ирфоний мазмундаги агиографик афсона ва ривоятларни ўзида бадиий синтезлаштиргани, халқ тарихи, санъати, этнографияси тасвири асосида этнографик, оғзаки ижод жанр, мотив, образлари замирида стилизацион фольклоризмларни вужудга келтиргани аниқланган;

шоир ижодида ўзбек фольклорининг миф, афсона, ривоят, эртак, дoston сингари эпик, лирик ва маросим қўшиқлари, йиғи-йўқловлар ҳамда паремик характердаги мақол, топишмоқлар, шунингдек, олқиш, қарғиш каби сўз сеҳрига ишончни ифодаловчи кичик жанрлар стилизациясига хос хусусиятлар аниқланган;

шоирнинг халқ насрига хос фалсафий, илоҳий-ирфоний мазмундаги агиографик афсона ва ривоятлар, эртак, нақл ифода услубидан, халқ лирик, маросим қўшиқлари, паремик тур жанрлари шакли, мазмуни, оҳангидан бадиий синтезлаш ва стилизация қилиш орқали фойдалангани далилланган;

Алишер Навоий ижодида халқ томоша санъати, маданияти, маросим ва урф-одатлари тасвири асосида вужудга келтирилган этнографик фольклоризмларнинг мифологик, тарихий-ижтимоий илдизлари, бадиий мазмуни ёритилган;

Алишер Навоийнинг халқ дostonлари, мотам маросими қўшиқлари, топишмоқ, олқишлар асосида яратган дoston, марсия, марсия-ғазал, марсия-таркиббанд, луғз (чистон), муаммо, муножот, рубоий-олқиш, таърих-олқиш сингари жанрлар билан ўзбек мумтоз адабиётининг жанрлар таркибини бойитгани исботланган;

мифологик жанг, телбалик, фарзандсизлик, туш, сеҳрли рақамларга алоқадор фольклор мотивлари, аждар, дев, пари, Семурғ каби асотирий,

фаришта, шайтон, жин, Хизр сингари диний-афсонавий, Наврӯз, деҳқон, арус (келин), лўли, бозор, ит, тириклик суви каби образларидан илоҳий-ирфоний қарашларни ифодалашдаги шоир маҳорати асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Ўзбек адабиётшунослигида оғзаки ва ёзма ижод жанрларини фарқлаш, уларнинг бир-бирига бадиий таъсирини аниқлашга доир илмий тадқиқотлар олиб боришда амалий аҳамият касб этади;

бадиий ижодда жанр, мотив ва образлар шаклланиш жараёнига дахлдор интрапоэтик, экстрапоэтик омилларни ёритиш орқали чиқарилган хулосалар ўзбек адабиётида жанрлар, мотив ҳамда образлар типологияси, спецификаси, динамикасини белгилаб кўрсатиш имконини беради;

Алишер Навоий фольклоризмлари стилизацион, аналитик, синтезлашган, этнографик кўринишларда таснифлангани, бадиий матнда миллий колоритни ифодалашдаги услубий вазифалари, шоир тажрибаларининг кейинги давр ижодкорларига таъсири аниқлангани ўзбек мумтоз адабиётидаги фольклоризмлар типологияси ҳақидаги тушунча-тасаввурларни бойитади;

буюк сўз санъаткори Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий-бадиий тақомилида фольклор жанрлари, мотив ва образларининг асос вазифасини бажарганлиги ҳақидаги илмий-назарий маълумотлар ўзбек фольклори, адабиёт назарияси, мумтоз адабиёт тарихи, навоийшунослик бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Алишер Навоийнинг фольклор жанр, мотив, образларидан ижодий фойдаланиб, шаклий-услубий янгилашларга эришгани, миллий адабиётимизни ғоявий-бадиий жиҳатдан юксалтиргани бой далилий материалларга таянган ҳолда чуқур тадқиқ этилганлиги, келтирилган таҳлиллар структурал, компонент, тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик, этнофольклористик ҳамда биографик методлар воситасида асосланганлиги, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқотнинг илмий хулосалари Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий-бадний тақомилида фольклорнинг ўрнини ва таъсирини, унинг фольклор жанр, мотив, образларига илмий ҳамда бадний муносабатини, поэтик стилизация қилиш маҳоратини, ўзбек мумтоз адабиёти билан халқ оғзаки ижодининг алоқадорликдаги ривожланиш хусусиятларини аниқлашда назарий манба вазифасини бажариши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти «Халқ оғзаки ижоди», «Навоийшунослик», «Ўзбек адабиёти тарихи» фанларидан дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш, маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини тақомиллаштириш, факультатив дарслар ва махсус курслар ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алишер Навоий ижодида фольклор жанр, мотив ва образлари стилизацияси масаласини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар қуйидаги йўналишларда жорийланган:

Алишер Навоий ижодининг мифология ва халқ поэтик анъаналарига муносабати, фалсафий, диний-ирфоний мазмундаги агиографик афсона ва ривоятларни ўзида бадний синтезлаштиргани юзасидан чиқарилган илмий хулосаларидан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтида бажарилган Ф1-ФА-0-43429, ФА-Ф1, ГОО2 рақамли «Қорақалпоқ фольклори ва адабиёти жанрларининг назарий масалаларини тадқиқ этиш» (2012-2016 йй.) мавзусидаги фундаментал илмий лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қарақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 19 февралдаги 24/01-сонли маълумотномаси). Натижада оғзаки ижод жанр, мотив, образлари замирида стилизацион фольклоризмлар вужудга келиши аниқланган;

шоир ижодида ўзбек фольклорининг миф, афсона, ривоят, эртақ, достон, латифа сингари эпик, лирик ва маросим қўшиқлари, йиғи-йўқловлар

хамда паремик характердаги мақол, топишмоқлар, шунингдек, олқиш, қарғиш каби сўз сеҳрига ишончни ифодаловчи кичик жанрлар стилизациясига доир назарий хулосалардан ФА-Ф1-ОО5 «Қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослигини тадқиқ этиш» (2017-2020 йй.) мавзусидаги фундаментал илмий лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қарақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 19 февралдаги 24/01-сонли маълумотномаси). Натижада фольклор ва ёзма адабиёт жанрларининг назарий масалаларига оид таҳлилий маълумотлар такомиллаштирилган;

Алишер Навоийнинг ижтимоий, диний-тасаввуфий ғояларни ифодалашда афсона, ривоят, фольклорнинг анъанавий мотив ва образлари мазмунидан фойдаланишдаги маҳоратига доир илмий хулосалари 2018-2019 ўқув йили давомида Озарбайжон Республикаси Миллий илмлар академияси ва Баку давлат университетида амалиётга тадбиқ этилган (Озарбайжон – Туркманистон – Ўзбекистон адабий алоқалар бўлимининг 2021 йил 13 февралдаги 82 - сонли маълумотномаси). Натижада туркийзабон халқлар тасаввуф адабиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган тасаввуфий ғояларнинг фольклор анъаналари воситасида ифода этилиши бўйича талабаларда янги тушунча ва кўникмаларни шакллантиришга, адабиёт таълими мазмунини чуқурлаштиришга, Озарбайжон Республикаси Баку давлат Миллий илмлар академиясининг “Озарбайжон – Туркманистон – Ўзбекстон адабий алоқалар” бўлимида ташкил этилган “Ўзбек адабиёти тарихи” ва “Шарқ халқлари тасаввуф адабиёти” курси юзасидан дарслар, семинарлар ташкил қилишга, соҳага оид ўқув қўлланмалар ва услубий кўрсатмалар яратиш режасини лойиҳалашга ёрдам берган;

фольклор буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий-бадий тақомилида, халқчиллигини таъминланишида асосий манбалардан бири эканлиги борасидаги илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузуридаги Мир Араб олий мадрасасида “Тасаввуф”, “Тасаввуф атамалари” сингари дарсларни ўқитишда,

миллатимиз ифтихори саналган Мир Алишер Навоий таваллуди муносабати билан ўтказилган маънавий-маърифий тадбирларда тадқиқот натижаларидан фойдаланилган (Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги Мир Араб олий мадрасасининг 2021 йил 17 июлдаги 82-сонли далолатномаси). Натижада фаришта, шайтон, жин, Хизр сингари диний-афсонавий образлардан тасаввуфий, илоҳий-ирфоний қарашларини бадиий ифодалашдаги поэтик маҳорати юзасидан чиқарилган илмий хулосаларига эга ушбу тадқиқот натижаларига таянилди.

Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодига хос жанр, образ ва мотивлардан ижодий фойдаланиб, мумтоз адабиётда дoston, чистон (луғз), муаммо, таърих, марсия сингари қатор жанрлар, турли мифологик ва афсонавий образ, мотивлар асосида ўз даври воқеликларини, ирфоний тушунчаларни ифодалашда санъаткорлик кўрсатгани, инсонни маънавий камолотга етакловчи қарашларни халқ услубида бадиий ифодалашга эришгани ҳақидаги илмий хулосалардан «Бухоро» телеканалининг «Долзарб мавзу», «Интервью плюс», «Ассалом, Бухоро», «Саккизинчи мўъжиза» кўрсатувларида фойдаланилган (Бухоро вилоят миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йилнинг 16 мартдаги 1/78 сонли маълумотномаси). Натижада мазкур ишнинг илмий натижалари воситасида ушбу телекўрсатувлар учун тайёрланган материалларнинг мазмуни мукаммаллашуви, илмий-оммабоплиги, телетомошабинларнинг бадиий адабиётда комил инсонни камолотга етакловчи ғоялар, нафси енгитиш, покликка интилиш билан боғлиқ ахлоқий тушунча-қарашлари, билими кенгайтилиши, китобхонликка қизиқиши таъминланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 24 та, жумладан, 11 та халқаро ва 13 та республика илмий-амалий анжуманларида қилинган маърузаларда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация натижалари бўйича 37 та илмий иш, жумладан, 1 та монография, Ўзбекистон

Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижалари чоп этиш тавсия қилинган илмий нашрларда 12 та (9 та республика, 3 та хориж), шулардан, 2 та илмий мақола халқаро журнал ва 1 та Web of science базасидаги журналда чоп этирилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, беш асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 284 саҳифадан иборат.

I БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИЁТИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ТАКОМИЛИДА ФОЛЬКЛОРНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

1.1. Навоий ва фольклор баҳсининг илмий йўналишлари ҳамда тараққиёт босқичлари

Алишер Навоий ўзигача бўлган араб, форс ва туркий халқларнинг оғзаки ҳамда ёзма маънавий мероси билан пухта танишиб чиқиб, уларнинг энг яхши анъаналаридан сабоқ олган, таъсирланган, адабий тажрибасида ривожлантирган. Шунинг учун навоийшунос олимлар улуғ мутафаккир шоирнинг фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига эмас, бошқа халқлар фольклорига муносабатини ҳам чуқурроқ ўрганиш зарурлигини таъкидлайдилар.⁸ Алишер Навоий ижодида фольклор муҳим манбалардан бири эканини эътироф этадилар. Бундай қарашлар навоийшуносликда Навоий ва халқ ижодиёти баҳси алоҳида илмий йўналиш сифатида шаклланиши ва тараққий топишига олиб келган.

Атоқли адабиётшунос Н. Маллаев ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклор баҳсининг кўп масалалари улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида мужассамланганини⁹ инобатга олиб, унинг ижоди Шарқ халқлари фольклоридаги миф, афсона, эртак, дostonлар билан боғлиқлиги ҳақида тадқиқот яратди ҳамда ўзбек адабиётшунослигида мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди йўналишига асос солди. Олим мазкур тадқиқотида Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг ўрганилиши, ёзма адабиётда халқ ижодиётига муносабат, шоир ижодида эзгулик ва ёвузлик, космогоник мифларнинг ўзига хос талқини, “Хамса” қаҳрамонларининг фольклордаги замини, унинг таркибидаги дostonларда келтирилган ҳикояларнинг, бадиий тасвир ҳамда тил воситаларининг фольклор билан боғланиши, Навоий

---

⁸ Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижоди манбалари ҳақида // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 1993. – Б.3-13.

⁹ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.18.

достонларининг халқ вариантлари, яъни “Қиссаи Фарҳоду Ширин”, “Китоби Мажнуну Лайли” асарлари, бу қаҳрамонлар ҳақида халқ орасида тарқалган афсона ва эртаклар, бахшилар ижросида тарқалган достонлар, халқ китоблари, халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий образи, яъни шоир образининг афсона, латифа ва ҳикояларда тасвирланиши ҳақида фикр юритган. Бироқ олимнинг “Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти” тадқиқоти 1978 йилда, ўтган асрда шўролар мафкураси ҳукмронлиги пайтида яратилгани боис унда шоир асарларидаги илоҳий-ирфоний, тасаввуфий ғояларнинг фольклордаги анъанавий образ ва поэтик тимсоллар асосида берилиши билан боғлиқ ҳолатлар деярли ёритилмаган. Шунингдек, шоир ижодидаги луғз, муаммоларнинг халқ топишмоқлари, навҳа ва марсиялар халқ йиғи-йўқловлари стилизацияси асосида яратилгани, унда олқиш ва қарғишлар, ёр-ёрлар аналитик фольклоризм сифатида қўлланилгани, айниқса, мифологик жанг, туш, бефарзандлик, тўй каби анъанавий эпик мотивлардан ўзига хос халқона тасвирлар яратилгани, насрий асарларида сажъдан фойдаланилгани, “Тарихи мулуки аҷам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Ҳайрат ул-аброр” асарлари таркибидан синтезлаштирилган агиографик афсона ва ривоятлар, “Муножот” асарида халқ олқишларига яқинлик, бозор, лўли сингари анъанавий образлар стилизацияси хусусида деярли фикр юритилмаган. Ҳолбуки, булар оғзаки ижод билан ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири Алишер Навоий ижодида ёрқин кўриниб туришини чуқурроқ асослашга хизмат қилади. Шунинг учун бу ҳақдаги илмий қарашларни мустақиллик бахш этган ижодий эркинлик имкониятидан фойдаланиб, истиқлол даври мафкураси нуқтаи назаридан янада атрофлича тадқиқ қилиш навоийшунослигимиз учун муҳим муаммо саналади.

Н.Маллаев: “Халқ яратган асарлар, унинг ўлмас қаҳрамонлари, бадиий ижодкорлик тажрибаси ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва тараққийси учун замин, бой маънавий-бадиий манба, маҳорат мактаби бўлди”, – деб

ёзади.¹⁰ Олим фикрини давом эттириб: “Ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди – фольклор бебаҳо ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилди. Ўзбек мумтоз адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб унинг бутун такомил босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти шуни кўрсатади”, - деб таъкидлайди.¹¹

Навоий асарлари тадқиқоти ўзбек халқ оғзаки ижодининг айрим унутилган саҳифаларини очишга ҳам ёрдам беради.

Н.Маллаев “Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси навоийшуносликнинг катта ва муҳим баҳси” эканлигини алоҳида эътироф этиб, унинг илмий йўналишларини қуйидагилардан иборат деб ҳисоблайди:

1. Алишер Навоийнинг шоир ва мутафаккир сифатида шаклланиши ва такомилда халқ ижодиётининг роли.
2. Алишер Навоийнинг фольклордан ижодий фойдаланиши.
3. Алишер Навоий ижодининг халқ ижодиётига таъсири.
4. Халқ ижодиётида Навоий образи.

Бизнингча, ҳозирги даврда Навоий ижоди бошқа фанлар кесимида ҳам ўрганилаётгани туфайли Навоий ва фольклор баҳсининг илмий йўналишлари янада кенгайдики, шуни ҳисобга олиб, уларни қуйидагича таснифлаб кўрсатиш мумкин:

1. Алишер Навоий ижоди ва бадиий тафаккурининг шаклланишида фольклорнинг ўрни ва таъсири.
2. Алишер Навоий фольклоризмлари.
3. Алишер Навоий ижоди ва мифология.
4. Алишер Навоий ижодида фалсафий, илоҳий-ирфоний мазмундаги агиографик афсона ва ривоятлар бадиий синтези.
5. Алишер Навоий ижодида халқ тарихи, санъати ва этнографияси тасвири.
6. Алишер Навоий ижодида халқ тили имкониятларининг намоён этилиши, уларнинг лексикологияси ва лексикографияси.
7. Алишер Навоий ижодиёти ва халқ педагогикаси.
8. Алишер Навоий асарларининг халқ ижодиётига таъсири.
9. Халқ ижодиётида Навоий образи.
10. Навоий ижоди ва фольклор муносабатини ўқувчиларга ўргатиш методикаси.

---

¹⁰ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 9-10.

¹¹ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 13.

Навоий ва фольклор баҳси бўйича навоийшуносликнинг даврий тараққиёт босқичларини қуйидагича таснифлаб кўрсатиш мумкин:

1. XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари навоийшунослиги.
2. XX асрнинг 30-йиллари охири навоийшунослиги.
3. XX асрнинг 40-йиллари навоийшунослиги.
4. XX асрнинг 50-60 йиллари навоийшунослиги.
5. XX асрнинг 70-80 йиллари навоийшунослиги.
6. XX асрнинг 90-йиллари ва истиқлол даври навоийшунослиги.

Навоий ва фольклор баҳси бўйича навоийшуносликнинг даврий тараққиёт босқичларини бундай таснифлаш асосида, биринчидан, навоийшунослик тарихи ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилинса, иккинчидан, унинг йиллар давомида тараққий топиб, назарий асослари мустаҳкамланиб борганлиги аёнлашади.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари навоийшунослигига эътибор қилинса, унинг кўпроқ фольклоршунослик билан боғлиқликда кечганлиги сезилади. Бинобарин, ўтган асрнинг 20-йиллари фольклоршунослик мақсади билан ташкил қилинган илмий экспедициялар жараёнида халқ орасидан Алишер Навоий ҳақидаги латифа ва дostonлар ҳам ёзиб олинган. Бундан ташқари, бу даврда “Фарҳод ва Ширин” нинг халқ вариантлари – афсона ва эртакларни ёзиб олиш ва оммалаштиришда маълум ишлар қилинди.¹² Шундай намуналардан бирини А.А.Кушакевич матбуотда эълон ҳам қилган. Яна А.А.Семенов Алишер Навоий ҳақида тожик тилида тарқалган оғзаки ҳикоялар ҳақида маълумот берган.¹³

Мунаққид Вадуд Маҳмуд “Навоийгача турк адабиёти”, “Алишер Навоий” каби мақолаларида¹⁴ оғзаки ва ёзма адабиётнинг назарий масалаларига, эл адабиёти (халқ оғзаки ижоди)нинг ўзига хос хусусиятларига муносабат билдириб ўтган бўлса, С.Айний Алишер Навоий “Хамса”сининг

¹² Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.21.

¹³ Семенов А. А. Персидская новелла о Мир Али-Шире Навои // Бюллетень САГУ, вып. 13. – Т.: 1926. – С.177-186.

¹⁴ Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2007. – Б.12.

қисқартирилган танқидий матнини тайёрлашдек улкан ишга қўл урди.¹⁵ С. Айний яратган бу қисқартма нашр насрий ва шеърий қисмлар тартибида берилганлиги жиҳатидан халқ дostonларининг кўринишини эслатади. Айнан ана шундай шаклий танланиш матншуносликда услубий янгиланишга йўл очган.

С.Айний Алишер Навоий “Хамса”си хусусида фикр юритар экан, “Навоий “Хамса” ёзиш учун классикларни ўрганиш билан қаноатланмасдан, бунинг устига тарих ва халқ афсоналарини кўплаб ўрганди... Аммо дostonларида бу афсоналарни асл мақсад қилиб олмаган, балки уларни ўз мақсад ва ғояларини ифодалаш учун бир восита қилиб олган”¹⁶, – деб ёзади.

Ўтган асрнинг биринчи ярмида (1903-1943 йилларда) яшаб ижод этган, кўп қиррали адабиётшунос Олим Шарафуддинов Навоийнинг фольклордан фойдаланишига алоҳида эътибор қаратган.¹⁷ У Алишер Навоий ҳақида анча кенг ва яхлит тасаввур бера оладиган илк жиддий илмий-оммабоп асарнинг муаллифидир. Ҳомил Ёқубов айтганидек: “Навоийшуносликнинг таркиб топишида унинг пойдеворида мустаҳкам ғишт қўйганлардан бири Олим Шарафуддинов бўлди”.¹⁸ Бу китобида олим Навоийнинг фольклордан ижодий фойдалана олганлигини алоҳида таъкидлайди. Улуғ шоир томонидан яратилиб, “Хамса” асари таркибига киритилган дostonларнинг Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Баҳром Гўр”, “Шоҳ Искандар” афсоналари асосида ёзилган эса-да, ҳар бири ўзига хос тамомила оригинал дoston эканлигини асослашга уринади. О.Шарафуддинов Навоийнинг фольклордан фойдаланиши ҳақида фикр юритар экан, бу борада шундай хулосани баён этади: “Улуғ Алишернинг

¹⁵ Навоий А. Хамса. (қисқартириб нашрга тайёрловчи С.Айний). – Т.: Ўздавнашр, 1947. – Б. 432.

¹⁶ Айний С. Асарлар. VIII жилдлик. VIII жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 303.

¹⁷ Амонов У. Олим Шарафуддинов Навоийнинг фольклордан фойдаланиши ҳақида // “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди – намуна мактаби” мавзусидаги республика илмий анжумани материаллари. – Т.: 2016. – Б.119-122.

¹⁸ Ёқубов Ҳ. Адабиётшунослигимизнинг забардаст пионери // О.Шарафуддинов. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1978. – Б.12.

халққа муҳаббати, унинг турмуши билан қизиқиши шоирга фольклорни севдирди”.¹⁹

Мунаққид шоирнинг фольклор билан яхши таниш бўлганлигини унинг “Хамса”, “Лисонут-тайр”, “Махбуб ул-қулуб” сингари асарлари асосида далиллашга уринади. Айниқса, “Махбуб ул-қулуб”нинг мақол ва афоризмларга бой, фольклор руҳи билан суғорилганлигига алоҳида эътибор қаратади.

О. Шарафуддинов Навоий ижодининг мазмунига, образларининг мағиз-мағзига инсонпарварлик, адолатпарварлик, эзгулик ғоялари, оддий кишиларга хайрихоҳлик, меҳр-муҳаббат туйғулари, халқпарварлик тушунчалари чуқур сингдирилишида фольклор ўзига хос йўл ва восита бўлганлигини эътироф этади. Навоий “Хамса” дostonлари учун асос қилиб олган афсоналарнинг сюжетиға “бирор ерда” “тағйир” (ўзгартиш) киритишда ўзига хос камтарлик кўрсатганини ва унинг аслида афсона ўзагинигина сақлаб, тамоман янги, ғоявий-бадий юксак бир дoston яратганини таъкидлайди. Унинг ёзишича, Навоий ўз дostonларини афсонавий тугал ишқий дoston тарзида қайтадан ишлашни, барча бадий қисмлар ва тафсилотларға ўзгартиш киритишни, гўзал шаклни янги маъноға монанд қилиб тузишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Олим “Сабъаи сайёр” таркибига киритилган ҳикояларнинг кўп хусусиятиға кўра халқ эртакларини, ундаги самимийлик, соддалик, чуқур оптимизмни эслатишини, халқни, унинг ижодиётини оташин муҳаббат билан севган Навоийнинг ўз дostonларида халқ оғзаки ижодиётидан фойдаланганини, уларни қайтадан ишлагани билдириб ўтади.²⁰

30-40 йиллар навоийшунослигида Навоий ва фольклор муносабати бўйича Юнус Латиф, Мақсуд Шайхзода, Пўлат Мўмин, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия каби ўзбек, А.Н. Болдерев, А.К.Боровков, П.Ивашева

¹⁹ Шарафуддинов О. Навоийнинг ўз умри сўнгида ёзган асарлари. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1978. – Б.100.

²⁰ Шарафуддинов О. Баҳром Гўр образи ва “Сабъаи сайёр” тўғрисида // Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” дostonига сўзбоши. – Т., 1948. – Б.5-22.

сингари рус, П.Оғалиев, Б.Кербобоев сингари туркман олиму ижодкорларининг мақола ва китоблари ҳам эълон қилинган.²¹

Айтиш мумкинки, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси ўтган асрнинг 30-йиллари охиридан бошлаб илмий тус ола бошлаган ва навоийшуносликнинг муҳим бир йўналиши сифатида тараққиёт йўлига тушган. Бу даврда мутафаккир шоирнинг халқ ижодиётидан фойдаланиш маҳорати, афсона, ҳикоя ва эртакларда шоир образининг гавдалантирилиши масаласига эътибор қаратилган. Бундай изланишларнинг самараси эса илмий, илмий-оммабоп характердаги мақола ва рисолалар кўринишида жамоатчиликка рус ва ўзбек тилларида тақдим қилиб борилган.

А.Саъдий ва А.Фитрат тадқиқотларида Навоий меросининг фольклор билан алоқаси уч йўналишда кечганлигини кузатиш мумкин: 1. Алишер Навоийнинг фольклордан фойдаланиш маҳорати. 2. Ўзбек фольклорини ўз услубий ва шаклий изланишлари билан бойитганлиги, фольклорга таъсири. 3. Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мажолис ун-нафоис”, “Мезон ул-авзон” каби тилшунослик ҳамда адабиётшуносликка оид асарларида халқ оғзаки ижодиётининг айрим назарий масалаларига муносабат кўрсатгани.²²

А. Саъдий “Мезон ул-авзон”да халқ қўшиқлари тасниф қилингани, уларнинг муҳим хусусиятлари, шоирнинг халқ қўшиқлари тарзида ёзилган шеърлари, “Хамса” дostonларида ҳаёлий ҳикоялар, афсоналар, дев, аждаҳолар билан паҳлавонларнинг олишуви тасвирларидан фойдаланганлигига эътибор қаратади. Булар “Навоийнинг халқ оғзаки ижодиётига катта аҳамият берганини кўрсатади”, – дейди олим. Кейинчалик

---

²¹ Юнус Латиф. Навоий афоризмлари // “Гулистон”. – 1938. – № 8-9. – Б. 15-16; Шайхзода М. Навоий ижодида фольклор мотивлари // “Қизил Ўзбекистон”. – 1941 йил 9 май; Пўлат Мўмин. Навоий ва халқ ҳикматли сўзлари // “Қизил Ўзбекистон”. – 1948 йил 9 май; Афзалов М. Навоий ҳақида халқ афсоналари // “Шарқ юлдузи”. – 1948. – № 5. – Б. 26-32; Болдерев А.Н. Алишер Навоӣ в рассказах современников. Сб. “Алишер Навоӣ”. – Т.: 1946. – С.121-152; Боровков А.К. Навоӣ и Джами в народном предании. – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. –Т.: 6. – Вып. 6. 1947. – С.481-492; Мирали ва Султон суюн (Халқ афсоналари). Тўпловчи ва қайта ишловчи П.Оғалиев. – Ашхобод, 1941 (туркман тилида); Мирали (Навоӣ). Адабий қайта ишлаган Берди Кербобоев. – Ашхобод, 1948 (туркман тилида); Народные легенды о Навоӣ. Перевод и литературная обработка П.Ивашева. “Звезда Востока”. – 1948. – № 4. – С.103-107.

²² Саъдий А. Халқ ижодиётининг Навоӣ асарларида акс этиши // “Қизил Ўзбекистон”. 1948 йил 14 май; Фитрат А. Фарход ва Ширин достони тўғрисида. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.105-133.

А.Саъдий “Алишер Навоий ижоди – ўзбек классик адабиётининг чўққиси” мавзусидаги докторлик диссертациясида шоирнинг халқ санъатига муносабати хусусида фикр-мулоҳазаларини баён этади.

Ўтган асрнинг 40-йилларига келиб, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси фақат умумий масалалар билан чекланиб қолмасдан, айрим илмий масалаларга ҳам бағишлана бошланди. Масалан, М.Шайхзода Навоий ижодидаги фольклор мотивларига илк бор эътибор қаратди.²³ Кейинчалик олим бу ҳақдаги қарашларини янада мукаммаллаштирди.

40-йиллар Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини давр ва шароит тақозосига кўра учга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Урушгача (1940-1941). 2. Уруш йиллари (1941-1945). 3. Урушдан кейинги йиллар (1945-1949).

Маълумки, уруш йилларида (1941-1945) бир қатор шарқшунос олимлар қамалга тушиб қолган Ленинграддан Тошкентда эвакуация қилинди. Улар орасида Е.Э.Бертельс, К.Треверь, А.Якубовский, И.О.Орбели, И.Ю.Крачковский, Ҳ.Арасли сингари олимлар ҳам бор эди. Н.Маллаев маълумотиға қараганда, улар томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” ҳақидаги илмий мақолаларда қадимги манбалар ва археологик материаллар маълумоти асосида “Фарҳод ва Ширин”нинг пайдо бўлиши, қадимги илдизлари, сюжет ва образларининг инкишофи ёритилган. ”Фарҳод ва Ширин”нинг халқ ижодиёти билан алоқаси кўрсатилган. Афсуски, бу мақолалар қўлёзма ҳолида қолиб, оммалаштирилмаган.²⁴

Урушдан кейинги йилларда (1945-1949) Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси навоийшуносликнинг муҳим баҳсларидан бирига айланди. Айниқса, шоир ва олим Мақсуд Шайхзоданинг бевосита Алишер Навоий лирикасининг халқчил негизини ўрганишга бағишланган ва шоир ижодида қўлланган фольклор образ ва мотивлари бадиияти бўйича қимматли маълумотларни илгари сурган тадқиқотлари кўпчилиكنинг назарига тушди.

²³ Шайхзода М. Навоий ижодидаги фольклор мотивлари // “Қизил Ўзбекистон”. 1941. – 9 май.

²⁴ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.31.

Олим ўз ўрганганлари асосида: “Гениал шоиримизнинг сўнмас ижодиёти Шарқ адабиётининг ёзув манбалари билан бирга халқ ижодининг ҳам битмас-туганмас хазиначисидан кўп инжулар олди. Асосан бу икки база Навоий ижодининг баланд иморати учун маҳкам пойдевор ролини ўйнади”, – деган хулосани қатъият билан илгари сурди.²⁵

М. Шайхзода “Классик адабиётимизнинг улуғ сиймоси” номли мақоласида Алишер Навоийнинг фольклорни ва ўзидан илгариги ёзув адабиётларини билиши унинг қаламига яна ҳам ўткир маҳорат қўшиганлиги, адабий фаолиятида бадиий асарлар яратиш билан кифояланмасдан адабиёт назарияси ва танқиди соҳасини ҳам қамраб олганлигини, “Мезон ул-авзон”ида ўзбек шеърятининг поэтикасини, фольклор материални, шеър технологиясини қанча мукаммал билганини исботлаганини таъкидлаган.

Мақсуд Шайхзода “Навоий ижодида фольклор мотивлари” мақоласида шоирнинг “Хамса” асари таркибига кирган дostonларнинг сюжетлари Яқин Шарқ халқларининг фольклоридаги чиройли эртақ, афсона, ривоятлардан иборатлигини айтади. Хисрав-Ширин-Фарҳод сюжетининг халқда яратилиб, тарқалганини Навоийнинг ўзи ҳам аниқ уқтириб ўтганлигини мисоллар билан эслатади. Навоий сюжет тўқималаридан бошқа, фольклорнинг деярли ҳамма усул, восита, жанр, шакл, шеърларидан ҳам кенг фойдаланганини билдириб, ўз фикрини шоирнинг “Сабъаи сайёр” достони биринчи ҳикоясида эртақка хос бошлама келтирилгани билан асослайди. Яна шоирнинг халқ мақолу маталларига мурожаати, афоризмлар яратганлиги, ўз образларининг характерини очишда улардан усталик билан фойдаланганлигини далиллайди. Шунингдек, қўшиқ, лапар, ёр-ёр каби фольклор жанрлари ҳам Навоий диққатидан четда қолмаганини, асарларида келтирилганини таъкидлаб ўтади.

Олимнинг “Навоийда адлу инсоф масаласи”, “Гениал шоир” каби мақолаларида Навоий яратган адолатли шоҳ образига муносабат билдирилган. “Гениал шоир” мақоласида яна Фарҳод, Меҳинбону, Ширин,

---

²⁵ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). Асарлар. VI томлик. IV том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.23.

10 та олима ва санъаткор киз, олимлар образлари, ишқ мотивининг фольклорий асослари хусусида ҳам фикр юритилган.

Тадқиқотчи “Ҳайрат ул-аброр” ҳақидаги мақоласида Алишер Навоийнинг мазкур достонидаги йигирмата мақолатнинг ҳар бири қайси мавзуда ёзилганлигини қисқача изоҳлаб, уларни шоир ўз фикрларини исбот ва тасдиқ қилиш учун келтирганини, ҳар бир кичик шеърӣ ҳикоялар мустақил сюжет, фикр, образ ва интригага эгалиги жиҳатидан масал (басня)га ўхшашлигини айтган.²⁶

М.Шайхзоданинг “Ўлмас ошнолар” мақоласида Навоий асарларида қўлланилган сеҳрли ойна каби тилсим, аждар сингари мифологик, Қайс-Мажнун каби эпик образларнинг анъанавийлиги хусусида фикр юритилган.

Хуллас, Мақсуд Шайхзода ушбу мақолалари билан Навоий ижодиётининг асосий манбаларидан бири халқ ижодиёти эканини, улуғ шоир ўз асарларида фольклор образ ва мотивлари, усул ва услуби, мақолу қўшиқ каби жанрларига ижодий таянганини асослай олган. Бунинг натижасида навоийшуносликда Навоий ижодининг фольклорий асосларини янада чуқурроқ ўрганишга қизиқиш ортди.

Фольклоршунос Мансур Афзаловнинг “Фарҳод ва Ширин”нинг халқ варианты” мавзусидаги диссертацияси (1948) Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини адабиётшунослик ҳамда фольклоршунослик кесимида давом эттириш учун йўл очгани билан аҳамият касб этди. Бу ишда Навоий асари асосида халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғли яратган “Фарҳод ва Ширин” достони тадқиқот объекти сифатида танланиб, унинг яратилиш тарихи, генезиси ва бадиияти очиб берилган. Бунинг учун шоир ва бахши томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” достони қиёсий ўрганилиб, уларга хос муштарак ва специфик белгилар аниқланган. Шунингдек, Фарҳод ва Ширин ҳақидаги бир қатор ривоят, афсона ва эртаклар ҳам қиёсий таҳлилга тортилган.

---

²⁶ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). Асарлар. VI томлик. IV том – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.132.

XX асрнинг 50-60 йиллар навоийшунослигида Алишер Навоий ва фольклор баҳси йўналишидаги илмий ва илмий-оммабоп ишларнинг салмоғи янада ортди. Бу йилларда Алишер Навоий ижодига фольклорнинг таъсири масаласи тадқиқи бўйича Ш.Абдуллаева, М.Алавия, С.Асқаров, Ё. Жўраев, О.Собиров, У.Холматов²⁷, фольклор жанрларидан фойдаланиш муаммосига оид А.Ҳайитметов, А.Сбитнева, В.Маков, Н.Ғанихўжаева, Т.Ашуров, Ш.Шомаксудов, Ш.Шораҳмедов, М.Қодировларнинг турли даражадаги тадқиқотлари пайдо бўлди.²⁸ Шунингдек, бу йилларда Навоийнинг мақол руҳига монанд шаклда яратилган ҳикматларини тўплаш, нашр этиш ва ўрганиш ишлари кучайтирилди.²⁹ Халқнинг Навоий ҳақида яратган асарларини³⁰ ҳамда Навоий дostonларининг халқ вариантларини³¹ ёзиб олиш, чоп этиш, тадқиқ этиш ишлари жонлантирилди.

70-80 йиллар навоийшунослигида Алишер Навоий ва фольклор баҳси илмий жиҳатдан янада юқори босқичга кўтарила бошлади. Энг муҳими, бу борада диссертациялар салмоғи ортди. Жумладан, С.Иномхўжаев, М.Муҳитдинов, М.Собировларнинг номзодлик, Н.Маллаевнинг докторлик

---

²⁷ Абдуллаева Ш. Халқ оғзаки ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир. – Низомий номли Тошкент ДПИ Илмий асарлари, 36-том. – Т.:1962. – Б.137-141; Алавия М. Алишер Навоий ва фольклор // Саодат. – 1966. – 8-сон. – Б.26-27; Алавия М. Навоий ғазалларида халқ таъбирлари // Шарқ юлдузи. – 1968. – № 9. – Б. 203-208; Асқаров С., Жўраев Ё. Алишер Навоий ва фольклор // “Тошкент ҳақиқати” газетаси. – 1968 йил 5 сентябрь; Собиров О. Халқ ижодидан илҳомланиб // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. – 1968 йил 4 июнь; Холматов У. Баҳрамандлик // “Ўзбекистон маданияти” газетаси. – 1968 йил 9 февраль.

²⁸ Ҳайитметов А. Алишер Навоий ва фантастика // Фан ва турмуш. 1966. – № 9. – Б.8-11; Сбитнева А. Алишер Навои и фантастика // Комсомолец Узбекистана. – 24 марта 1966 г.; Маков В. Афоризмы Алишера Навои. – “Звезда Востока”. 1967. – №12. – С.194-196; Ганихўжаева Н. Алишер Навои – новеллист (По материалам «Хамсы»): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т.: 1967; Ганихўжаева Н. Навоий ҳикоятларининг асосий манбалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. – № 4. – Б.20-23; Ашуров Т. “Сабъан сайёр” дostonида эртақ мотивлари // “Тошкент ҳақиқати” газетаси. 1968 йил 25 июнь; Собиров М. Халқ ҳикоятлари Навоий ижодида. – Т.: 1968; Қодиров М. Алишер Навоий ва санъат. – Т.: 1968.

²⁹ Навоий. Ҳикматли сўзлар (ўзбек, рус, форс, араб, инглиз, немис, франкуз, испан ва япон тилларида. Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Ҳ.Сулаймонов. – Т.: ЎзССР “Фан” нашриёти, 1958; Навоий. Афоризмлар. Тузувчи Ю.Эшонкулов. – Т.: “Ўрта ва олий мактаб” нашриёти, 1961; Алишер Навоий. Ҳикматлар. Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи Солиҳ Муталлибов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968); Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Навоий ва мақол // “Тошкент ҳақиқати” газетаси. – 1968 йил 3 август.

³⁰ Муродов М. Афсоналарда шоир сиймоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. – № 4. – Б.24-28; Доно Алишер (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари). Тузувчилар: М.Муродов, З.Хусаинова, Т.Мирзаев. – Т.: 1968.

³¹ Баҳром ва Гуландом (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи М. Муродов. – Т.: 1964; Фарход ва Ширин (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Буюк Каримов. Нашрга тайёрловчи М.И.Афзалов. – Т., 1966; Лайли ва Мажнун (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи М.Афзалов. – Т.: 1968.

ишлари ҳимоя қилинди.³² С.Эркинов Фарҳод ва Ширин” достонининг қиёсий таҳлилини (1971) амалга оширди. М.Ҳакимов Алишер Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлган ғазалга халқ ижодининг таъсири ҳамда Навоий лирикасида халқ афоризмларининг ўрни ва аҳамиятини ўрганди.³³ Халқ оғзаки ижодида Навоий ҳақида яратилган асарларни тўплаш ва тадқиқ этиш ишлари халқаро миқёс касб этди.³⁴

70-80 йилларга келиб, Н. Маллаевнинг хизматлари туфайли Алишер Навоий ва фольклор баҳси анча юқори босқичга кўтарилди. Олим Навоий достонларининг халқ вариантларини ёзиб олиш, тадқиқ этиш борасидаги илмий изланишларини давом эттириб, катта ютуқларга эришди.³⁵ Навоий асарларидаги этнографик маълумотларни, мифологик мотив ва образларни аниқлаб, уларни этнофольклористик нуқтаи назардан таҳлил ва тадқиқ қилди.

XX асрнинг 90-йиллари ва истиқлол даври навоийшунослиги. Бу даврда Навоий ижодининг генетик илдизларига, хусусан, тасаввуфий асосларига катта эътибор қаратила бошланди.³⁶ Мазкур босқичда Навоий ва фольклор баҳси янгича тафаккур асосида янада кенгайиб борди. Қатор тадқиқотчилар томонидан янгича мазмундаги илмий изланишлар олиб борилди.³⁷ Илк бор Алишер Навоий “Ҳамса”сида қайта ишланган фольклор

---

³² Инамходжаев С. Алишер Навои и исполнительское искусство художественного слова: Афтореф. дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1970; Сабиров М. К вопросу использования Алишером Навои фольклора (По материалам “Ҳамса”): Афтореф. дисс... канд. филол. наук. – Самарқанд, 1971; Мухитдинов М. Произведения цикла “Баҳром и Дилором” и “Баҳром и Гуландом” в узбекской литературе (Эволюция сюжета Баҳром Гура): Афтореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1972.

³³ Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т.: Фан, 1975. – 196 б.

³⁴ Боржанова К. Навоий ҳақида туркман достони // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. – № 2. – Б. 66-68; Горбаткина Г.А. Турецкий дастан об Алишере Навои. – Сб. «Литература и время». – 1973. – С. 108-121.

³⁵ Маллаев Н. “Фарҳод ва Ширин”нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты // Адабий мерос. – Т.: 1973. – № 3. – Б.135-147.

³⁶ Ҳасанов С.Р. Алишер Навоийнинг “Сабаъи сайёр” достонининг генетик-типологик тадқиқи: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Т., 1990. – 56 б.; Мухитдинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Ҳамса”ларнинг биринчи достонлари асосида): Филол.фан. д-ри... дисс. – Самарқанд, 1995. – 288 б.; Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича): Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1993. – 279 б.; Хўжаев Т.Р. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 1996. – 131 б.

³⁷ Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 26; Мамадалиева З.У. “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2011. – 44 б.; Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Куръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талкини: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2017. – 45 б.; Жўрақулов У.Ҳ. Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп

материалларига нисбатан “фольклоризм” термини қўлланди.³⁸ Навоийнинг тушлардан фойдаланиш маҳорати фольклор ва ёзма адабиёт муносабати кесимида ўрганилди.³⁹ Ўзбек мумтоз адабиётида соқий образи ва соқийнома жанри, муршид ва мурид образларининг фольклорий асослари очиб берилди.⁴⁰ Масалан, М.Асадов тадқиқотида соқийнома жанрининг юзага келишига халқнинг “сафар коса” одати, бўзахўрлик маросими, “яс-юсун”, “учар пиёла”, “тўра ойини” маросимида куйланган соқий ва майни улуғловчи халқ қўшиқлари таъсир кўрсатгани асосланган. Ўзбек адабиётида соқий образининг дастлабки илдизлари халқ оғзаки ижодига, айниқса, “Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Кунтуғмиш” дostonларига алоқадорлиги далилланган. Май мавзуи форс-тожик тилида гаплашувчи халқларнинг исломгача бўлган зароастризм дини ва урф-одатларига ҳам бевосита дахлдорлиги,⁴¹ Наврўз, Меҳржон, Сада ва Гоҳонбароқ байрамларида узум ва майнинг ҳаётбахш фазилатларини улуғловчи қўшиқлар ижро этилгани, ўзбек адабиётида май мавзуидаги шеърлар, аввало, халқ оғзаки ижодида учраши қайд этилган.⁴²

поэтикаси: Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Т., 2017. – 75 б.; Ғаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – 45 б.; Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини: Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 75 б.; Эшонқулов Х.П. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Ҳазойин ул-маоний” мисолида): Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – 270 б.

³⁸ Нарзиқулова М. “Сабъаи Сайёр” дostonида фольклоризмлар ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2006. – 151 б.; Шарипова Л. XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеърлятида фольклоризмлар: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2008. – 25 б.

³⁹ Муртазоев Б. А. Навоий “Сабъаи сайёр” ва Х.Дехлавийнинг “Ҳашт беҳишт” дostonларининг қиёсий таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 1991; Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2001. – 138 б.; Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Т.: Фан, 2011. – 304 б.

⁴⁰ Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз шеърлятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Т., 2017. – 138 б.; Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Т., 2020. – 79 б.; Раҳмонова З.Ж. XII–XV асрлар ўзбек мумтоз адабиётида муршид ва мурид образлари: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Т., 2020. – 170 б.

⁴¹ Ҳайитметов Алишер Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б. 141-142.

⁴² Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Т., 2020. – Б.10-30.

Бу йилларда Навоий образининг халқ ривоятларидаги талқини, Навоий ва халқ тили, Навоий ижоди ва мифология бўйича баҳслар янада жиддийроқ давом эттирилди.⁴³

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ижоди ва фольклор муносабатини аниқлаш бўйича ўтган асрда бошланган илмий изланишлар мазмуни, мундарижаси истиқлол йилларида тарихий меросимизни ҳаққоний ва холислик билан кенг илмий ўрганиш имкониятини яратганлиги жиҳатидан анча кенгайди. Хусусан, шоир асарларининг қат-қатига сингиб кетган тасаввуфий, илоҳий-ирфоний ғояларнинг оддий халқ онгу шуурига, қалбига тез етиб боришини кўзлаб фойдаланилган халқона бадиий шакл типларини, эпик мотив, образлар генезиси ва моҳиятини очиш долзарб вазифага айланди.

1.2. Алишер Навоий – ўзбек фольклорининг билимдони

Фольклор қадимий сўз санъати сифатида ўзига хос ғоявийлиги ва бадиияти билан улуг ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий эътиборини ҳам тортди. Шоир фольклорнинг афсона, ривоят, эртак, нақл, достон, қўшиқ, мақол, топишмоқ, аския каби қатор жанрларининг композицион қурилиши, сюжет мотивлари, анъанавий образлари, ифода усули ва тасвирий воситаларидан ижодий фойдаланиб, халқ тили ва дилига яқин асарларини маҳорат билан яратди.

Фольклор диний-ирфоний манбалар қаторида Алишер Навоий ижодининг шаклланиши ва ривожланишида асосий таянч манба вазифасини бажара олди. Шоирнинг бадиий ижодда фольклор тажрибасига суяниши,

---

⁴³ Мирзаев Т., Жўраев М. Алишер Навоий ҳақидаги халқ ривоятлари ва уларнинг манбалари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1991. – №8. – Б.40; Жумаев З. Алишер Навоий ҳақидаги тарихий ривоятлар // Адабиёт гулшани. Ўзбек филологиясига доир тадқиқотлар. 1-китоб. – Навоий, 1999. – Б. 35-39; Хўжаев Т. Хизр образи ва унинг классик шеърятдаги талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. – № 2. – Б.3-8; Хўжаев Т.Р. Нуҳ образининг поэтик талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995. – № 1. – Б.24-29; Эргашев Қ. “Тарихи мулуки Ажам”да тарихий ҳақиқат ва афсонавий-романтик талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. – Б. 22-25; Тоғаев Т. Иликтин ихтиёринг бермагил... // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. – 2011 йил. – № 20; Давлатов О. Алишер Навоий асарларида Хизр тимсолининг талқини // “Алишер Навоий ва ХХІ аср” мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Т.: Тамаддун, 2016. – Б.120; Л. Худайкулова. Алишер Навоий ижодида фольклоршуносликка оид мотивлар ҳақида мулоҳазалар // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. – 2017 йил 11 февраль. – Б. 2017-218; Ризаева М. Навоий ғазалларида мифологик қарашлар талқини // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. – 2017 йил 11 февраль. – Б.201-203.

унинг материалларини ижодий ўзлаштириш негизида қайта ишлаши (синтез ва стилизация қилиши) натижасида асарлари халқчиллиги оширилган.

Алишер Навоийнинг жуда кўп асарлари фольклорга хос сюжет, мотивларию образлардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган. Айниқса, шоирнинг фольклордан фойдаланишдаги ўзига хос маҳорати “Хамса” дostonларида ёрқин кузатилади. Уларда Навоий ўз ахлоқий-ижтимоий, илоҳий-ирфоний, тасаввуфий қарашларини ифодалаш учун кўпинча халқ оғзаки ижодидаги анъанавий эпик мотив ва образлардан янгича талқинда фойдалангани поэтик жозибадорлик касб этган. Хусусан, фольклор асарларидаги юксак инсонийликни улуғлаш, маънан ва жисмонан кучли, ботир ва қўрқмас, меҳнатсевар ва элсевар, халқ тинчлиги учун курашчан инсонларни мадҳ қилиш, ёвузлик устидан эзгулик ғалабасини шарафлаш, фақат яхшилик ва ғолибликни тарғиб этиш сингари ғоялар улуғ шоирни беҳад мафтун қилган. Шунинг учун у шу каби ғоялар асосида ижод қилиб, ўз асарларининг халқчиллик ва таъсирчанлик руҳини оширишга интилган.

Алишер Навоий ўз даври ижодкорлари каби тарихни афсоналар, ривоятлар, асотирлар, қиссаю дostonлар ҳосиласи деб қараб, улар ҳақида билишга, улар билан боғлиқ ҳолда яратилган барча асарларни ўқиб ўрганишга ҳаракат қилган. Бу ҳақда “Фарҳод ва Ширин” дostonининг тўққизинчи бобида алоҳида таъкид ҳам келтирган:

Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих.
Толпилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.⁴⁴

Шоирнинг “ул ён тушмаган кўз” деганда ёзма бўлмагани ёки бирор-бир ёзма манба таркибига ҳали киритилмагани учун назарга тушмаган, оғиз ва кулоқда бору манбаларда йўқлиги туфайли кўз тушмаган фольклор асарларига ишора қилаётгани англашилмоқда. Шунинг учун шоир халқнинг тарихий турмуши билан боғлиқ бундай асарларни “Бурун жамъ эт неким

---

⁴⁴ Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 44.

бўлғай таворих” дея таъкидлайди. Шу мантиқдан келиб чиқиб, Алишер Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки аҷам”, “Муҳокамат ул-луғатайн” сингари асарларида афсона ва ривоятлар бадиий синтезига кенг ўрин берганлиги кузатилади. Мана шу туфайли бу асарларда тарих билан афсона аралашиб, чатишиб, синтезлашиб кетган. Тарих афсонадек, афсона эса тарихдек акс эттирилган. Шу маънода шоирнинг тарихий китоблари айни чоғда фольклор манбаи ҳамдир.⁴⁵

О.Сафаров ёзганидек, “Халқ ижодиёти Навоий учун илҳомланиш, ижодий таъсирланиш чашмасигина бўлмай, балки тадқиқ этиш, халқчиллик сиру асрорини, бадиият завқу сурурини ўзлаштириш, ўрганиш ва тадқиқ этиш манбаи ҳам эди... Шоир тарихий асарларнинг фольклоршунослик манбаи бўла олишини, бинобарин, ўзбек фольклоршунослиги шу тарихий илдизда изчил шаклланиш жараёнини кечганини ўз вақтидаёқ пайқаган ва унга диққатни қарата олган эди”.⁴⁶

Алишер Навоий ўз замонасидаги халқ ижодиётига хос тушунчаларни ҳам жуда яхши билган. Буни унинг фольклор ҳодисаларини атайдиган халқона атамаларни билиши ва ўз асарларида уларни қўллаши мисолида асослаш мумкин. Жумладан, шоир достон (улуғ ир), афсона (фасона), қисса, латифа (базла), ривоят, мазах, масал (мақол), лоф, эртак (чўрчак ёки чўпчак), нақл, терма (ўзмоғ), қўшуғ, чинга, ўланг, қўғирчоқ ўйини турини англатувчи “фонус хаёл” каби фольклор жанри атамаларини ҳамда йиров (жиров), достонсаро (бахши), ётуғон (дўмбира), латифагўй (базлагўй), қўшиқчи (навогўй), наҳвагар, гўянда (йиғичи), ўзон (қўбиз жўрлигида халқ достонларини куйлайдиган ижрочи), ровий (ривоят айтувчи), ноқил (нақл айтувчи), афсонапардоз (афсона айтувчи), қиссасоз ёки қиссахон (қисса айтувчи), ҳаззоллар (қизиқчи, ҳазилкаш) ҳақида маълумотлар беради.

---

⁴⁵ Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 112 б.

⁴⁶ Сафаров О. Халқ ганжинасига меҳр (Алишер Навоийнинг фольклоршунослик қарашларига доир) // Фольклор – бебаҳо хазина. Сайланма. Ўзбек фольклорига доир рисоалар ва мақолалар. – Т.: Мухаррир, 2010. – Б. 287-289.

Фольклор ҳодисаларига хос бу атамаларнинг аксарияти шоирнинг “Мезон ул- авзон” асарида изоҳлаб келтирилган.⁴⁷

Айниқса, шу китобда халқ кўшиқлари номлари, уларнинг вазни ва ижро хусусиятлари ҳақида келтирилган маълумотлар фольклоршунослик нуқтаи назаридан илмий аҳамиятга эгаллиги жиҳатидан эътиборни тортади. Жумладан, китобда Навоий халқ кўшиқларининг бир неча турини санаб кўрсатган. Улардан бири чингадир.

Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,

Сурудинг дағи сур аро чингадур.⁴⁸

Шоир “Мезон ул-авзон”да “чинга” ҳақда шундай ёзган: “чинга”дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчирур тўйларида ани айтадурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилулким, мунсарихи матвийи мавқуф баҳридур ва “ёр-ёр” лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурким, байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,

Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.⁴⁹

Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон.

Кўриняптики, Навоий бу ўринда ҳозирга қадар қизни куёвниқига узатиш вақтида куйланиб келинаётган “ёр-ёр” кўшиғини никоҳ тўйи маросими кўшиғи сифатида изоҳламоқда. Демак, ҳозирги “ёр-ёр”лар Навоий даврида “чанги” истилоҳи билан юритилган. Навоий даврида ҳам қиз тўйида келин бўлаётган қизни ўз ота-онаси уйдан куёв хонадонига кўчириб ўтказиш, яъни қиз узатиш жараёнида бундай кўшиқлар махсус ижро қилинган. Шу жиҳатдан у маросим кўшиғи ҳисобланган. Алоҳида жанр сифатида эътироф топган. Туркий халқлар орасида шаклланган кўшиқ эканлиги маълум қилинган. Ўша даврда ҳам, ҳозир ҳам унинг мисралари

⁴⁷ Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000.

⁴⁸ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б. 452.

⁴⁹ Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000 – Б.93.

охирида “ёр-ёр” такрори радиф сифатида ишлатилгани Навоий келтирган мисолдан ҳам аёнлашади.

Фольклоршунос М.Алавия Тошкент вилояти атрофида яшовчи баъзи аҳоли тилида “чинка” ва “чинга” атамаси учрашини билдириб ўтган.⁵⁰

Навоийнинг чинга ҳақида “қиз қўчирур” иборасини қўллаши бу қўшиқнинг қуйланиш ўрни, вақти, тарзини аниқ кўрсатиб турибди. Навоий чангиларни “икки навъдур” дея, уларнинг аруз ва бармоқ вазнларида яратилишига ишора қилади. Шунинг учун “бир навъи ҳеч вазн бида рост келмас” деганда, халқ ижодида бармоқ вазнида яратилган намуналарни кўзда тутгани сезилади.

Шунингдек, Навоий чинга билан бир қаторда яна тўй қўшиғи “ўланг” (ўлан) номини ҳам тилга олиб ўтади. Лекин у “Мезон ул-авзон”да ўланг ҳақида алоҳида маълумот бермаган бўлса-да, бу жанр номини чинга билан бир қаторда “Садди Искандарий” достонида келтирилган тўй лавҳасига оид қуйидаги мисраларда никоҳ тўйи қўшиғи сифатида “чинга” қаторида қуйланганини билдириб ўтган. Шунга қараб, унинг тўй қўшиғи эканини англаш мумкин:

Муғаний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, *ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.*
Десанг сенки: жон қардошим, ёр-ёр,
Мен айтайки: мунглуғ бошим, ёр-ёр.⁵¹

Ўзбек фольклоршунослигида Ш. Имомназарова ўлан жанри табиати ва генезисини махсус тадқиқ қилар экан, унинг тўй қўшиғи сифатидаги маросимий хусусиятларини кўрсатиб ўтган.⁵² Ҳозир ҳам ўланлар “ҳай-ҳай” ундови орқали бошланади ва шу ундовдан сўнг “ўлан” сўзи келтирилади. Бироқ ҳозир ҳам Бухоро вилоятининг Олот ва Қорақўл туманлари ҳудудида “ўлан”га нисбатан “ўланг” атамаси қўлланиши учрайди.

⁵⁰ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Т.: Фан, 1974. – Б.43.

⁵¹ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б. 452.

⁵² Имомназарова Ш.Х. Ўзбек фольклорида ўлан жанри: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф. – Т., 2018. – Б.14.

Навоий “Мезон ул-авзон” асарида яна “Ўзбакларнинг буди-будойи” деб, ҳозиргача сақланиб келаётган “Сув хотин, сувсиз хотин” деб бошланадиган “Суст хотин” кўшиғига ишора қилади. Маълумки, бу кўшиқ қурғоқчилик юз берганда ёмғир (сув) чақириш маросими жараёнида куйланиб келинган. Бу ҳақда Навоий шундай ёзади: “...Ўзбакларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эрмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур”.⁵³

Бу билан Алишер Навоий мазкур кўшиқнинг соф халқ кўшиғи эканлигини таъкидлайди. Э.Умаров эса Навоийнинг “буди-будойи” деганда, турк тилидаги “буди бўстон – бади бўстон ўйини” номига ишора қилганлигини айтади.⁵⁴ Аммо “Суст хотин” ўзбек халқининг қадимий мавсумий маросимларидан бири⁵⁵ сифатида бу ўйин келиб чиқишига таъсир кўрсатганига шубҳа йўқ.

Хуллас, Б.Саримсоқов таъкидлаганидек, Алишер Навоий генезиси халқ оғзаки ижодига мансуб, табиий аруз тизимида яратилган поэтик жанрлар хусусида сўз юритар экан, улкан назариётчи сифатида уларнинг ҳар бирига хос поэтик канонни белгилашга, уларнинг халқона атамаси, ижро ўрни ва усули, байт ва банд тузилиши, вазни, қофияланиш тартиби ва хусусияти, уларнинг жанр спецификасини таъминловчи санъат ва усуллар ҳақида мухтасар маълумот берган. Бу шеърӣ жанрлар хусусидаги мулоҳазалари билан ўзбек адабиётшунослиги тарихида илк бор поэтик канон ва этикетлар масаласини кун тартибига қўйган. Бу жиҳатдан унинг туюғ, қўшуғ, чинга, муҳаббатнома, мустазод, орузворӣ, туркий каби шеърӣ жанрлар, уларга хос поэтик мезонлар⁵⁶ ҳақидаги мулоҳазалари туркий халқлар шеършунослиги тарихида мутлақо янгилик сифатида баҳоланишга лойиқ.⁵⁷

⁵³ Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000 – Б. 92.

⁵⁴ Умаров Э. Буди-будой қандай кўшиқ? // Адабий мерос. – 1976. – Б. 94.

⁵⁵ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – Б. 57-61.

⁵⁶ Шайх Аҳмад ибн Тарозӣ. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. – № 1. – Б.82-83.

⁵⁷ Саримсоқов Б. Алишер Навоий ва шеърӣ мезонлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. – № 1. – Б.16-21.

Умуман айтганда, Алишер Навоий ўзбек фольклорининг катта билимдонларидан бири сифатида туркий, жумладан, ўзбек халқ оғзаки ижодиётини қунт ва эътиқод билан ўрганган. Бу унинг улуғ мутафаккир сифатидаги эстетик қарашлари, юксак бадий ижодкорлик салоҳиятининг шаклланиши ва ривожига катта таъсир кўрсатган, асарларининг оламшумул моҳият касб этишига омил бўлган. Асарларида ўрни-ўрнида халқ мақолларини, анъанавий эпик образ ва мотивларни қўллаб, уларнинг тўпловчиси даражасига кўтарилган бўлса, ўрни келганда у ёки бу фольклор ҳодисаси моҳиятига илмий баҳо бериб, ўзбек фольклоршунослигининг фан сифатида шаклланишига муносиб ҳисса қўшган.

Алишер Навоий томонидан қўлланган фольклор жанрларининг номи ва улар ижросига хос ҳодисаларнинг атамаси уч жиҳатдан аҳамиятли: биринчиси – Навоий даврида бу жанрларнинг мавжудлиги, тарихийлиги асосланган; иккинчиси – Навоий даврида фольклорнинг ўзига хос мустақил жанрлар тизими шакллангани далилланган; учинчиси – Навоий давридаги халқ ижодкорлари ва ижрочилари, фольклор жанрлари ижросининг профессионаллашуви ҳақида маълумот бера олади.

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодини ранг-баранг гулларга бой бепоён чаманзорга, дурларга кон тубсиз денгизга қиёслайди:

Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...

Ки бу баҳр ичра ким поён анга йўқ,

Етишмак қаърига имкон анга йўқ.⁵⁸

Навоий ижоди ўзидан кейинги фольклорга ҳам катта ижодий таъсир кўрсатди. Унинг “Хамса”сидаги дostonлар асосида халқ бахшилари янги дostonлар яратдилар. Жумладан, Фозил Йўлдош ўғлининг “Хамса” дostonлари асосида “Баҳром ва Гуландом”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonлари пайдо бўлди.

Навоий асарларининг катта қисми ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига бағишланган. У бундай асарларида халқ орасида кенг

---

⁵⁸ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.44.

тарқалган, оғиздан-оғизга ўтиб келаётган кичик таълимий ҳикоялар-нақллар, мақол ва ҳикматли сўзлардан гоҳ оддий, гоҳ аналитик, гоҳ синтезлашган фольклоризмлар сифатида унумли фойдаланганлиги кузатилади. Айниқса, Навоийнинг насрий асарларининг деярли барчасида халқ эртакларига хос бўлган сажъ усули қўллангани алоҳида эътиборни тортади. Масалан: “Эмди келдук сўз баёниға ва калом достониға: мунча мутанаввиъ шахру куро, жиболу сахро ва бешау дарё халқиким, битилди ва танаввуйю тағайюрини шарҳ этилди, мажмуида маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур”, – деб ёзади Навоий икки (ўзбек ва форс-тожик) тиллари қиёсига бағишланган “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида.⁵⁹ Бунда шоирнинг баёниға // достониға, шахру куро // жиболу сахро // бешау дарё, битилди // шарҳ этилди, келур // бўлур сўзларидан насрда қофия яратиб, сажъ санъатини вужудга келтириш орқали поэтик мазмунни кучайтиришга эришган.

Қ.Эргашев фикрича, гарчи сажънинг туркий адабиётда пайдо бўлиши қадимги туркий анъаналар, халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ бўлса-да, унинг Навоий ижодида кенг қўлланишида давр адабий анъаналари, услубининг ҳам муайян таъсири бор.⁶⁰

“Маҳбуб ул-қулуб” асарининг муҳим фазилатларидан бири шуки, шоир унда халқ мақолларидан фойдаланиш билан бирга, ўзи ҳам мазмуни ва услуби жиҳатидан халқ мақолларига яқин бўлган бир қанча ҳикматли сўзларни яратган. Кўпинча шоир уларда халқ мақолларини айнан қўлламай, мақол мазмунини кенгайтириб, бадий жиҳатдан бойитиб, ҳикмат, танбеҳ даражасига етказиб, ўз фалсафий мушоҳадаларини мақол таркибига сингдириб юборган.⁶¹ Халқ орасида худди мақолдек кенг тарқалиб улгурган қуйидаги афоризмлар шулар жумласидандир:

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,

⁵⁹ Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.9.

⁶⁰ Эргашев Қ. Услубнинг шаклланишида давр билан боғлиқ омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005 – № 1 – Б. 13-20.

⁶¹ Рахматов Й. Ўзбек халқ мақоллари ва Алишер Навоий танбеҳлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. – № 1 – Б 94-97.

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.⁶²

Ёки:

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз.⁶³

Шу билан бирга, у халқ мақол ва маталлари билан ўз шеърларининг мазмунини бойитишга, бадиий қимматини оширишга ҳам интилди:

Ишқинг ўтинки ёшурдум эл аро ёйди рақиб,

Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён.⁶⁴

Ушбу мисраларда шоир халқ орасида кенг ёйилган “Касални яширсанг, иситмаси ошкор этар” мақолидан фойдаланиб, ирсолу масал санъатини ҳосил қилган.

Навоий халқ оғзаки адабиётига катта эътибор ва муҳаббат билан ёндашиб, халқ шеърларининг шаклий соддалигидан, мусиқийлиги ва равонлигидан илҳомланиб, халқ услубида қалам тебратишга ҳаракат қилди. Бунинг самараси ўлароқ бир қатор содда, енгил ва равон ғазаллар ёзишга эришди.

Навоий ҳатто ўзи яратган дostonларида, насрий ва шеърий асарларида халқ эртаклари, афсоналари, қўшиқлари ва мақолларидан усталик билан ижодий фойдаланди. Шу билан бирга, Навоийнинг ўзи ҳам халқ оғзаки ижодининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. У яратган айрим дostonларнинг фольклор вариантлари вужудга келди. Навоий афоризмлари (ҳикматли сўзлари) халқ мақолларига айланди. У беш юзга яқин ҳикматли сўз-афоризм яратиб, ўзбек халқи афористик тафаккурини тўлдирди ва бойитди.⁶⁵

Навоий асарлари мазмуни фольклор асарлари мазмуни билан яқиндир. Улуғ шоирнинг асарларида халқни севиш, унинг бахт-саодатини орзу қилиш, инсоний фазилатларни улуғлаш, ростгўйлик ва софдиллик, вафодорлик ва мурувватлилик, сахийлик ва мардлик каби нодир фазилатларни тарғиб

⁶² Навоий А. Махбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 115.

⁶³ Навоий А. Махбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 94.

⁶⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 421.

⁶⁵ Ҳақимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т.: Фан, 1975. – Б. 120.

қилиш, феодал жамиятда қаттиқ хўрланаётган меҳнаткашлар оммасини ҳимоя қилиш, хотин-қизларга ҳурмат билан қараш, уларнинг ўзига хос фазилатларини қадрлаш, бадқирдорлик ва золимлик, текинхўрлик ва хиёнатни қоралаш ғоялари етакчилик қилади.

Алишер Навоий асарларининг дунё адабиётида юксак миқёсга кўтарилишида халқ майдон кулги санъати жанрларининг таъсирини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Қолаверса, буюк ижодкорнинг халқ ҳазил-мутуйибалари табиати, ижрочилари тўғрисида келтирган маълумотлари ҳам унинг фольклор билимдонларидан эканлигини тасдиқлайди. Бундан ташқари, шоир табиатидаги ҳазил-мутуйибага мойиллик, сўзга чечанликни ҳам бу жиҳатдан эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Шунингдек, халқ орасида кенг тарқалган айрим ривоят ва латифаларда Алишер Навоий номи келтирилган бўлиб, уларда улуг шоирнинг ўзига замондош айрим ҳасадгўй, ичиқора рақиблари, ижодкор ёки мансабдорлар билан кечган кинояли баҳс-мунозаралари, кулгили суҳбатлари, сўз ўйинлари, киноялари баён этилганлиги ҳам унинг табиатан ҳазил-мутуйибага мойил, сўзга чечанлигини далиллай олади. Алишер Навоий табиатидаги мазкур фазилатни замондоши Гиёсиддин Хондамир шундай таърифлайди: “Ҳазрат султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий ҳазрат (Оллоҳ ул зотнинг қабрларини табаррук қилсин) баъзида ширин ва ёқимли сўзлар чиқувчи тилларига ҳазил ва мутуйибалар келтириб, ўринли бўлган ҳолатларда латифасифат сўзларни баён ипига терардилар. Бундай сўзлар ул ҳазратнинг нозик ва муборак таъбининг ўткирлигидан далолат берган...”⁶⁶

Алишер Навоий ҳақида Хондамир келтирган ушбу маълумот икки жиҳати билан эътиборлидир. Биринчидан, Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодини, фольклорнинг бевосита кулгига асосланган жанрлари (аския, латифа, лоф кабилар)га хос хусусиятларни чуқур билганини кўрсатади. Дарҳақиқат, Алишер Навоий асарларида аския санъати ва унинг

---

⁶⁶ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т.: Академнашр, 2017. – Б. 180.

кўринишлари ҳақида маълумотлар келтирилган бўлиб, улар мазкур соҳани чуқур ўрганиш учун қимматли манба бўлиб хизмат қила олади.

Иккинчидан, Алишер Навоийнинг “ўринли бўлган ҳолатларда латифасифат сўзлар” айтиши унинг латиф сўзловчи нозикфаҳм шахс бўлганлигидан, учинчидан, ижодида кулгига алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

Аския – ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир жанри бўлиб, унда сўз ўйинига, қочирикларга асосланган ҳолда икки ёки ундан ортиқ киши ёки тарафлар мусобақалашади. Аския, одатда, тўй-томоша, сайл, зиёфат каби йиғинларда ўтказилади.⁶⁷ “Аския” сўзининг асоси араб тилидаги “закий” сўзидан олинган бўлиб, соф фикрли, ўткир зеҳнли, закий – нозик табиат билан фикр юритиш маъноларини англатади.

Алишер Навоий асарларида “аския” сўзи қўлланмаган эса-да, бироқ халқ кулги санъати хусусиятларини ва унинг ижрочилари маъносини акс этирувчи қуйидаги сўзлар учрайди: **мутоиба** – ҳазил, ҳазиллашиш, аксия; **ҳазл** – ҳазиллашиш, масхара; **мазох** – ҳазил-мутоиба, аския; **лутф** – мулойимлик, раҳмдиллик, яхши муомала, марҳамат; **латойиф** – латифалар гўзал сўз ва ҳикоялар, ажойиб гаплар; **зарофат** – зарифлик, нозикфаҳмлик, хушчақчақлик, гўзаллик, ажойиб; қочирим сўз, ҳазилнамо сўз; **базла** – латифа, чиройли ва ёқимли сўз, аския; шеърни бадийий ўқиш; **базлагў** – латифа айтувчи, аскиячи, кулдирувчи, ҳикоячи; **базласанж** – бадийий сўз устаси, маҳоратли шоир, аскиячи; **базмафрўз** – базмни қизитувчи; **бадиҳа** – ўйловсиз, бирданига айтилган чиройли сўз, мисра ёки байт; **бадиҳагўйлик** – ҳозиржавоблик, тўхтовсиз шеър айтиш; **ҳаззол** – ҳазилвон, мазақчи, қизиқчи.

Келтирилган истилоҳлар ичида “**мутояба**” сўзи кенг маънода қўлланган. Алишер Навоий бу ҳақда “Маҳбуб ул-қулуб”нинг 74-танбеҳида шундай ёзади: “Мутоябаки, боиси инбисот бўлғай, хуштурки, мужиби фараҳ ва нишот бўлғай. Адосида ракик гуфтор йўқ, бировга андин хижолат ва озор

⁶⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. I жилд. А-Д. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.106.

йўқ. Ул зарофат ва ибохатдур, андинки ўтти сафоҳат”.⁶⁸ Келтирилган иктибосда мутойибага хос қатор хусусиятлар санаб ўтилган:

– кўнгилни бир оз хушламоқ ва шодлик, хурсандчилик учун бўлса жоизлиги;

– ҳазилда кўпол сўзлар бўлмаслиги;

– ундан ҳеч ким озор чекмаслиги;

– беозор ҳазил – зарифлилик белгиси;

– ҳазилнинг ҳаддан ошиши ақлсизлик эканлиги.

Мазкур асарнинг 90-танбеҳида ўринсиз ҳазилнинг салбий оқибатлари ҳақида муаллиф шундай ёзади: “Ҳазлға шуруъдин беҳурматлиғ ортар ва ҳазлнинг ниҳояти жидолға тортар. Кўп лаҳв ҳаё пардасин чок этар ва адаб ва ҳурмат аҳлин бебок. Қила олғонча таъзим ва адаб биносин йиқма ва ҳаё ва ҳурмат хилватидин ташқари чиқма”.⁶⁹ Алишер Навоий таъкидича, ўринсиз ҳазил қуйидаги оқибатларга олиб келади:

– ортиқча ҳазил ҳурматсизлик белгиси бўлиб, бундай ҳазилнинг охири жанжал билан тугаши;

– кўп ҳазил ҳаё пардасини чок этиши, инсонларни бебурд ва беобрў қилиши.

Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида келтирилган ҳазил-мутойиба хусусиятлари билан боғлиқ бундай фикрлар ахлоқий-таълимий жиҳатдан ҳам жуда қимматлидир. Бундан ташқари, шоирнинг лирик меросида ҳам ўринсиз кулгининг оқибатлари танқид қилинган байтларни учратиш мумкин. Жумладан, шоир “Куч била кулгудин йироқ совуқлукқа ёвуғроқ, вале куч била йиғламоқ эрур андин совуғроқ” сарлавҳали қитъасида ўринсиз кулгуни “субҳи козиб” (ёлғончи тонг)га қиёслайди:

Ҳикмат аҳли олдида совуқ сифат йўқ кимсада,

Субҳи козибдек маҳалсиз айлаган кулгу кеби.

Лек мундин кўп совуқдур ашк тўкмак зўр ила

⁶⁸ Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 106.

⁶⁹ Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 112.

Дай елида катра-катра муз томизган су кеби.⁷⁰

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида халқ орасидан чиққан бадихагўй, сўз ижрочилари – қиссахонлар, гўяндлар, муаммогўйлар, зурафолар, надимлар, бадихагўйлар, воизлар, масхарабозлар, муқаллидлар ҳақида маълумотлар учрайди. Бундан кўриниб турибдики, Алишер Навоий ўз даврининг сўз усталари ижодига асло бефарқ бўлмаган. Хусусан, асарда оғзаки сўз санъатини мукаммал эгаллаган ҳазил-мутойиба намояндалари ҳақида келтирилган маълумотлар аския жанрининг тарихий тараққиётини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қила олади. Жумладан, Сайид Ғиёсиддин, Бурҳони Гунг, Мавлоно Жунунӣ, Сайид Козимӣ, Мавлоно Муҳаммад Муаммоӣ, Мавлоно Ҳожи Нужумӣ, Хожа Аҳмад Мужаллид, Мавлоно Малик, Мавлоно Ҳамид, Сўфӣй Пири Сесадсола, Мавлоно Абдураззоқ, Хожа Хованд, Мавлоно Муин, Мавлоно Бурундук, Мавлоно Билол, Мавлоно Музҳир, Мавлоно Муқбилиӣ, Мавлоно Номӣй, Мавлоно Муҳаммад Бадахшӣй, Дарвеш Шухудӣй, Мавлоно Абдулвосеъ, Хожа Султон Муҳаммад, Мавлоно Сулаймонӣй, Мавлоно Ховарӣй, Мавлоно Шихоб, Мавлоно Шаҳидӣй кабилар ҳақида келтирилган маълумотлар бу жиҳатдан алоҳида эътиборни тортади. Юқорида номлари қайд қилинган сўз усталари билан боғлиқ маълумотларда сўз санъатининг – базла, бадихагўйлик, тирзиқ каби кўринишлари мавжудлиги, уларнинг ижрочилари – базлагў, базласанж, базмафрўз, надим, муқаллид, уста зарифлар номлари билан аталиши таъкидланган.

Номлари санаб ўтилган шахсларга оид қайдлар назардан ўтказилса, Алишер Навоий ҳазил ва мутойиба усталарини “ҳаззол” деб кўрсатгани, баъзиларига нисбатан “ҳажв ва ҳазл сари мойил”, яна қайсиларигадир “мазох ва мутойиба мизожиға ғолибдур” дея таъриф бергани кузатилади. Жумладан, Сайид Ғиёсиддин ҳақида адиб шундай ёзади: “Сайид Ғиёсиддин – Машҳаднинг содоти, балки нуқабосидиндур. Аҳл ва мулоӣим кишидур. **Мазох ва мутойиба мизожиға ғолибдур. Шўхлуқдин**

⁷⁰ Навоӣй А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 556.

файласуфваш ва улви насабдин тазвир ва бузург манишликда беихтиёр тушубтур. Чун Саййиднинг ҳумоюн башараларида суфрат ғолибдур, Саййид ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбих қилурлар. Фақир худ бу навъ густохлиқлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндурурлар. Агарчи Мирға нохуш келур, аммо **ҳазл** била ўткарур. Бу матлаъ анингдурким:

Даме аз дастидуни во нарастам,
Биё, соқийки, якдам майпарастам.⁷¹

Мазмуни: “Бирор дам дунё дастидан қутула олмадим. Эй соқий, кел, бир нафас майпарастман”⁷²

Алишер Навоий Саййид Ғиёсиддиннинг мижози “мазох ва мутойиба”га ғолиблигини таъкидлар экан, бу икки тушунчани бир-биридан фарқлагани кўринади. Жумладан:

Мазох – ҳажв. Бунда танқид, рақибнинг нуқсонлари устидан кулиш ёки бўрттириб тасвирлаш хусусияти устувориғи намоён бўлади.

Мутойиба – ҳазилга яқинлик. Бунда чиройли сўз ўйинлари, лутф билан суҳбатдошига тегиб ўтиш, латифа айтиш билан кулдириш устунлик қилган.

Саййид Ғиёсиддинга “**шўхлиқдин файласуфваш**” таърифининг берилишига ҳам эътибор қаратиш лозим. Бундай таърифнинг берилиши унинг шунчаки “мазох ва мутойиба”ни эгаллаган шахс эмас, балки сўзнинг илоҳий қудратини ҳис қилган ва уни ўрнида қўллай билган, кулгу санъатини мукаммал эгаллаган санъаткор эканлиғига далилдир.

Келтирилган иқтибосда Алишер Навоий Саййид Ғиёсиддиннинг табиатини, ҳазилга мойиллигини жуда яхши билгани учун унга ўзи ҳам мутойиба орқали муносабат билдиради. Алишер Навоийнинг сўз усталари ҳазил-мутойиба санъати талабларига қай даражада эътибор қаратишгани ёки унинг талабларини қай жиҳатдан бузганликлари ҳақидаги бундай фикрлари унинг мазкур соҳани нечоғлик чуқур билганлигидан далолат беради.

⁷¹ Навоий А. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.126.

⁷² Навоий А. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 276.

Масалан, унинг Мавлоно Абдулвосеъ ҳақида: **“Зурафо анинг била мутойиба кўп қилурлар. Ул ширин изтироблар қилурки, яна муъжиби хазл бўлур”**, – деб ёзганига қараб, ҳазил-мутойибанинг **“ширин изтироблар”** орқали намоён бўлишини ижобий ҳолат деб баҳолаганини англаш мумкин.

Хожа Аҳмад Мужаллид ҳақида: **“Хуросоннинг шўх таъбларидин эрди. Аммо бағоят хабисшева (ёмон, ярамас, ифлос, бадбўй) киши эрди”** деган бўлса, Мавлоно дарвеш Машҳадий тўғрисида **“сафих ва бадзабон кишидур. Баъзи азизларни, дерларки, ёмон хажвлар қилибдур”**, – деб ёзади.⁷³

Хуллас, Алишер Навоий сўз усталарининг ижобий ва салбий сифатларини ажратиб кўрсатишда уларнинг ҳазил-мутойибага муносабатига ҳам алоҳида эътибор бергани кўринади.

“Мажолис ун-нафоис”да қўлланган ҳазил-мутойиба санъатига алоқадор терминлардан яна бири **тирзиқ**дир. Тирзиқ сўзига **“Навоий асарлари луғати”**да **“бир-бирига муносабатсиз равишда бириккан сўзлар”** деб изоҳ берилган. Мазкур истилоҳ асарнинг тўртинчи мажлисида Мир Сарбараҳнага бағишланган қисмида келтирилган: **“Хуш таъб ва хуш машраб ва хуш суҳбат ва ширин калом кишидур. ...Ғоят шўх таъблиғидин тирзиқ айтмоқ қоидасин Мир пайдо қилди. Бовужуди бу гоҳ-гоҳ яхши тирзиқлар ҳам навиш қилурлар”**.⁷⁴

Алишер Навоийнинг эътироф этишича, Мир Сарбараҳна **“тирзиқ”** деб аталмиш ўзига хос поэтик шаклга асос солган. Унга таъриф берилган **“Ғоят шўх таъблиғи”** сифатининг ўзиёқ Мир Сарбараҳнанинг сўз устаси эканлиги ва шу туфайли кичик ҳажмли ҳазил-мутойибаларга ўхшаш шаклда ижод қилганини кўрсатади.

Демак, халқ оғзаки ижоди, унинг таркибий қисми сифатида шаклланган халқ майдон кулги санъати билан боғлиқ аския, латифа сингари жанрлар улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий ижоди ғоявий-бадий тақомилига хизмат

⁷³ Навоий А. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.52.

⁷⁴ Навоий А. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 109.

қилган муҳим омиллардан ҳисобланади. Буни халқ майдон кулги санъати белгиларининг буюк шоир ижодидаги кўринишлари асослай олади.

Алишер Навоий нафақат фольклордан илҳомланган юксак салоҳият соҳиби, балки фольклоршунос олим сифатида ҳам ғавқулодда иқтидорга эга. Шу нуқтаи назардан қаралса, улуғ шоир ва халқ оғзаки ижодиётининг чуқур билимдони бўлган Алишер Навоийнинг фольклоршунослик соҳасидаги фаолиятини махсус тадқиқ этиш мумкин.

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатини улуғ шоир Алишер Навоий ижоди мисолида ўрганиш натижасида навоийшуносликда алоҳида бир илмий йўналишга асос солинди. XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари, XX асрнинг 30-йиллари охири, XX асрнинг 40-йиллари, XX асрнинг 50-60 йиллари, XX асрнинг 70-80 йиллари, XX асрнинг 90-йиллари ва истиқлол даврида Навоий ва халқ ижодиёти баҳси бўйича у ёки бу даражада тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, аммо шоирнинг илоҳий-ирфоний, тасаввуфий қарашларни рамзий ифодалашда асоси фольклорга алоқадор анъанавий эпик мотив ва образлардан фойдаланиш маҳорати очик қолмоқда.

2. Шоир ижодининг фольклор билан боғлиқ жиҳатлари баҳси мифология, халқ поэтик анъаналари, фалсафий ва илоҳий-ирфоний мазмундаги агиографик афсонаю ривоятлардан ўз асарларида фойдаланиши, халқ тарихи, санъати, этнографияси тасвири асосида этнографик, оғзаки бадиий ижоднинг анъанавий жанр, мотив ва образлари замирида стилизацион фольклоризмларни вужудга келтирганлиги, халқ тили имкониятларига, халқ педагогикасига таянганлиги, халқ ижодиётига таъсири, уларни ёшларга ўргатиш аҳамияти каби илмий йўналишларда давом этмоқда.

3. Истиқлол даври навоийшунослиги турли фанлар кесимида сифат босқичига кўтарилди. Улуғ шоирнинг асарлари ўзининг илоҳий-ирфоний манбалари билан қиёсий ўрганила бошланди. Илоҳий-ирфоний манбалар

билан бир қаторда халқ ижодиёти улуғ шоир ижодининг шаклланиши, камол топишида таянч манба вазифасини ўтаганлиги эътироф қилинди.

4. Фольклор улуғ шоир ижоди озиқланган муҳим сарчашмалардан биридир. Фольклор нафақат Алишер Навоий ижоди учун сарчашма вазифасини ўтади, балки улуғ шоир асарларида халқ ижодиётининг муҳим қирралари ҳам тадқиқ қилинган. Бу борадаги маълумотлар соҳанинг Навоий даври фольклорининг жанрлар тизими ва таркиби, улар билан боғлиқ профессионал ижрочилик турларини аниқлаш имконини беради.

5. Шоир асарларида қўлланилган дoston (улуғ ир), афсона (фасона), қисса, латифа (базла), ривоят, мазах, масал (мақол), лоф, эртак (чўрчак ёки чўпчак), нақл, терма (ўзмоғ), қўшуғ, чинга, ўланг, қўғирчоқ ўйини турини англатувчи “фонус хаёл” каби фольклор жанри терминлари унинг ўзбек фольклори бўйича катта билим эгаси эканлигини далиллайди.

6. Алишер Навоий асарларининг дунё адабиётида юксак миқёсга кўтарилишида халқ майдон кулги санъати жанрларининг алоҳида ўрни бор. Буюк ижодкорнинг халқ ҳазил-мутуйибалари табиати, ижрочилари тўғрисида келтирган маълумотлари ҳам унинг фольклор билимдонларидан эканлигини кўрсатиб туради.

II БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРИ ТАСНИФОТИ

2.1. Навоий ижодида аналитик ва синтезлашган фольклоризмлар

Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи мулуки аҷам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Хамса” асарлари таркибида халқ оғзаки ижодига мансуб асарларда учрайдиган айрим афсона, ривоят, эртаклар бориचा ёки уларга хос мазмун, сюжет сингдириб юборилган. Улуғ қалам соҳибининг бундай аналитик, синтезлашган фольклоризмларини фарқлаш учун эса уларни жиддий ўрганишга тўғри келади.

Аналитик фольклоризмлар асар таркибида алоҳида ажралиб туриши билан характерланади. Улар асарда, кўпинча, фольклордаги кўринишида тўлиқ сақланади, деярли ҳеч ишловсиз келтирилади. Бунга Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида туркий, форсий ва ҳиндий каби тилларнинг келиб чиқишини изоҳлаш учун келтирган Нуҳ пайғамбар ва унинг Ёфас, Сом, Ҳом исмли уч ўғли ҳақидаги афсонани мисол қилиш мумкин.⁷⁵ Навоий бу афсона мисолида турк тилининг мавқеи юксаклигини, улуғлигини таъкидлашни кўзда тутиб, уни асар матнига синтезлаштирган. Бироқ худди шу афсона Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари сюжетида ҳозиргача ўтган пайғамбарлар билан таништириш мақсадида ҳам келтирилган.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарини бир афсона эмас, бир неча афсона, ривоят ва нақллар синтези ташкил қилади. Уларнинг аксарияти халқ орасида кенг тарқалган агиографик афсоналар сифатида эътиборни тортади. Жумладан, асар илк пайғамбар Одам Атонинг Оллоҳ томонидан яратилиши ҳақидаги афсона билан бошланади. Давомида эса иблис одамга сажда қилмагани учун Тангри лаънатига учраб, жаннатдан қувилиши, аламзадалик билан илон кўринишида жаннатга кириб, Одам Ато ҳамда унинг рафиқаси Момо Ҳавонинг буғдой еб бихиштдан ҳайдалишига сабабчи бўлиши айтилади. Улар Қобил, Ҳобил ва Иқлимо исмли фарзандлар кўради. Қобил

---

⁷⁵ Навоий А.Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.10-11.

Ҳобилни ўлдириб, илк қотилга айланади. Қобил қошига юборилган икки қарға ҳаракатини кузатиб, Ҳобилни гўр қазиб, дафн қилади. Шу-шу одамлар ўликни кўмишни ўрганганлиги ҳақида гапирилади.

Асарда яна садақа расмини пайдо қилган одил ва сахий Ануш пайғамбар, одамларни қушлар ва балиқ гўштини емоққа, ариқ қазиб, сув чиқаришга ўргатган, кўп никоҳ қилиб, қирқ ўғил кўрган, тўққиз юз олтмиш икки ёшга етканда тахтини ўғли Идрис а. с. га берган, жуда гўзал юз бўлган Язид бинни Маҳлойил ҳақида сўз боради. Унинг замонида бутпарастлик пайдо бўлганлиги ва ўғли Идрис а.с. уни ман қилганлиги айтилади. Юнонлар уни Ҳурмис ҳаким дейишган. Хат ва нужум илмини у пайдо қилган. Киймак ва емак ҳам ундан қолган экан. Ишончларга кўра, у тирик ва бихиштдадир. Шу афсоналарга таяниб, Навоий ёзади:

Чу Идрис оламда бўлди муқим,

Расул эрдию, подшоҳу ҳаким.

Агарчи анга бўлди учмоқ макон,

Жаҳон ичра худ қолмади жовидон.⁷⁶

Худ а.с. ҳақидаги афсонада бутпарастларнинг қарғаши туфайли қаҳатчилик юз бериб, етти йил ёғин ёғмай, ариқ ва булоқлар қуриши натижасида халқ қаттиқ талафот кўрганлиги айтилади. Шунда Луқмон бинни Одни бир неча киши билан ёмғир дуоси учун Маккага боради. Ва Луқмон яширинча иймон келтиради. Улар дуо қилгач, осмонда уч пора булут пайдо бўлади: бирининг ранги оқ, бирининг ранги қизил ва бирининг ранги қора. Яна осмондан Од қавмига қайси булут кераклигини сўраб, овоз келади. Шунда Луқмоннинг ёнида борган кофир шерикларидан бири қора булут сувлик бўлар деб ўйлаб, уни сўрайди. Тенгри таоло унинг айтганини қилиб, қора булутни беради. Аммо бу булут туфайли етти кеча ва саккиз кун қаттиқ бўрон юз бериб, иморатларни йиқитибди, дарахтларни кўпориб ташлабди. Ўз кучига мағрур қавм аҳли хошокдек совурилибди. Тоғу тошларга урилиб,

---

⁷⁶ Навоий А.Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.104.

халок бўлибди. Шу воқеликни шоир куйидаги рубойси мазмунига сингдирган:

Р у б о и й:

Ул қавми азим дедилар они Од,
Сардорлари Шаид ёхуд Шаддод.
Бир дам елидин оқибат ул аҳли инод,
Хошок каби борчаси бўлди барбод.⁷⁷

Асарда Иброҳим туғилиши билан боғлиқ афсонада келтирилган “Чун Иброҳим а. с. мутаваллид бўлди, онаси ани ёшуруб, Озарға хабар қилдиким, тифл ўлук тушти ва дафн қилдуқ. Ва Озардин ёшурун нақб ичинда анга парвариш берур эрди. Бир ривоят ҳам борким, онаси Намруд ваҳмидин ани бир ғорда асрар эрди”⁷⁸.

Туғилган чақалоқни “ўлди” деб айтиб, ҳақиқатни яшириш жуда кўп эртакларга хос мотивлардан биридир. Келтирилган афсона давомида Иброҳим ва Намруднинг баҳси ҳам ёритилган.

Асарда дўзахий бўлган Фиръавн, унинг Исроилга ўтказган ҳадсиз жафо ва ситами, ул малъуннинг бир кеча кўрган туши, тушида Шом томондан бир ўт пайдо бўлиб, мисрийларнинг боғ ва саройларини куйдириши ҳақидаги ривоятлардан ҳам фойдаланган.

Шундан сўнг Мусо а. с.нинг мўъжизали туғилиши, у туғилгач, онаси уни бир тобутга пахталар орасига солиб Нил дарёсига оқизиб юбориши баён этилади. Уни барас касалига мубтало бўлган қизи ва онаси топиб олиши, шу боланинг оғзи сувидан қиз тузалиши, Осия унга Мусо деб от қўйиши, ибрий тилда бу ном сарв дарахти маъносини ифодалаши айтилади. Она ва қиз Мусо а.с.ни Фиръавн қошига келтирадилар. Фиръавннинг кўзи унинг юзига тушгач, кўнглида муҳаббат уйғониб, уни парваришлашни Осияга топширади. Осия болани эмизиш учун сутлик аёлларни чорлайди. Бола эса фақат онасининг сутини ичади. Одам Сафийуллоҳ биҳиштдан чиқарган асони унга

⁷⁷ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.108-109.

⁷⁸ Навоий А.Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.111.

бериб, уни Мисрга узатади. Шунинг учун Мусо асоси сеҳрли бўлади. Мусо сафарда юрганида бир ёруғликни кўриб, унга етгач, бу ёруғлик бир дарахтда эканини кўради. Бу яди байзо эди. Фиръавн ундан мўъжиза тилаганида, Мусо а.с. асоси аждаҳога айланади. Унинг ҳайбатидан неча киши ҳалок бўлади. Фиръавн эса ваҳмдан беҳуш бўлуб, ўз ҳолига келади. Шунда Фиръавн Мусони ўз сеҳргарлари билан баҳслашишга чорлайди. Фиръавн сеҳргарлари ип ва дарахтлардан илонлар яасалар, Мусо а. с. асони ташлаб, аждаҳо пайдо қилиб, уларни юттиради. Шундан сўнг одамлар Мусо а. с.га иймон келтирадилар.

Қаҳат, тўфон, чигиртка, камл, зафоя, Нил сувининг қон бўлиши, кучли шамоллар, қаттиқ ёз иссиғи балосига мубтало бўлган элни у қутқаради. Фиръавн қувиб келаётганда дарё туби қуриб, улар солим ўтадилар.

Мусога “Таврот” нозил бўлиши, Омил исмли бир кишининг қотилини топмоқ учун Мусо а.с. ҳамиша покиза ерда ўтлаган бир қўйни ўлдириб, унинг этидан ўликка уриб, уни тирилтириб, қотилини сўраши, у эса икки қотилни кўргазиши, Ҳақ таоло Мусо а. с.нинг черики устига доим бир қаро булут юбориб, соя қилгани айтилади. Мусо а.с. даврида Авж бинни Унуқ бўлгани ва у бир тоғ парчасини қўпориб олиб, одамлар устига отгани, шунда бир ҳудҳуд тоғни чўқиб туширган тош Авжнинг бўйнига тушиб, уни ҳалок қилгани, баъзилар у Мусо а. с.нинг асоси зарби била ўлгани ҳақида сўзланади. Мусо а.с. қиссасида яна унинг Хизр а. с. билан учрашиши ва шартлашиши воқеаси ҳам келтирилган.

Асарда “Забур” китобига ирсол бўлган Довуд а.с. ҳақида ҳам алоҳида сўз боради. Халқнинг “Забур”ни ўқиса, ваҳшу тайр, жину инс йиғилиб, беҳол бўлиши ҳақидаги ишончи таъкидланади. Довуднинг Тангри таолодан зирҳгарлик (темирчилик) санъатини сўраб олгани, темир қўлида мумдек юмшаши унга хос мўъжиза экани айтиб ўтилади. Шундан сўнг унинг ўғли Сулаймон бинни Довуд а. с. шуҳрати ҳақида гап боради.

Сулаймон а. с. нинг мўр (чумоли) билан суҳбати, Сабо юрти подшоҳи Билқис отли аёлга уйланиши ҳақидаги афсоналар ҳам келтирилган. Шу

ўринда Навоий жин ва девларнинг номи бўлганига ҳам ўқувчи эътиборини тортади. Масалан, Билқиснинг онаси Района жин шоҳининг қизи бўлганини айтади. Билқис ва Сулаймон баҳсидан сўзлайди. Билқиснинг оёғи жундор бўлгани сабабли Сулаймоннинг девлари ҳаммом бино қилганини, шу-шу ҳаммомлар қурилганлиги айтилади.

Луқмони ҳаким ҳақида келтирилган ривоятлардан бири унинг қул бўлгани ва ўз хожасини топқирлик ва донолик билан қутқаргани тўғрисидадир. Бир куни унинг хожаси биров билан ариқ қирғоғида нард ўйнаётган экан, мабодо енгилса, шу ариқ сувини ичишга, ичмаса, бор-будини беришга шартлашади. Афсуски, у мағлуб бўлиб, шу шартини бажаришига тўғри келади. Аммо Луқмони ҳаким “шарт қилган вақтдаги сувни топиб берсанг ичаман денг”, деб уни бу қийин вазиятдан осон қутқаради. Хожаси халос топгач, Луқмонни ҳам озод қилибди.

Қизиғи шундаки, ушбу ривоят сюжети “Эзоп масаллари” китобида ҳам учрайди.⁷⁹ Унда қул Эзоп хожасини денгиз сувини ичиш шартидан худди шундай халос этади.

Яна асарда Луқмони ҳакимнинг хожаси қўй бериб, яхши жойини пишириб кел деганда, юраги ва тилини, ёмон жойини пишириб келишни буюрганда, тагин шу икки аъзосини олиб келганлиги, кунжут эк деган жойга арпа экканлиги ҳақидаги машҳур ривоятлар ҳам келтирилган. Навоий айтганидек, кимдир уни пайғамбар деса, яна кимдир ҳаким (донишманд) дейди. Унинг уч минг йил яшаганлиги айтилади.

Юнус бинни Мато а.с. афсонасида унинг ўз яқинларини қутқариш учун дарёдаги катта балиқ оғзига ўзини ташлаши, балиқ уни ютса-да, Тангри таоло уни балиқ қорнида асраши, қирқ кун балиқ ичида бўлган қаҳрамон яна соғ-саломат ёруғ оламга чиқиши ҳикоя қилинади. Фақат у янги туғилган чақалоқдек бўлади. Бир сутли кийик ҳар кун келиб, унга сут беради ва бир дарахт унга соя қилади. Қирқ кундан сўнг у ўз ҳолига келиб, амри илоҳи билан қавми орасига киради.

---

⁷⁹ Эзоп масаллари. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – Б.43.

Асарда Яҳё а.с., Зикриё а.с., Исо а.с. ҳамда унинг онаси Марям ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳам алоҳида эътиборни тортади. Айтилишича, Исо а. с. олам ва дунё асбобидан ҳеч нима қабул қилмабди ва улардан бир пашмина тўн, бўрк ва бир асоси бор экан. Бир ерда бўлмас, доим сайрда экан. Тирикчилик учун бирор касб ҳам қилмабди. Мўъжизаси майитга рух киритиб, ўликни тирилтирар экан.⁸⁰

Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки ажам” асарида ҳам Каюмарс, Ҳушанг, Жамшид ҳақидаги машҳур афсоналарнинг сюжети келтирилган. Улардан бирида Жамшиднинг тош ва ёғоч кўринишида бўлган сипоҳийлик аслаҳаларини темирдан ихтиро қилгани баён этилади. Жумладан, пичоқ, қалқон қаби. Яна ҳаммом бино қилгани, ғаввосликни пайдо қилгани, ипак матоларни кўп тўқиш ва ранглаш ишларни кашф этгани айтилади. Қирк минорали катта сарой ясатиб, унда катта базм уюштиргани таъкидланади. Бу куннинг отини Наврўз деб атайдилар.

Алишер Навоий шоир Абулқосим Фирдавсий анъаналарини давом эттириб, “Тарихи мулуки Ажам” асарида Заҳҳок ҳақидаги маълумотларни ҳам келтиради. Заҳҳок ҳақидаги тасвирларда Фирдавсий ҳам, Алишер Навоий ҳам мифологик қарашлар ва афсонавий тасаввурларга таянишлари кўзга ташланади. Жумладан, Заҳҳокнинг елкаларидан иккита илоннинг ўсиб чиқиши, улар ҳар куни иккита ёш йигитнинг мияси билан озиқланиши, унинг минг йил салтанатни бошқарганлиги билан боғлиқ тасвирлар шулар жумласидандир.

Сиёвуш ҳақида гапирганда Навоий унинг учун “Эрон аҳли андоқ мотам туттиларким, ҳаргиз ҳеч киши ёд бермас. Тарих аҳли муттафиқдурларким, соч қирқмоқ ва кўк ва қаро киймак ул мотамдин қолди”, – деб таъкидлайди.⁸¹

Гиштасп (Гуштосб) ҳақидаги ҳикояда Симурғ мадади билан ҳийла қилиб, Исфандиёрнинг ҳалок қилиниши сўзланади.

---

⁸⁰ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 174.

⁸¹ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 207.

Хумой номи билан боғлиқ ривоятда ўғлини бир сандикқа солиб, маҳкам боғлаб, ёнига қимматбаҳо зару зеварлар солиб, дарёга оқизганлиги, бирор яхши киши уни топиб олса, фарзанд сифатида асраб, тарбия қилишига ишонганлиги, ҳақиқатан ҳам, болани сувда топган киши унга Дороб деб от қўйганлиги баён этилган. Она-бола жангда топишади. Доробга кўзи тушган Хумойнинг кўнгли бузилиб, кўксига сут келади. Шундан Хумой ўғлини таниб, Доробнинг юзидан ўпиб, тожни унинг бошига кийдиради.

Туғилган чақалоқни тожу тахт учун курашлардан ҳимоялаш мақсадида сандикқа солиб сувга оқизиш мотиви халқ эртакларида ҳам кўп учрайди.

Доробнинг ўғли Доро тахтга ўтиргач, унга Искандар хирож юбормабди, Доро киши юбориб, минг олтун байзани талаб қилади. Искандар унга жавобан: “Ул юмуртқаларни қўяр қуш учти, Доро дағи кўнглидин бу тамаъни чиқарсун”⁸², – дебди. Доро бу сўздан ғазабланиб, Искандар устига қўшин тортибди. Шунда ноиблари томонидан у ярадор қилинади. Искандар келиб, бу ишни қилмаганини айтади. Доро Искандарга уч васият қилади: қизи Равшанакка уйланиш, ўз қотилларидан ўч олиш, ўғли Фурсни асраш. Искандар буларнинг барчасини қабул қилади. Бу эпизод “Хамса”нинг “Садди Искандарий” достонида келтирилгани ҳам айтиб ўтилган.

Шундан сўнг Искандар ҳақида Банокатийда ва “Девон ун-насаб” китобида келтирилган маълумотлар (нақллар) асосида сўз юритилган. Лақаби Зулқарнайн экани, минг олти юз йил умр кўргани, онаси уни йўлда тукқани, улар қароқчилар ҳужумига учраб, ваҳмдан болани бир қиммат матога чирмаб, қудуқ бошида қўйиб қочишгани, бир сутли эчки ҳар кун келиб, болани эмизгани, бу эчки бир қари кампирники экани, гўдак эса Искандар экани айтилади. Кампир эчкини излаб чиқиб, Искандарни топиб олади ва уни ўзига ўғил қилиб асрайди.

Искандар тириклик суви (Оби ҳаёт)ни излаб, Хизр ва Илёс билан ер остига киргани, лекин унга бу сув насиб қилмагани, Яъжуж саддини қурдиргани афсона қилинади.

---

⁸² Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 211.

Фируз бинни Ҳурмузнинг овни беҳад севгани, оқибатда овда ўлгани айтилади. Сосонийлардан бўлган Ҳурмуз бинни Шопур замониди эса ноқис кишини подшоҳ қилмаслик расм бўлгани айтилса, Баҳром бинни Ҳурмуз рассом Монийни куфрликда айблаб, терисини сўйдириб, сомон тиктиргани сўзланади.

Шопури Зул Актоф ҳақидаги ҳикояда тўшакда ётган Маликанинг тонг отганча нола қилиб, ухлай олмагани, бунга бир муруд баргининг тўшак остида қолгани айтилади. Маликанинг бундай нозиклигига отасининг унга суяк мағзи билан наботни ун қилиб едиргани сабаб бўлади. Шопур шунчалик парвариш қилган отасига вафо қилмагани учун маликани ўлимга маҳкум қилади. Унинг танасини ёриб, бағрини чок-чок қиладилар. Шунинг учун уни “зул-актоф” дер эканлар.

Халқ Баҳром бинни Яздижирдни Баҳром Гўр деган. У Ҳиндистон мулкига боргани, у ердан қайтишда тўрт минг уйлик созанда ва гўянда, раққос ва аҳли тарабни кўчириб олиб келгани, ҳозирги лўлилар улар наслидан эканини сўзлайди.

Нўширавон ул-Одил бинни Кубод ривоятида бир-биридан боғ сотиб олган кишиларнинг боғдан топилган олтин туфайли жанжаллашиши ва бу жанжални Нўширавон одиллик билан ҳал этгани баён этилади. Яна бир куни йўлда у кабоб пиширмоқчи бўлганда туз йўқлиги маълум бўлади. Шунда Нўширавон тузни сотиб олишни буюради. Мажлис аҳли эса сотиб олиш шартми деганда, у бунинг ёмон расмга айланишини хоҳламаслигини айтади.

Хусрав Парвиз бинни Ҳурмуз ҳақидаги саҳифаларда Навоий муаррихлар унга тегишли Тоқдис деб аталувчи олтин тахтни, вазни олтмиш ботмон келадиган олтин ва ҳар бири чумчуқ юмurtқасича келадиган минг гавҳар билан безатилган тожни, у тожнинг олтин занжир билан бошга кийилишини, Шабдиз номли машҳур оти, фили борлигини, яна Борбад отли ашулачисию Шопур исмли наққоши, Бузург Уммиддек вазири бўлганини ҳайрат билан сўзлаганини таъкидлайди. Ўн саккиз минг оти, ўн икки минг оқ туркий, Шодурвонида неча минг соҳибжамол канизаги, Шириндек маҳбуби

борлигини, оламда унингдек хусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқлигини айтади.⁸³

Хуллас, Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” сингари насрий асарлари таркибига, ғоявий-бадий руҳига юқорида кўрсатилгани каби жуда кўп афсона, ривоят, эртак, нақллар мазмуни ва мотивлари маҳорат билан сингдирилган. Бу асарларда пайғамбарлар ва шоҳлар ҳақида халқ орасида кенг тарқалган ҳикоя ва қиссалар келтирилганлиги учун тарих ва афсона қоришиб кетган. Улар фақат афсона ва ривоятлардан иборат эмас. Уларда кўп реал тарихий воқеалар ва маълумотлар ҳам ўз аксини топган.⁸⁴ Бу китоблар нафақат фольклор манбаи, балки тарихий асар сифатида ҳам хизмат қила олади. Уларда келтирилган афсона ва ривоятлар халқ оғзаки ижодида шу жанрда яратилган асарларнинг бадий тараққиётини ўрганишда ғоят қимматлидир.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари агиографик, “Тарихи мулуки ажам” асари тарихий афсона ва ривоятлар асосида яратилган. Бу асарларнинг бадий тузилишида афсона ва ривоятлар муҳим аҳамият касб этган. Навоий пайғамбар ва ҳукмдорлар ҳақида яратилган халқнинг афсона, ривоят, эртак ва қиссалари сюжетини ўзлаштириб, асарлари таркибига маҳорат билан сингдириши натижасида синтезлашган фольклоризмни ҳосил қилган.

Маълумки, рус олими М.К.Азадовский фольклоризмларнинг илмий ва бадий типлари борлигини, улар ўзаро фарқланишини таъкидлайди.⁸⁵ Бунда олим илмий-оммабоп, публицистик асарларда “илмий фольклоризм”, бадий асарларда эса “бадий фольклоризм” қўлланишини қайд этган. Агар шу нуқтаи назардан ёндашилса, А.Навоийнинг бу ўринда қўллаган фольклоризмларини ҳам “илмий фольклоризм” сифатида кўрсатиш мумкин.

Бундан англашиладики, фольклоризмлар табиати у қўлланган асарнинг мазмуни, мақсадига боғлиқдир. Улар фақат бадий асарларда эмас, илмий-

---

⁸³ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 248-249.

⁸⁴ Эргашев Қ. “Тарихи мулуку Ажам”да тарихий ҳақиқат ва афсонавий-романтик талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006 – № 5 – Б. 21-24.

⁸⁵ Азадовский М.К. Статьи о литературе и фольклоре. – М. – Л.: Гослитиздат, 1960. – С.128.

оммабоп, адабий-танқидий, публицистик асарлар таркибида ҳам учрайди. Шундай ҳолатларда унинг “иқтибос фольклоризм” деган турини ҳам ажратиб кўрсатадилар. Алишер Навоийнинг юқорида номи кўрсатилган асарларида қўлланилган фольклоризмлар эса вазифаси ҳамда ишлатилиш мақсадига кўра ҳар иккаласига ҳам мувофиқ кела олади.

Алишер Навоийнинг “Хамса” асари таркибидаги илк достон “Ҳайрат ул-аброр”да шоир ўзи яшаган давр (XV аср)нинг реалистик ҳаёт лавҳаларини тасвирлар экан, ўша даврга хос муҳит манзарасини реал чизиб кўрсатиш, иллатларни очиб ташлаш, халқнинг орзу-армонларини куйлаш, турли ижтимоий табақаларни таъриф-тавсиф қилиш, уларнинг шакл-шамойилини, афт-башарасини, кийим-кечагини, феъл-атворини, мақсад-муддаосини ёритиш учун халқ орасида маълум ва машҳур бўлган мақоллар билан бир қаторда “Ҳотами Той”, “Тилла кампир”, “Шер билан Дуррож”, “Искандар” каби халқ афсона ва ривоятлари, нақллари сюжетида ҳам ижодий фойдаланилган.

Алишер Навоий “Хамса”сидаги севги муносабатлари акс этган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” достонларининг барчасида халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган ва оммалашган афсонаю эртаклар асос қилиб олинган. Чунки ундаги Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун образлари халқ оғзаки ижодидаги анъанавий, афсонавий образлар бўлиб, улар билан боғлиқ турли тарихий маълумотлар, афсона, эртак, ривоят ва қўшиқлар етиб келгани айтилади. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” афсонасининг сюжети марказий Қорақумда бино бўлган “Девқалъа” топонимик афсонаси сюжети билан ҳам ўхшашлиги аниқланган. Қолаверса, Ўзбекистонда Фарҳод ва Ширин номлари билан аталувчи бир неча жойлар мавжуд. Жумладан, Бекободдаги Ширинсой ва Фарҳодтоғ, Бойсундаги Бибиширин қишлоғи, Шерободдаги Ширин даҳмаси шулар сирасига киради.

Шоир “Фарҳод ва Ширин” достонини ёзишдан аввал бу мавзуга доир тарихий манбалар ва афсоналарни тўплаш, уларни ўрганиш вазифасини ўз

олдига қўйди. Айниқса, достоннинг 8-бобида Навоий ўзи фойдаланган манбалар ҳақида сўзлайди.

Достон сюжетининг халқ оғзаки ижодидаги мавжуд манбалари тўғрисида А.Фитрат, Хуршид, О.Шарафуддинов каби олимлар илк баҳсларни бошлашган. Бинобарин, Хуршид “Фарҳоду Ширин” ўзимизнинг она чўпчагимиз, ҳар бир ўзбекнинг ёшлик чоғидан миясига ўрнашиб қолган бир ҳикоя эканини, у эл оғзига Хитой, Арман, Эрон кишилари орасидан ўтганлигини, аммо Туркистонда Хўжанд шаҳри ёнидаги Мирзачўл устида бўлган Фарҳод тоғи, Ширин сойига қараб, уни Туркистон билан боғлаш мумкинлигини айтса, Фитрат Хуршиднинг бу фикрини инкор қилади ва “Фарҳод – Кўҳкан” афсонаси Ғарбий Эронда қасри Шириндан кўп узок бўлмаган Бесутун тоғидаги тарихий расмлар асосида туғилган бўлса керак, деган, тахминни билдиради. Бесутун Эронда жойлашган тоғ оралиғидаги қоя бўлиб, ундаги суратларни Фарҳод чизган ва у шу тоғ этакларида канал қазиган деган ривоятлар айтилади.

Шуниси аёнки, Алишер Навоий Фарҳод ва Ширин образларини янгича талқин қилиб, ҳақиқий қаҳрамонлар даражасида тасвирлади. У бошқа хамсанавислардан фарқли ўлароқ, Ширинни арманиялик сифатида тасвирлади. Аслида афсона ва достонларда Ширин гоҳ эронлик, гоҳ румлик деб берилади.

Хисрав ҳам Шарқ халқлари оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида кенг тарқалган образ. Унинг тарихий илдизи сосоний подшоҳларидан Хисрав II Парвез (VI аср охири) фаолиятига бориб тақалади. Бадий адабиётда, чунончи, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си, Низомийнинг “Хисрав ва Ширин”ида у идеал шоҳ, Алишер Навоийда эса Хисрав мутлақо салбий қаҳрамон сифатида талқин этилган.

IX бобнинг сарлавҳасида Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонини ёзишга киришар экан, асарнинг режасини тузиб олганлиги, турли афсоналар, тарихий манбаларни кўриб чиққанлиги, шу мавзуда ёзилган достонларда йўл қўйилган хатоларни тузатиб, ўз ғояларини қай тарзда ифода этмоқни ният

қилганлигини⁸⁶ ёзади. Достон сюжети сеҳрли эртаклар, романтик ҳамда қаҳрамонлик достонларида учрайдиган кўплаб анъанавий эпик мотивлар асосида шакллантирилган. Бунда у ғоят образли қилиб: “Бу иқбол варақларининг муқобаласи ва бу саодат тарҳларининг мутораҳаси ва ҳаёл баҳрида маоний тухафи савдоси учун масоҳат қилмоқ ва ҳар фасона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажносқа рад илигин урмоқ ва маоний ақмишаси нафойисин бу латофат хужласи оройиси учун ғайб тужжоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ ва жон риштаси ва кирпич игнаси била либоси намоёиш ва хилъати оройиш тикиб бу абкор қадлариға солиб жилва бермак”,⁸⁷ – деб ёзади. Демак, шоир ушбу достонини ёзишдан мақсади “ҳар фасона сафинасин варақ-варақ ... ахтариб”, уларга “жилва бермак” бўлганлигини ўзи ҳам мана шундай очиқ баён этган.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони билан ХҶІ-ХҶІІІ асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган қаҳрамонлик руҳидаги “Рустамхон” халқ достони⁸⁸ мотив ва образлари тузилишида ҳам айрим ўхшашликлар борлиги сезилади. Масалан, ҳар иккала достон бевосита фарзандсизлик мотиви билан бошланган. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида кекса Чин ҳоқонининг фарзандли бўлиши тасвирланса, “Рустамхон”да Оқтош эли ҳукмдори Султонхоннинг узоқ кутишлардан сўнг ўғилли бўлиши келтирилган.

Ҳар иккала бош қаҳрамоннинг болалигидан пухта илм-ҳунар эгаллашига ота-онаси катта эътибор қаратади:

Фарҳод:

Ажабдур уч ёшида кўзга атфол,

Нечукким ўн ёшида ўзга атфол.

Рустам:

---

⁸⁶ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.41.

⁸⁷ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.42.

⁸⁸ Алпомиш. Рустамхон. Жаҳон болалар адабиёти кутубхонаси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 349-445.

“Рустам туғилиб, тилга энганда онаси мадрасадан бир муллани олиб келиб, мулла билан Рустамни тағизаминга солиб, ўқиттира бошлайди”.

Шаҳзода Рустам отасининг тожу тахтини олмай, ундан ўз ихтиёри билан воз кечгани каби Фарҳод ҳам отасининг яккаю ёлғиз тилаб олган фарзанди, тож-тахтининг меросхўри бўлишига қарамай, ҳокимиятдан ихтиёрий бош тортади.

Фарҳоднинг Аҳраман девни ўлдиргани Рустамнинг Мозандаронда Аржанг девни мавҳ этганига ўхшатилади. “Осмон Рустами” – Фарҳод куёшдек қиличини кўтариб, Оқ девнинг бўйнига солди, дейди Навоий. Яна Фарҳоднинг аждаҳо билан курашиб, хазинани қўлга киритгани каби Рустамхон аждаҳони ўлдириб, Офтобой висолига эришгани, Фарҳод Хисрав ёллаган мастон кампирнинг ҳийласи билан ҳалок бўлса, Рустамхон мастон кампирнинг найранги туфайли кўр бўлиб қолиши ўхшаш мотивлар сифатида эътиборни тортади.

Алишер Навоий Фарҳод образини гарчи Фирдавсий “Шоҳномаси”даги Рустам тимсолидан фойдаланиб яратган бўлса ҳам, бу образнинг асослари Рустам ҳақидаги халқ афсоналарига бориб тақалишини инкор этиб бўлмайди. Бизнингча, “Фарҳод ва Ширин” ва “Рустамхон” дostonлари бири ёзма, бири оғзаки ижод намунаси бўлса-да, мазмун-моҳиятига кўра қаҳрамонлик типигаги дostonлиги сабабли бадиий композициясида шундай ўхшашликлар кузатилади.

Фольклоршунос олима Д.Ўраева бу борада фикр юритар экан, шундай ёзади: “Рустам ва Фарҳоднинг ўхшашлигидаги илк белги – уларнинг исмида “дард” тушунчасининг зоҳирлигида намоён бўлади. Бинобарин, Фирдавсий “Шоҳнома”сида Рустамнинг дунёга келиши ва унга исм қўйилиши ҳақида шундай ҳикоя қилади: Золнинг хотини Рудоба оғир ҳомила кўтаради. Ой-куни яқинлашганида **дард** бошланиши билан ҳушидан кетади. Саросимага тушган Зол афсонавий қуш Симурғ воситасида жарроҳ топиб келади. Жарроҳ онанинг ёнини кесиб, болани олади. Ҳушига келган Рудоба фарзандини кўриб хурсанд бўлади ва оҳ тортиб, яъни азобу дардлардан халос

бўлдим маъносида “Рустам!” – дейди. Онанинг оғзидан биринчи чиққан ана шу сўзни болага исм қилиб қўядилар”.⁸⁹

Агар Фарҳод исмига эътибор берилса, “дард” сўзи унинг исмида ҳам зоҳирдир. Фарқи шундаки, Рустам “дарддан халос этувчи” бўлса, Фарҳод ишқ дарди мубталосидир.

Ҳар иккала достонда чинлик Фарҳоднинг арман қизи Ширинга, октошлик Рустамнинг бужуллик Офтобойга кўнгил қўйиши, уларнинг хотин-қизларга ҳурмат билан муносабатда бўлиши халқ достонлари руҳига ҳамоҳангдир.

Достон композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа-ҳодисаларни қамраб олган. Фавқулодда куч-қудратга ҳамда ақл-заковатга эга бўлган Фарҳод сиймосида бутун бир халқнинг орзу-умидлари, имконият ва интилишлари мужассамлашган. Достонда сеҳрли эртақлар ва романтик ҳамда қаҳрамонлик достонларида учрайдиган анъанавий эпик мотивлар кенг қўлланган ва улардан достон сюжети таркиб топган. Айниқса, достон сюжетида жуда кўп мифологик образ ва мотивлардан фойдаланган ҳолда асарнинг эпик руҳини, халқчиллигини оширишга эришилган. Жумладан, Фарҳоднинг отаси хазинасида тилсим (сеҳрли) ойнага дуч келиши, унинг Аҳриман дев ва аждар билан халқ эртақлари баҳодирлари сингари олишиб, ғалаба қилиши ҳамда улар қўриқлаётган тилсим хазина ва сеҳрли узукни қўлга киритиши, афсонавий Жамшид жомига эга бўлиши, Жомосб башоратининг сюжет воқеалари ривожига йўл очиши, беш юз йил ғор ичида яшаётган Суҳайло билан учрашиши, Самандар ёғидан фойдаланиши кабилар шулар сирасига киради.

Кўринадики, достоннинг мотивлар таркиби кўп қатламли бўлиб, улар аниқ тартибда келган. Достон сюжетида бир неча анъанавий эпик мотивлар ўзаро мантикий боғланиб, яхлит бадиий сюжетни ҳосил қилган. Хаёлий уйдирма, анъанавий эпик мотивлар, эпизодик лавҳалар, “сеҳрли рақамлар”,

---

⁸⁹ Ўраева Д. Фарҳод образининг “Осмон Рустами” таърифи асослари // “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди – намуна мактаби” мавзусидаги республика илмий-амаий анжуман материаллари. – 2016 йил, 26 февраль. – Б.129-231.

анъанавий мифологик образлар “Фарҳод ва Ширин” достонининг сюжетидаги воқеа-ҳодисаларнинг бир-бирига мантиқан боғланиб келишини таъминловчи муҳим омиллар эканлиги кузатилади. Масалан, достонда “сеҳрли” рақам деб қаралувчи тўрт сони билан боғлиқ мотивлар⁹⁰ ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. Бунга ҳоқоннинг шахзода Фарҳодга атаб тўрт йилда тўрт фаслга мўлжалланган тўрт қаср қурдириши воқеаси мисол бўла олади.

“Фарҳод ва Ширин” достонида учрайдиган анъанавий эпик мотивлардан яна бири йўл ва унинг учга бўлиниши мотивидир. Бунда учинчи тилсим манзилини тополмай турган Фарҳодга Хизр кўмакка келиб, йўл кўрсатади.

Достонда мастон кампир тимсолининг берилиши ҳам эртакларга хос мотивлардан биридир. Достоннинг қирқ саккизинчи фаслида маккора кампир Фарҳод бошига ажалдек етишиб, унинг ҳаётига қасд қилгани баён этилган. Қадди икки букилган бу қари кампирнинг ҳийла-найранги фалакникига ўхшарди. Шоир уни шундай тасвирлайди:

Хутути макрдин юзинда юз чин,
Тилига ўтмайин умрида сўз чин.
Чу соз айлаб фусуну ҳийлаи шум,
Қўлида хора юмшаб, уйлаким мум.
Атаб кўк пир золи хола они,
Ано деб Даллат ул-муҳтола они.⁹¹

Келтирилган иқтибосда шоир талмеҳ санъати орқали афсоналарда ўз айёрлиги, макр ва ҳийлалари билан ном чиқарган аёл - Даллат ул-муҳтола номини келтиради. Шоир Фарҳоднинг бошига тушган ҳийлайи – найрангларга сабаб бўлган маккора кампир тасвирини берар экан, ҳатто уни Даллат ул-муҳтола она деб атаганлигини қайд қилади.

Хуллас, Хисрав Парвез томонидан йўлланган шу маккора кампирнинг ҳийласи туфайли Фарҳод ўз-ўзини ҳалок этади.

⁹⁰ Жўраев М. Эртакларда “сеҳрли рақамлар”. – Т.: Фан, 1983. – Б. 152.

⁹¹ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.436.

Достондаги анъанавий мотивлардан яна бири Фарҳоднинг бир кўришдаёқ Ширинга ошиқ бўлиб, ҳушидан кетиши мотивидир. Бунда Шириннинг юзидаги ҳарир пардани шамол кўтариб юборади. Шундан йигит кизнинг ой жамолига кўзи тушиб, унга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Фарҳод Ширинни ва Арман водийсини илк марта тилсим ойнада кўриб ҳушидан кетади.

Достондаги яна бир анъанавий мотив – маликанинг ўзига ёр танлашидир. “Фарҳод ва Ширин” достонида Ширин ёр танлар экан, худбин ва ёвуз Хисравни ёки падаркуш Шеруяни эмас, балки оккўнгил, меҳнатсевар, камтар Фарҳодни ўзига муносиб деб билади.

Маълумки, халқ достонларида эпик қаҳрамонларнинг оти таърифи билан боғлиқ мотивлар алоҳида ўрин тутди. Эътиборли томони шундаки, “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам ана шу анъанага содиқлик кузатилади. Достонда малика Шириннинг “Гулгун” исмли отининг таърифи айрича эътибор билан келтирилган:

Бор эди бодпойи ранги гулгун,
Қолиб андин юрурда хинги гардун.
Анга рокиб ҳамиша ул париваш,
Бўлуб ул девпайкар ҳам парикаш.
Ўзи гулрангу гул монанд зоти,
Бўлуб Гулгун халойиқ ичра оти.⁹²

Бу байтларда шоир Ширинни – париваш, унинг отини девпайкар – дев гавдали деб таърифламоқда. Бу от бодпой, яъни елдек тезюардир.

Достонда Шопурнинг Фарҳодга чин ва самимий дўстлиги “Алпомиш” достонидаги Ҳакимбек билан Қоражоннинг ўзаро дўстлигини ёдга солади. Шу жиҳатдан Шопур образи достонда муҳим ўрин тутди. Шопур ижобий қаҳрамонлардан биридир. У – софдил, самимий киши. Шопур истеъдодли ва уста рассом эди. Фарҳод Шопурни ва унинг ҳамроҳларини денгизда қароқчилардан қутқаради. Шундан сўнг Фарҳод билан Шопур ўртасида

---

⁹² Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 235.

дўстлик пайдо бўлади. Шопур яхшиликни унутмайди, дўстига умрбод содик бўлиб қолади. Шопур Фарҳоднинг саргузашти ва орзулари билан танишгач, унга ёрдам кўрсатиш, уни бахтиёр қилишга ваъда беради. Шопур Фарҳодни Арманистонга олиб боради, унинг ҳамма ишига кўмаклашади. У Фарҳоднинг севгилиси Ширинга ҳам садоқатли дўст бўлади. Шопур Арманистонни Хисравнинг хужумидан ҳимоя қилишда мардлик кўрсатади. Фарҳод ўлими олдидан Шопурга миннатдорчилик билдиради. Шопур Фарҳоднинг васиятини бажариб, унинг кўкалдоши (бир онадан сут эмган бегона бола) Баҳром билан бирга Хисравнинг ўғли Шеруяга қарши курашиб, уни енгади, Арманистонда осойишталик ўрнатади.

“Сабъай сайёр”даги Меҳр ва Суҳайлнинг денгиз қароқчиларига қарши курашуви ва бошқа эпизодлар ҳам бадиий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари, афсоналарига жуда ўхшайди.

Шуни ҳам айтиш мумкинки, Алишер Навоий афсона, ривоят, нақл, қисса сўзларини чегараламасдан қўллаган. Шунинг учун қуйидаги фардида шундай ёзади:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсонае,

Бошладим филҳолким, “Бир бор эди, бир йўқ эди”.⁹³

Аслида афсоналар ҳеч қачон “Бир бор экан, бир йўқ экан” деб бошланмайди. Бундай бошланма, одатда халқ эртакларига хосдир. Навоий “афсона” ва “фасона” атамаларини барабар қўллаган.

Ёзма бадиий адабиётда афсоналардан композицион ва эстетик восита сифатида фойдаланиш анъанаси мумтоз шоир Алишер Навоий ижодида янада тараққий эттирилган.

“Хамса”нинг учинчи достони “Лайли ва Мажнун” ҳам Лайли ва Мажнун номи, уларнинг қайғули севгиси ҳақида яратилган халқ қўшиқлари, афсона ва ривоятлари таъсирида яратилган. Буни шоирнинг ўзи шундай эътироф этади:

Мазмунига бўлди руҳ майли,

---

⁹³ Навоий А. Фавойидул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.538.

Афсона эди анинг туфайли.

Лекин чу рақамга келди мазмун,

Афсона анга либоси мавзун...⁹⁴

Бу мисралар орқали Навоий мақсади афсона сўзлаш эмас, балки мазмун баён этиш эканлигини маълум қилади. Афсона асарнинг ташқи шакли, қобиғи холос.⁹⁵ Аслида достоннинг асосий ғоявий моҳиятини шоир яшаган муҳитнинг долзарб муаммолари, севги ва оила, феодал жамиятда хотин-қизлар тақдири масалаларига муносабат билдириш ташкил қилади. Достонда маиший ҳаёт лавҳалари, маросимлар, урф-одатлар, расм-русумлар шоир яшаган XV аср ҳаёти нуқтаи назаридан тасвирланган.

“Хамса”нинг тўртинчи достони “Сабъаи сайёр” Баҳром Гўр ҳақида Эронда ва у билан қўшни бўлган ўлкаларда, жумладан, Ўрта Осиёда кенг тарқалган турли-туман афсона ва ривоятлар таъсирида яратилган. Уларда Баҳром Гўр шавкатли ҳукмдор, моҳир овчи, ишратпараст шахс сифатида тасвирланади. “Сабъаи сайёр”даги ҳикоялар халқ эртаклари каби етакчи қаҳрамонларнинг ғалабаси билан якун топади.

“Хамса”нинг бешинчи, сўнгги достони “Садди Искандарий” туркий халқлар орасида кенг тарқалган Искандар (Александр Македонский) ҳақидаги турли-туман афсона ва ривоятлар, эртаклар таъсирида ёзилган. Бироқ Навоий яратган Искандар образи хамсачилик ва халқ оғзаки ижоди анъаналари тараққиётида ўзига хос янгилик бўлди. Навоий Искандар образи орқали адолатли ва маърифатпарвар идеал шоҳ тимсолини яратишни кўзлади.

Достонда “Искандар ва гадо ҳикояти”, “Мажнун ҳикояти”, “Икки рафиқ ҳикояти”, “Кабутар ҳикояти” каби халқ ижоди асосида яратилган ҳикоялар матни учрайди. Шунингдек, достонда халқ қўшиқлари ва мақолларидан намуналар ҳам келтирилганлиги кузатилади. Айтайлик, шоир Искандарнинг Равшанак ва Мехринозга уйланиши маросимини тасвирлар

⁹⁴ Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 327.

⁹⁵ Тўйчиев У. “Лайли ва Мажнун” достонида сюжет қисмлари ва Мажнун образи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. – № 1. – Б.21-27.

экан, тўй ўланларидан мисол келтиради. Улар аналитик фольклоризм сифатида эътиборни тортади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг асарлари мумтоз адабиёт анъаналари негизида яратилган бўлса-да, уларда халқ ижодининг ҳам самарали таъсири сезилади. Фольклор манбалари таъсирида юзага келган Навоий фольклоризмлари эса халқ асарлари сюжети, мотив ва образларидан ёзма адабиётда фойдаланиш тажрибасининг тадрижи хусусида илмий фикр юритиш имконини беради.

2.2. Навоий ижодида этнографик фольклоризмлар

Алишер Навоий ижодида туркий халқларнинг ҳаёт тарзи, турмуш маданияти, ижтимоий-сиёсий, илоҳий-ирфоний дунёқараши, ҳатто қадимий мифологик тасаввур-тушунчалари ва улар билан боғлиқликда келиб чиққан айрим урф-одат ҳамда маросимлари билан боғлиқ лавҳалар тасвири ва талқини алоҳида ўрин тутди. “Этнографик фольклоризмлар” сифатида қайд қилинадиган бундай бадиий лавҳалар шоир асарларининг миллий ва реалистик руҳини, бадиий таъсирчанлигини оширишда хизмат қилган.

Улуғ шоир халқ орасида шаклланган урф-одатлардан ўз даврида яшаётганларини ташбеҳ сифатида танлаб, улар орқали гўзал тасвирлар яратадики, шу билан давр ҳаётини реал чизгиларда беришга ҳам эришди. Шу маънода шоир асарлари нафақат бадиий асар, балки туркий халқлар, жумладан, ўзбек миллати турмуш маданиятининг ўзига хос тарихий-этнографик битиги сифатида ҳам аҳамият касб этади. Шунини ҳисобга олиб, таниқли навоийшунос Натан Маллаев: “Алишер Навоий XV аср тарихи, халқининг урф-одат, расм-русумлари ҳақида махсус асар ёзмаган. Бирок унинг асарларида “сочилиб ётган” факт, маълумот, таъриф-тавсифни йиғиб системалаштирса, жуда қимматли тарихий-этнографик манба ҳосил бўлади. Шу сабабли Навоий мероси ўзбек халқининг этник тараққиётини ўрганиш

жихатидан қимматлидир”,⁹⁶ – деб ёзади. Таъкидланганидек, Навоий асарларида халқ турмуш тарзи, урф-одатлари билан боғлиқ қимматли бадий деталлар борки, улар ўша давр кишиларининг турмуш тарзи тарихини ўрганишда муҳим маълумотлар бера олади.

Этнография – бирор-бир халқнинг ёки территориядаги бир неча халқнинг турмуши, маданияти, урф-одатларига хос хусусиятлар мажмуини⁹⁷ ўзида ифодалаб келади. Адабиётшуносликда яратилган баъзи тадқиқотларда “Ёзма адабиёт асарларининг матнида қўлланилган халқ турмуш тарзи, маросим ва анъаналари, расм-русумлари, анъанавий қарашлари ва эътиқодий ишончларига оид талқинларни “адабий этнографизмлар” деб баҳолаш лозим”лиги қайд қилинган⁹⁸ бўлса, баъзи тадқиқотларда уларга нисбатан “ижтимоий-этнографик фольклоризмлар”⁹⁹, “этнографик фольклоризмлар”¹⁰⁰ номи билан қўлланган. Бизнингча, маълум бир халққа тегишли анъана ва удумлар, урф-одатлар билан боғлиқ тушунчаларнинг ёки уларга тегишли бирор бир деталнинг маълум бир ижодкор асари таркибида мотивлаштирилиши, ўзига хос бадий услубда тасвир ва талқин қилинишидан ҳосил бўлган адабий ҳодисаларни “этнографик фольклоризмлар” термини билан аташ маъқулроқ.

Маълумки, халқ оғзаки ижодининг илк намуналаридан тортиб, ёзма адабиётнинг барча даврларига мансуб бадий асарларда ўша халқнинг урф-одатлари, иримлари, маиший турмуш тарзи ва дунёқараши поэтик ифодасини топиши, шубҳасиз. Барча халқларнинг оғзаки ва ёзма адабиётида турли нарсасиз, предметлар орқали маълум бир воеқа-ҳодисаларга бадий-эстетик муносабат билдирилган. Жумладан, кўзгу, булоқ, дарахт, соч, гилам

⁹⁶ Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.49.

⁹⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилдлик. II жилд. – М.: “Рус тили”. 1981. – Б.456.

⁹⁸ Хамдамова С.Х. Фольклор анъаналари ва бадий талқин: таъсир ҳамда акс таъсир масалалари (XVIII-XIX аср шеърятининг мисолида): Филол. фанлари номз... дисс. автореф – Т.: 2012. – Б.12.

⁹⁹ Шарипова Л. XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеърятининг фольклоризмлар: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б.12.

¹⁰⁰ Амонов У. XX аср бошларида ўзбек фольклорининг ўрганилиш тарихи (Абдурауф Фитрат, Ғоли Олим Юнусов ва Элбек Ғолиятининг мисолида): Фалсафа фанлари бўйича филол. фан. д-ри... (PhD) дисс. – Т., 2018. – Б. 54.

ва шу кабиларнинг халқ эртакларида ҳам, мумтоз ва замонавий ўзбек адабиётида ҳам образлантирилгани тез-тез кўзга ташланади.

Таъкидлаш керакки, биргина кўзгу билан боғлиқ турли урф-одатларнинг юзага келиши Ўрта Осиё халқларининг қадимий эътиқодий қарашлари билан боғлиқлиги фанда асосланган.¹⁰¹ Натижада фольклорда пайдо бўлган эпик мотивлар ёзма адабиёт, жумладан, мумтоз адабиётга олиб кирилган.

Ибтидоий даврда кишилар ойнада нурнинг қайтишини ғайритабиий ходиса сифатида баҳолаганлар. Шунинг учун кўзгуга сирли ва муқаддас нарсаси сифатида муносабатда бўлганлар. Бу эса халқ орасида у билан боғлиқ турли қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

Демак, ибтидоий тасаввурларга кўра, кўзгу нафақат инсон аксини акс эттирувчи буюм, балки инсон руҳининг кўзгуда ифодаланиши ҳамдир. Бундан ташқари, кўзгуга ёруғлик, бахт, шодлик бахш этувчи сеҳрли буюм сифатида қаралиши натижасида жуда кўп халқларда турли урф-одатлар юзага келган. Жумладан, туркий халқларда никоҳ тўйида келин ва куёвнинг бир кўзгуга қараши билан боғлиқ удум бугунги кунга қадар яшаб келмоқда.¹⁰² Бу билан келин-куёв руҳини қўшиш назарда тутилган.

Кўзгу билан боғлиқ айрим урф-одатлар тасвири ва талқини мумтоз адабиётимиз намуналарида ҳам кўзга ташланади. Буюк мутафаккир лирик меросида кўзгу турли мақсад ва вазифаларда образлантирилган. Жумладан, кўзгу – борлик, олам (чарх кўзгуси), комил инсон қалби, кўнгул, ишқ (май кўзгуси), осмон, қуёш, юз, пардоз, ёлғонни фош қилиш воситаси каби қатор вазифаларда келганлиги кузатилади. Шоир меросида шундай байтлар борки, уларда кўзгу билан боғлиқ урф-одатлар ўз бадиий аксини топган.

Маълумки, халқ орасида умри тугаб бораётган одамнинг нафас олаётгани ёки олмаётгани, жони узилган ёки узилмаганини аниқлаш учун

---

¹⁰¹ Литвинский Б.А. Зеркало // Орудия труда и утварь из могильников западной Ферганы. гл. VIII. – М: Наука, 1978. – С.73-126; Калинин А. Волшебное зеркало из далекого прошлого // Наука и жизнь. – 2001. – №4.

¹⁰² Саримсоқов Б. Ойнада зухр этган бахт // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. – № 4. – Б.30-36.

оғзига кўзгу тугилган.¹⁰³ Агар бунда кўзгу сирти терласа, одам нафас олаётгани, терламаса, демак, унинг нафас олишдан тўхтагани, жони узилгани аён бўлади. Улуғ шоир Алишер Навоий халқда мавжуд бўлган ана шу расм-одатга ишора қилиб, гўзал бадиий тасвирларни яратган:

Сипехри ойинагун гар дамимдин ўлди қоронғу,

Асар йўқ эмди дамимдин қўюлса оғзига кўзгу¹⁰⁴.

“Ойнагун осмон менинг дамимдан қоронғи бўлди. Оғзимга кўзгу қўйилса, нафас олишимдан асар йўқлиги билинди” мазмунидаги ушбу байтда ойна ва кўзгу сўзлари қўлланган. Аслида бу иккала сўз ўзаро маънодош (синоним) ҳисобланади. Навоий ўз байтида ойнанинг тиниқлигини осмон тиниқлигига тенглаштириб, истиора сифатида қўллаган. Шу асосда ошиқнинг дами (охи) ердан кўккача етиб, сипехри ойинагун – осмонни қоронғи қилгани муболағалаштирилмоқда. Иккинчи байтдаги “дам” сўзи нафас маъносида қўлланган. Кўзгу ошиқ оғзига қўйилса, унда нафас олишдан асар йўқ. Шоир ошиқнинг руҳий ҳолатини мана шундай муболағали тасвирлар экан, халқда мавжуд бўлган расм-одат унинг муддаосини рўёбга чиқариш учун бадиий восита сифатида хизмат қилган.

Халқ орасида синган ҳар қандай буюм хосиятсиз саналган. Хусусан, синган кўзгу халқ эътиқодига кўра бахтсизлик ва ўлим рамзидир. Негаки, қадимда ойна, тарок, пичоқ, коса, пиёла ва ҳоказо сингари буюмлар марҳумга у бораётган дунёда асқотади деб, у билан бирга қабрга синдирилган ҳолда кўмилган.⁸ У дунёни бу дунёнинг тескарисини деб қарашгани боис, мазкур нарсалар синдирилган. Шунинг учун тирикларнинг синиқ буюмлар ишлатиши тақиқланган. Синган, ёрилган, бут бўлмаган нарсалар ўликларга тегишли деб қаралган. Турмушда синган кўзгуни сақлаш, синиқ ойнага қараш ёмон ирим саналади. У бахтсизлик, ўлим олиб келади, деб ҳисобланади. Шу каби қарашлар асосида бадиий ижодда ҳам синиқ буюмлар

¹⁰³ Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс.– Т., 2005. – Б.106.

¹⁰⁴ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 370.

⁸ Литвинский Б.А. Зеркало // Орудия труда и утварь из могильников западной Ферганы. Гл. VIII. –М.: Наука, 1978. – С.73-12.

бахтсизлик, ўлим, айрилиқ рамзини ифодалайдиган бўлган. Масалан, Алишер Навоий лирикасида ҳам “ёруғ кўзгу” тасвири келтирилган байтда шундай маъно мужассамлантирилган:

Уйла оҳимдин жаҳондур тийраким, заъфим чоғи,

Оғзима қўймоққа топилмас ёруғ бир кўзгу ҳам.¹⁰⁵

Мазкур байтдаги тасвир юқоридаги байт билан ҳамоҳанг. Ошиқ заъф – касал. Шундай бўлса-да, унинг дами (нафаси) жаҳонни қорайтирган. Лирик қаҳрамон ўзининг тирик ёки нафас олмаётганлигини аниқлаш учун синик (ёруғ) бир кўзгу топилмаслигидан шикоят қилмоқда.

Алишер Навоий қуйидаги байтида гўзал тасвири яратишда ҳам кўзгу билан боғлиқ табирдан маҳорат билан фойдаланади. Яъни ошиқ ниҳоятда ҳолсиз, касаллик уни заиф қилган (муфрит заъф). Унинг нафас олиш ёки олмаслигини билиш учун оғзига ёр (ул юз) кўзгусини тутадилар. Ошиқ ёр кўзгусининг қорайишидан қўрқиб нафас олмайди. Боиси у нафас олаётган бўлса, кўзгу терлайди, яъни хиралашади.

Қўйса муфрит заъф аро оғзимға ул юз кўзгусин,

Урмағаймен тийра бўлмоқ ваҳмидин ўлсам нафас.¹⁰⁶

Кўриняптики, мумтоз адабиётда кўзгу маъшуканинг юзи сифатида ҳам талқин қилинади. Шунинг учун у ошиғига жон бахш этиш қудратига эга. Қуйидаги байтда айнан ёр кўзгуси ошиқни ўлимдан сақлаб қолиши таъкидланмоқда:

Соғиндинг заъфу ул юз кўзгусин еткурдунг оғзимға,

Ўлуб эрдим яна бу важҳ ила гўёки тиргуздунг.¹⁰⁷

Соғинчдан заифлик ҳолига келган ошиқнинг ягона умиди – ёр висоли. Унинг оғзига тутилган маъшуқа кўзгуси ошиққа ҳаёт бағишлайди.

Юқорида бемор ошиқнинг жони чикдими, нафас олаяптими деб, оғзига кўзгу тутилган бўлса, энди нафас олмаётган ошиқнинг зор оғзи кўзгуга қўйилади.

¹⁰⁵ Навоий А. Наводир уш - шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 312.

¹⁰⁶ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 170.

¹⁰⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.252.

Чун ўлибмен заъфдин дам йўқки топқай тийралик

Қўйки қўйсун чехра кўзгусига бу зор оғзини.¹⁰⁸

Улуғ шоир лирикасида маъшуқанинг ниҳоятда гўзаллиги баробарида унинг анча қаҳри қаттиқлиги ҳам ифода қилинади. Айниқса, унинг ошиққа жавр-жафо қилиши, зулм кўргузишдаги бераҳмлиги шоир томонидан “кўнгил қаттиғлиги” сифатида тавсифланади.

Не қатик кўнгли бор, оёким, ўшул маҳвашнинг,

Рўбарўйига келур ҳар нафас осон кўзгу¹⁰⁹.

Байтда беморнинг оғзига кўзгу тутиш билан боғлиқ тадбир тасвирланмаган, бироқ “кўзгу” сўзи орқали шу одатга ишора мавжуд. Нега қаттиғ кўнгулли маҳвашнинг рўбарўйига кўзгу осон келади, деган савол масалани ойдинлаштиради. Маҳваш қаттиғ кўнгулли бўлгани учун ошиғини азоблайди, қийноқларни унга раво кўради. Мана шу қийинчиликларга ошиқнинг бардоши етиб, тирик қолдими ёки ўлдими деган ўй-фикрдаги маъшуқа тез-тез кўзгуга қўл узатади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий маъшуқасининг висолидан умид узган ҳамда ишқ изтиробларининг адоғсиз азобларини тортаётган ошиқнинг руҳий-маънавий оламини тасвирлаш учун халқда мавжуд бўлган анъаналар ҳамда халқнинг эътиқодий тасаввурларига таянган ҳолда гўзал манзараларни яратган.

Ҳазрат Алишер Навоий ижодида халқнинг даволаш магиясига ишончи акс этган мисралар ҳам учрайди. Жумладан:

Навойиё, эрур ортуқ бу емак-ичмакдин

Йилон этини ебон, захрин айламак ошом!¹¹⁰

Ёки:

Англадим ким саъб эмиш бемори фурқат ранжи лек,

Шарбати захру ғизоси кон эканни билмадим.¹¹¹

¹⁰⁸ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 580.

¹⁰⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 417.

¹¹⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 635.

¹¹¹ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 308.

Қадимдан халқ табобатида илон гўшти ва захридан даволаш ишларида шифо мақсадида фойдаланиб келинган. Шундан келиб чиқиб, шоир илон гўштини еб, захрини ошом этиш кези келганда бу емак-ичмакдан ортиқ бўлишини таъкидлайди.

Мутафаккир шоирнинг қуйидаги мисраларида халқнинг бадандаги ёрилган, захм чеккан жойларни тикан босиб даволаш усулига ишора қилинган:

Йўқ ажаб, эй гул, кўнгул захми аро новакларинг,

Расм эрур: чун рахна бўлган ерга қўймоғлиғ тикан.¹¹²

Шу халқона расм – халқона даволаш усулига ишора қилиш орқали шоир ёрга истиора асосида бевосита “гул” деб мурожаат қилиб, ундан кўнгил захмини новак (киприк)лари билан даволашини илтижо қилмоқда.

Алишер Навоийнинг баъзи мисраларида айрим касалликларнинг халқ орасидаги эвфемизмга ҳамда табуга асосланган яширин номлари учрайди:

Ҳадиси пок нутқи жонфизоингдин топиб Исо,

Ки анфоси қилиб **ибро** агар **абрас** агар **акмах**.¹¹³

Бу мисрада қўлланилган “абрас” – баданга оқ тушиши, “акмах” – туғма кўрлик билан боғлиқ касаллик номларини англатади. Айни пайтда бу сўзлар тилимиздаги архаизмлар (эскирган сўзлар) ҳисобланади.

Шоирнинг қуйидаги мисраларида халқнинг кўз тегишига ишонч, ундан сақланиш учун кўз дуоси ёзилган турли туморлардан фойдаланиш билан боғлиқ расм-одатларига ишора қилинган:

Кўз дуоси чун битирсиз, садқаси айлаб мени,

Тори жоним риштасидин тортингиз тумориға.¹¹⁴

Навоий кўз дуоси билан учи ҳам игнанинг кўз тегишидан сақлашдаги кучи бошқача эканлигини ҳам таъкидлайди:

Учи ҳам игна бирла **кўз дуоси** бошқа осқондин,

Ёмон кўз тегмасун, ул бўлди мен чекмакка қуллобинг.¹¹⁵

¹¹² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 422.

¹¹³ Навоий А. Наводир ун -нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 479.

¹¹⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 484.

Шоирнинг шеърий байтларида халқ орасида нафақат кўз дуоси, балки ёмғир чақириш дуоси ҳам бўлганлиги қайд қилинади:

Бордилар **ёмғур дуосин** қилғали аҳли риё,
Мен ниёз аҳли эдим, даъви камитин сўрмадим,
Ёмғур иккидур: бири маъхуду ул бир кўз ёшим,
Кўз ёшим йўқ эрди, то улойға кўз олдурмадим.
Тенгри ёмғур бермадиким, сўзсиз эрди талаб,
Манга кулгу келди, ашким ёмғурин ёғдурмадим.¹¹⁶

Дарҳақиқат, халқимиз орасида ёмғир чақириш маросими ва у билан боғлиқ дуо-олқишлар, қўшиқлар борлиги аниқланган.¹¹⁷ Шоир ҳам шу урф-одатга ишора қилган. Фақат у ёр ҳажрида ўртанган ошиқнинг кўз ёшини ҳам ёмғирга менгзаб, шу орқали ҳар иккаласини ҳам Оллоҳ мўъжизаси сифатида талқин этишни кўзда тутган. “Ёмғур дуоси қилганлар аҳволиким кўз туткан ёғиндин ашқлардин ўзга қатрае томмади” деган хулосани илгари сурган.

Қуйидаги мисра мазмунидан эса қадимда одамлар йиртқич жонзотларни ов қилишда, қўлга ўргатишда афсун-дуолардан фойдалангани англашилади.

Илиг зулфунгға элтур орзудин ёва айтурмен
Бировдекким йилон тутмоқ учун **оғзидадур афсун**.¹¹⁸

Ёки:

Сочинг афъиларидин йўқ кўзунгга ҳеч газанд.
Сеҳр ила то бу **йилонларға не афсун қилди**.¹¹⁹

Демак, Навоий ёрнинг зулфи (сочи)ни тўлғаниб ётган илонга ўхшатар экан, ошиқ уни ўзиники қилиш учун ёрга айтган ширин сўзларини афсунгарнинг илонни авраш учун айтган афсунларига менгзаган:

Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонға қилган **афсундек**.¹²⁰

¹¹⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 318.

¹¹⁶ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 520.

¹¹⁷ Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – Б. 216.

¹¹⁸ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 345.

¹¹⁹ Навоий А. Наводир ун -нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 572.

Навоий илонни афсун айтиб аврашни фусунгарлик санъати, афсунгарни эса фусунгар ёки арбоғи деб атаган. Зеро, *арбоқи*—илон аврайдиган киши дегани бўлиб, *авроқ*, *авраш* сўзларидан келиб чиққан.

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин

Ким, жунун гуфторидур ёхуд йилоннинг **арбоғи**.¹²¹

Қадимда афсунгарлик фан сифатида ўргатилган, аммо кейинчалик бунга чек қўйилган. Шоир қуйидаги байтда маъшуканинг рақибдан афсун билан фан ўргангани ҳақида гапирар экан, бевосита шуни назарда тутган:

Рақибдин ул ой афсун била фан ўрганмиш,

Парийға дев не таълим қилди кўр бузлук¹²².

Улуғ шоир халқнинг Ой билан боғлиқ урф-одатлари талқинига ҳам этнографик фольклоризм сифатида кўплаб мурожаат қилган. Масалан:

Қошин кўргач ҳасаддин истарам эл кўзи боғланғай,

Нечукким **кўз тутарлар эл янги ой ошкор ўлғач**.¹²³

Ушбу мисралар орқали қизиқ бир далил – илгарилари одамлар янги ой чиққанини кўрганда, орқадан билдирмай келиб, бир-бирининг кўзини кўллари билан бекитганча, тилак-истагини, нима кутаётганини сўраш одати бўлган. Бу ҳолат ҳозир ҳам болалар ўртасида ўйин сифатида сақланиб келаётган бўлса-да, янги ой чиққанда расм сифатида амалга оширилиши унутилган.

Агар киши янги ой чиққанини кўрганда ёнида бошқа биров бўлмаса, ўз кўзини ўзи юмганча, тилагини айтаверган. Шунинг учун Алишер Навоий ғазалларида янги ойни кўргач, “**кўзни тутмоқ**” ёки “**кўзни юммоқ**” расм бўлгани билдириб ўтади:

Янги ой кўргач **халойиқ кўзни юммоқ расм эрур**,

Лекин очилди кўруб мушкин ҳилолингдин кўзум.¹²⁴

---

¹²⁰ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 272.

¹²¹ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 411.

¹²² Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 255.

¹²³ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 97.

¹²⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 382.

Умуман олганда, халқнинг янги ой билан боғлиқ қарашлари, расм-одатлари кўп. Улардан яна бири шуки, янги ой тик чиқса, хайрли саналади. Мабодо эгик чиқса, нотинчликдан дарак сифатида қаралади. Шунинг учун халқ орасида “Тикка ойим – тинч ойим, ётиқ ойим – ботиқ ойим” деган мақол ҳам пайдо бўлган. Аммо одамлар янги ой қандай кўринишда чиққан бўлмасин, “Ойни кўрдик – омонлик, янаги ойга ҳам ўйнаб-кулиб етайлик” дея олқиш айтганча, қўлларини юзларига тортиб дуо қилишган.

Мусулмон халқларнинг Рамазон ва Қурбон ҳайити сингари улуғ байрамлари янги ойнинг чиқишига қараб белгиланиши маълум. Бу эса мусулмон халқларида улуғ кун - байрам сифатида кутиб олинган. Улуғ шоир “халқнинг янги ой чиққанида элга байрам бўлиши” одатидан ошиқнинг руҳий кайфиятини тасвирлашда жуда ўринли фойдаланган:

Эл янги ой кўрдию мен кўрмадим қошинг хамин,
Элга байрам бўлди, аммо бизга байрам бўлмади.¹²⁵

Мутафаккир шоирнинг қуйидаги мисраларида уй ичида дуд (тутун) чиқармаслик одати ифода этилган:

Лаъли кўнглум ичрадур қилма тутун, эй тийра оҳ,
Расм эмас чун уйда дуд этмак аён кон ўтиға.¹²⁶

Кўринадики, буюк шоир Алишер Навоий ўз асарларининг мавзуси ва ғояси, сюжети ва образлари, композицион тузилиши ва бадий тилини ишлашда нафақат халқ оғзаки ижоди жанр, мотив ва образларидан, балки халқ эътиқодий қарашлари билан боғлиқ тушунчалардан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

Алишер Навоий асарларида шоир яшаган даврга хос маданий-маиший турмуш билан боғлиқ жуда кўп урф-одатларга алоқадор мисоллар учрайди. Улардан бири ўтмишда давлат ҳукмдорлари, амирларнинг ўз шахсий муҳрларига эга бўлганликлари ҳақидаги одатдир. Бундай муҳрлар, одатда, узук кўринишида бўлиб, унинг кўзига араб алфавитида бирор ёзув ёки исм

¹²⁵ Навоий А. Навоидир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 446.

¹²⁶ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 435.

битилган. Ёхуд узук кўзида бирор нарса тасвири акс эттирилган. Ўрта асрларда урф тусини олган бу одат орқали амалдорлар томонидан тайёрлаб йўлланган хат ва буйруқларнинг ишончли бўлиши кўзда тутилган.

Алишер Навоий ўз асарларида ҳукмдорлар, давлат аъёнлари образига кенг ўрин берар экан, бунда қаҳрамон ҳолатини, унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни ва мавқеини реал очиб бериш учун “амалдор узуги” деталидан ҳам маҳорат билан фойдалана олганлиги кузатилади:

Чун нигин ичра ҳамиша хат ёзилмоқ расм эрур,

Сабзада ғунчанг кеби хат ичра ким кўрмиш нигин.¹²⁷

Биринчи мисрада шоир халқда мавжуд бўлган узук (нигин)га хат ёзиш расмини тилга олаётган бўлса, иккинчи мисрада маъшуқа рухсорини ғунчага қиёслаган. Сабза эса мажозий маънода ёрнинг қоши ва зулфини англатган. Шоир ўз фикрини янада ривожлантириб, тадриж асосида маъшуқа қошини нигин (узук) ичидаги ёзувга ҳам ўхшатган. Албатта, бунда шоир ўхшатишининг асоси яна фольклорга бориб тақалади. Эсласак, “Равшан” достонида Равшан парилар зотидан бўлган Юнус бувиси берган узук кўзида “Зулҳумор” исмини ўқигач, ҳаёти ўзгариб кетади. У пешонасига ҳам Зулҳумор ёзилганини ҳис қилиб, ёрини излаб йўлга отланади. Минг машаққатлар билан бўлса-да, Зулҳуморга эришади. Худди шунингдек, Алишер Навоийнинг ўз мисраларида ёр қошини нигин ичидаги ёзувга ўхшатиши мисолида ёр+нигин+ёзув сўзларини гўё туркий халқларнинг севимли эпик қаҳрамони Гўрўғлининг набираси ҳақидаги “Равшан” достонидаги каби ўзаро боғлаб ифодалаши эътиборни тортади. Умуман айтганда, шоир булар орқали аслида инсон тақдири Оллоҳ томонидан битилган ёзувлар асосида кечади, деган диний ишончларга ишора қилаётгани англашилади.

“Садди Искандарий” достонининг тўғрилиқ ҳақидаги XLIX бобида ҳам шоир шохнинг адолати унинг тўғрилигида эканлигини таъкидлар экан, ҳукмдорларнинг ёзувли узуги бўлганлиги урфига яна бир бор таяниб фикр

---

¹²⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 328.

юритгани кузатилади. Шоир узукдаги “Рости расти” – “Тўғри бўлсанг кутиласан” ҳикмати шоҳнинг бутун мамлакатни адолатли бошқариш шиори бўлганлигини айнан шу деталь воситасида ёритади:

Бировгаки мулк ўлса зери нигин,
Нигин бирла ул бўлса маснаднишин,
Анга “Рости расти” этса нигор
Қачон рост бўлмай бўлур растгор.¹²⁸

Қуйидаги байтда ҳам халқнинг маиший турмуш тарзи билан боғлиқ яна бир урф-одат келтирилган:

Менда бийми ҳажр дерлар найлали, чоранг дегил,
Халқ сўрғандек васият нақл этар беморидин.¹²⁹

Бийм – кўрқув; нақл: а) бир ердан иккинчи ерга олиб ўтмоқ, кўчириш; б) баён қилиш, ҳикоят, ривоят маъноларидаги сўз. Мисрадаги “васият” сўзи нақлнинг дастлабки маъноси байт мазмунига тўғри келишини кўрсатади.

Халқда бемор кишидан мабодо у вафот этса, қайси мазорга кўйишларини сўраш одати ҳозиргача сақланиб келмоқда. Бу одатга Навоий даврида ҳам амал қилинган. Шоир халқда мавжуд бўлган ана шу одатдан баъзан лирик қаҳрамоннинг танг аҳволини ойдинлаштириб тасвирлаш мақсадида фойдаланган. Демак, юқорида келтирилган байт мазмунига кўра, ошиқ ҳажрдан кўрқувда. У маъшуқадан бунинг чорасини сўрайди. Бу худди халқнинг бемордан унинг васиятини, яъни сўнгги тилакларини сўрагани каби таассурот уйғотади.

Алишер Навоий ошиқ ҳолатини беришда халқда мавжуд бўлган урф-одатлардан фикр тасдиғи учун маҳорат билан фойдаланганини кўп учратиш мумкин. Биламизки, аҳволи оғир бўлган беморнинг оғзига пахта билан сув томизиб турилади. Қуйидаги байтда шоир шу одатга ишора қилгани кузатилади. Бундан кўзланган асосий мақсад – ошиқ ҳолатини муболағали тасвирларда бериш:

---

¹²⁸ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. XI жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б.407.

¹²⁹ Навоий А. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 411.

Янги жон топқамен бўлса лабинг оби ҳаётидин,
Ўларда оғзима чун томизурлар пахта бирлан су.¹³⁰

Мумтоз адабиётда маъшуқанинг лаби “оби ҳайвон” – “ҳаёт суви” сифати билан таърифланади. Маъшуқа лаби ошиқ учун гўё тириклик манбаидир. Байтда маъшуқа лаби туфайли ошиқ (бемор) янги жон топади, бу мисоли ўлаётган ошиқнинг оғзига пахта билан сув томизилгани кабидир.

Қуйидаги тасвирда ҳам беморнинг оғзига пахта билан сув томизиш одатига ишора мавжуд бўлиб, у муболағали тасвир яратиш учун бадий вазифа бажарган. Яъни ошиқнинг кўнгли хаста. Унинг кўнглидаги захм (яра) маъшуқанинг “пайкони”дан “сув ичган”. Бу худди беморнинг “момуқ билан” сув ичгани сингаридир.

Хаста кўнглум оғзи захми пахталиғ пайконидин,
Бор анингдекким момуқ бирла ичар бемор сув.¹³¹

Алишер Навоий асарларида келтирилган этнофольклористик материаллар туркий халқлар дунёқараши, яшаш тарзи, инсоний муносабатлари тўғрисида батафсил маълумот бера олиши билан жуда эътиборлидир. Жумладан, халқимизда меҳмонга ҳурмат кўрсатиш, борини унинг олдига қўйиш одати борки, бу туркий халқларнинг энг гўзал удумларидан бири ҳисобланади. Қуйидаги байт худди шу жиҳатдан эътиборни тортади:

Ташладим етгач жунун хайли туганлар тахтасин,
Яъни очтим меҳмонлар оллида хон ҳар тараф.¹³²

Байтда қўлланган **жунун** сўзи – жиннилик, ақлдан озганлик, савдойилик; **туган** – доғ, белги; **тахта** – кигиз парчаси; **хайл** – гуруҳ, тўда, тўп; **хон** – дастурхон, ясоғлик дастурхон демакдир. Бунда жунун – ишқ аҳли. “Туганлар тахтаси” ўз маъносида “қуйдирилган кигиздан қолган доғ” маъносини билдирса, кўчма маънода ошиқ кўнглига “ишқнинг тушиши”ни англатади. Яъни, ишқ тушган кўнгилда доғ пайдо бўлади. Кўнглига ишқ

¹³⁰ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б.368.

¹³¹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.473.

¹³² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.268.

тушган ошиқ эса бундан хурсанд, шунинг учун у меҳмонлар олдига ясоғлик дастурхонини ёзади.

Қуйидаги байтда ҳам меҳмонга кўрсатилган удумлардан бири – унга тухфалар бериш билан боғлиқ тасвир келтирилган:

Начукким, меҳмонга тухфа чекмак расми давр, бўлғай,

Улуска раҳмати жовиди осори аён анда.¹³³

Юқоридаги байт Навоийнинг наът ғазалларидан бирининг таркибида келган. Ғазалда Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг меърожлари билан боғлиқ воқеа тасвири келтирилган. Унда “Ҳақ анда мизбон бўлғай, ҳабиби меҳмон”лиги таъкидланган. Шоир Оллоҳнинг Расули Акрамни “ўз тухфаси” (пайғамбарлик мақомини бериши) билан сийлашини “давр расми” – меҳмонга тухфа тақдим қилиш урф-одати орқали асослайди.

Халқимизда азалдан тўй-ҳашаму базмларда мезбоннинг яқин кишиларига, устозларига миннатдорчилик билдириш рамзи сифатида тўн кийдириш одати мавжуд бўлган. Бу урф-одат ҳозирги кунга қадар давом этиб келмоқда. Шоир ана шу удумга қуйидаги байтда маҳорат билан мурожаат қилгани аёнлашади:

Навоий шамъдек йиғлаб-куюб ҳолимни шарҳ айлай,

Ул ой базмида бир тўн рост ошиқларга бор ўлғоч.¹³⁴

Ул ой – маъшуқа. Ошиқ (Навоий)нинг ўз ҳолини йиғлаб-куйиб баён қилиши шамнинг ёниб, эришига қиёсланган. Ўз ҳолини рост шарҳ қилган ошиқ эса маъшуқа базмида тўн кийишни истайди. “Тўн кийиш”дан мурод эса маъшуқанинг мурувватига эришишдир.

Лабинг ҳажринда хокий тан аро кўнглумни ҳибс эттим,

Нечукким жонсиз элни расм эрур туфроққа топшурмоқ.¹³⁵

Байтда гўзал тасвир яратилган. Ёр ҳажрида куйган ошиқ ўзини тупроқ (хокий)га тенглаштирган. У “хокий тан”и аро ўз кўнглини ҳибс (зиндон)га солган. Кўнгилнинг ҳисб этилиши – инсоннинг ўлими билан

¹³³ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 32.

¹³⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 105.

¹³⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 276.

тенглаштириляпти. Биламизки, мумтоз адабиётда кўнгил улуғланади, инсоннинг инсонийлиги унинг кўнгил аталмиш хазинага эга бўлиши билан белгиланади. Кўнгилнинг “ҳибис” бўлиши эса ошиқ вужудининг ўлиmidир. Халқимизда вафот этганлар тупроққа топширилади. Алишер Навоий ана шу расм-одат орқали лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини ҳаётий тасвирлашга эришган.

Ғиёсиддин Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асарида Алишер Навоий табиатига хос мулоимлик, кўнгилчанлик фазилатларини баён қилувчи ҳикоятлар келтирилган. Бу ҳикоятларнинг бири кабутар, бири чумоли ҳақидадир. Хондамир шундай ёзади: “Бир йили қиш фасли адолатли Соҳибқирон Марвда қишлаган, олам улуғларининг пушти-паноҳи бўлмиш ул ҳазрат эса унинг осмон билан бўйлашган қароргоҳида хизматда бўлган чоғида бир мусича бир неча марта ул ҳазратнинг чодирига учиб кирди ва ҳеч ким унга тегмаганидан кейин ўша ерда ин қуриб, тухум қўйди...

Шу сабабли ул олий ҳазратнинг табиатида мавжуд бўлган раҳмдиллик ва ундаги туғма хислат бўлган юмшоқ кўнгиллик ўша мусича жўжа очиб, болаларини катта қилмағунига қадар ушбу чодирни йиғмасдан шундай қолдиришни тақозо қилиб қолди. Шунга кўра (ул ҳазрат) Хожа Ҳасан Бахтиёрга ушбу чодирга кўз-қулоқ бўлиб туришни, мусича болаларини учиргандан кейингина чодирни йиғиб олишни буюради”.¹³⁶

Халқда қушнинг инини бузиш, унга озор бериш қораланади. Ҳатто жуда ҳалим, беозор инсонлар табиати “мусичага ҳам озор бермайдиган” сифати билан тавсифланади. Демак, Хондамирнинг Алишер Навоий табиатига хос бўлган юмшоқ кўнгиллик, раҳмдиллик сифатини таъкидлаш мақсадида айнан мусича ҳақидаги ҳикоятни танлагани шунчаки тасодиф эмас.

Алишер Навоий халқнинг қадимдан қуш култи (ҳомийлиги)га мифологик ишонч-эътиқодлари асосида шаклланган “қушга озор бермаслик” одатига қуйидаги байтида маҳорат билан ишора қилган:

---

¹³⁶ Ғиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Т.: Академнашр, 2017. – Б.16.

Чун кўнгул сайд айладинг, жисмимга ўт солмоқ недур?

Расм бўлмас қушни олиб, ошённи ўртамак.¹³⁷

Бунда ифодаланаётган ҳаётий воқеа талқинидан шуни англаш мумкинки, табиатан мулойим, меҳрибон бўлган ҳазрат Навоий халқда қушлар оламига эътиқодий муносабат асосида шаклланган урф-одатларни яхши билган ва бошқаларни ҳам бунга бефарқ бўлмасликка ундаган.

Маълумки, мутаффакир шоир Алишер Навоий шеърӣй меросининг каттагина қисмини лирик шеърлар ташкил қилади. Уларда кўпинча ишқ, ошиқлик муаммолари васф қилинади. Шоир ғазалларида ошиқнинг имконсиз ҳолатлари, тушкун кайфияти, севги дардидан букилган қадди, эзилган юраги, ҳасрат-надомати ифодасида аксаран мотам маросими урф-одатларига тегишли сўз ва сўз бирикмаларидан фойдаланилганлиги кузатилади. Бу билан севги ошиқ учун ҳаёт-мамот масаласи эканига ишора қилинади. Жумладан, “Фавойид ул-кибар” девонининг 399-ғазалида шундай байтлар мавжуд:

Қора дастор то чирмади моҳим,
Бошимга чирмашибтур дуди оҳим.
Анга ҳамранг ўлай деб мотамимен,
Қорарған рўзгорим бор гувоҳим.
Кўзумдур тийра, яъни, эй Навоий,
Қора тўн кийди мотам ичра шоҳим.¹³⁸

Моҳим бошига қора дастор (рўмол) ўради. Менинг эса бошимга дуди оҳим чирмашди. Мен ҳам у билан ҳамранг бўлиш учун мотамдаман. Бунга эса қорарған рўзгорим гувоҳ. Эй Навоий, кўзим тийра (қора) бўлди. Мотам ичра қолган шоҳим (кўз) қора тўн кийди.

Келтирилган байтларда дастор, дуд, рўзгор, кўз, тўн сўзлари қора сифати билан бирга келган. Булардан фақатгина “қора рўзгор” бирикмаси кўчма маънода қўлланилган.

¹³⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 238.

¹³⁸ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 272.

Адабиётшунос олим И. Ҳаққулов “Яна қора ранг талқини ҳақида” номли мақоласида шундай ёзади: “Ранглар ва уларнинг рамзий маъно-моҳиятидан баҳс юритиш осон эмас, албатта. Чунки ранглар у ёки бу халқнинг уни қуршаб олган олам, ижтимоий-маданий ҳаёт, урф-одат, маросим, адабиёт ва санъатга доир қадимий қарашлари билангина эмас, балки космогоник, мифологик, диний-илоҳий тушунча ва тасаввурлари билан ҳам боғланиб кетган. Шунингдек, одамларнинг дунёқараши, яшаш шароитлари, диний ҳаёт йўлларининг ўзгариши билан рангларга муносабат, кўзланган мақсадлар ҳам ўзгариб, баъзан бутунлай янгиланиб борган”.¹³⁹ Олим мазкур мақолада қора рангнинг Алишер Навоий ижодидаги маъно-моҳиятига тўхталади ва “қора ранг” орқали ифодаланган ижобий хусусиятлар таҳлиллар орқали ёритиб беради. Олимнинг илмий қарашларини маъқуллаган ҳолда Алишер Навоийнинг юқорида келтирилган мисраларида мотам (аза) маросимида қора тўн кийиш одати туркий халқларда мазкур ранг нохуш воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш учун хизмат қилганини таъкидлаш мумкин. Қуйида келтирилган байтлар ҳам бу фикр тасдиғи учун яна бир бор хизмат қила олади:

Дуди оҳ ичра қора киймишлар,
Бўлди ишқ аҳлиға мотам гўё.
Буки, девона кўнгул севди парий,
Бевафодур бани одам гўё.¹⁴⁰

Қора рангнинг мотам маросимига алоқадорлиги ҳамда мотамда қора кийим кийиш одатига ишора қуйидаги байтда ҳам кузатилади:

Ўртабон парвонани, эй шамъ, сўнгра не осигъ,
Йиғламоқ чирмаб қора мотамлиқ элдек шеванинг.¹⁴¹

Эй шаъм, парвонани ўртаб куйдурганингдан кейин нима фойда? Бу худди элнинг мотамда қора кийиб (чирмаб), нола ва фиғон (шеван) қилгани кабидир.

¹³⁹ Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. – №3. – Б.17-24.

¹⁴⁰ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 25.

¹⁴¹ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 250.

Алишер Навоий байтда халқнинг мотамда қора кийиб, нола-фиғон қилиб йиғлаш одатини тамсил қилиб келтириш орқали ошиқнинг ишқда парвонадек қуйишини тасвирлашга интилан.

Улуғ шоир лирик меросида анъанавий образ ва тасвирлар билан бирга навоиёна ўзига хос “топилма”лар ҳам учрайди. Бу, албатта, унинг бадиий диди ва юксак маҳоратидан дарак беради. Ана шундай тасвирларда Алишер Навоий халқ урф-одатларига янада кўпроқ мурожаат қилади. Жумладан:

То тирикмен ишқи ҳарфидур ичимда, эй рафиқ,
Ўлсам они – ўқ мазорим тошида марқум қил.¹⁴²

Эй рафиқ, тирик эканман, ишқ ҳарфи ичимдадир. Агар ўлсам уни мазорим тошига ёзиб қўй.

Биламизки, вафот этган кишининг қабрига тош қўйиш одати урф бўлган. Шоир юқоридаги байтда шу одатни фикр тасдиғи учун келтирган. Шоирнинг қуйидаги қитъасида ҳам мазор устига тош қўйиш одатига ишора мавжуд:

Шаҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг,
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош.
Чу ўлгунгдур, не осиг, тўкмак они
Мазоринг узра андоқ ким ушоқ тош.¹⁴³

Қитъада шоҳнинг адолатли бўлиши лозимлиги таъкидланади. Жавоҳир ҳирсида элнинг жонини олган шоҳ ўлганидан кейин унинг қабри устига ушоқ тош қўйишнинг нима фойдаси бор, – дейди шоир.

Халқимизда яхши хабарни яқинларига етказишга ошиқиш одати бўлганки, бу ҳозирда ҳам сақланиб қолган. Яхши хабарни етказувчига эса тухфалар берилган. Бу севинчи (суюнчи) деб аталган. Мазкур урфга ишора ҳам Алишер Навоийнинг айрим мисраларидаги ғоявий ниятининг бадиий ифодаси учун хизмат қилган.

Ваҳ, не кун бўлғайки, ул ғойиб сафардин келди деб,

¹⁴² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 343.

¹⁴³ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 553.

Истабон мендин **севинчи**, етса ҳар ёндин хабар.¹⁴⁴

Ҳар қандай урф-одат асрлар давомида шаклланиб, халқнинг ижтимоий, маънавий, диний дунёқарашининг акси сифатида намоён бўла боради. Уларнинг пайдо бўлиши бутун халқ тақдири билан боғлиқ. Алишер Навоий лирик меросининг каттагина қисмини ташкил қилган ошиқона мавзудаги ғазалларида кўпинча ўзбек халқига азалдан тегишли бўлиб келган этнографик маълумотлар қаторида ўз даврида пайдо бўлган айрим “янги расм”ларга ҳам эътиборни тортади. Масалан:

Бир кўрмагу ўлмак била, эй хаста Навоий,

Ишқ аҳли орасинда янги расм кюрдунг.¹⁴⁵

Халқ тилида “Бир кўришдаёқ ошиқ бўлибди”, “Бир кўришдаёқ юрагидан урибди” деган иборалар мавжуд. Алишер Навоий ана шу иборани ўзи томонидан янги кашф қилинган “одат” учун асос қилиб олганини билдиради. Шоир хаста ошиқнинг маъшуқасини бир кўриши билан ўлим топганини айтиб, бунақаси ҳалигача бўлмагани учун ишқ аҳли орасида “янги расм”ни келтириб чиқарганини таъкидлайди.

Ҳазрат Навоийнинг жуда катта тарихий даврни босиб ўтган миллий урф-одатларга мурожаат қилишидан мақсади, бир томондан, улардан ўрнатилишни тарғиб қилиш бўлса, иккинчи томондан, лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ёрқин бадиий тасвирлашдир. Шу орқали у ўзининг ижтимоий-фалсафий, илоҳий-ирфоний, дидактик қарашларини бадиий, таъсирчан баён қилган.

Хулоса қилиб айтганда, туркий халқларга тегишли урф-одатлар, анъаналар, моддий ва маънавий бойликлар улуг шоир Алишер Навоийнинг ўткир заковати ва бадиий тафаккури туфайли маънавиятимиз хазинасига нодир дурлар бўлиб қўшилди. Натижада туркий тилнинг имконият чегаралари кенгайди. Чунки ҳар қандай тилнинг ривожланиши ўша халқнинг яшаш тарзи, урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий тараққиётига боғлиқдир.

¹⁴⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.122.

¹⁴⁵ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 254.

2.3. Навоий ижодида стилизацион фольклоризм кўринишлари

Аждодларимиз қолдирган бой маънавий мулк, номоддий мерос бўлган фольклорнинг имкониятларидан ҳаммавақт ижтимоий зарурият сифатида давр ва шароитга мос равишда фойдаланиб келинган. Айниқса, зулм ва зўравонлик, адолатсизлик кучайган даврларда халқ фольклордаги бадиий шакл типлари (жанрлари)дан, уларнинг ифода услуби, анъанавий мотив ва образларидан ўринли фойдаланиб, дилидагини тилида яширин кўринишда ифодалашга уринган.

Фольклор ҳар бир халқнинг миллий қадриятлари ва поэтик тафаккурининг ўзига хослигини кўрсатувчи қадриятлар тизими, унинг маънавий-руҳий ривожланишида муҳим роль ўйновчи манбалардан биридир. Сир эмаски, аксарият буюк ижодкорлар ўз асарларининг мавзуси ва ғояси, сюжети ва образлари, композицион тузилиши ва бадиий тилини ишлашда халқ оғзаки ижоди жанр, мотив ва образларидан ижодий озиқланганлар.

Фольклор жанри стилизацияси деганда, муайян бир халқ оғзаки бадиий ижодига алоқадор бирон бир анъанавий жанр, жумладан, достон, эртак, афсона, ривоят, нақл, йиғи-йўқлов (марсия), алла, қўшиқ, латифа, лоф, топишмоқ кабиларнинг ифода услуби ва бадиий шаклига ўхшатиб, ёзма кўринишда аниқ бир ижодкор томонидан яратилган адабий асар тушунилади.

Фольклорга хос жанрларнинг ёзма адабиётда стилизация қилиниши қадимий ҳодисадир. Фольклор жанрлари стилизацияси бўйича қадимдан муайян ижодий тажриба орттириб келинган. Буни Замахшарий, Фирдавсий, Рабғузий, Навоий, Гулханий сингари қатор ижодкорлар асарлари мисолида далиллаш мумкин. Шунинг учун фольклоризмларнинг қўлланиш даврига кўра бир турини мумтоз фольклоризмлар ташкил қилади. Унинг бир учи буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ижодига бориб тақалади. Шоир ижодида учрайдиган мақол, луғз (ёзма топишмоқ), олқиш, қарғиш сингари кичик жанрлардан тортиб, базла (латифа), Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Баҳромшоҳ, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар, эртаклар, қўшиқлар,

яқин дўстлари вафоти муносабати билан ёзилган марсиялар, қитъалари мазмунига сингдирилган нақллар ва ҳоказолар кейинги давр шоирлари учун ўзига хос адабий тажриба мактаби бўлди.

Ижодкор қайси бир фольклор жанрининг имкониятларидан ўз ижодида фойдаланишни ният қилар экан, албатта, уни ўз мақсад ва қарашларини, кечинма ва хулосаларини ифодалаш воситасига айлантиради.

Аналитик фольклоризмда халқ ижоди намунаси ёзма асар таркибида деярли ўзгаришсиз келтирилса, стилизацион фольклоризмда фольклор жанри, образи, мотиви ёки оҳангига ижодий ёндашилади. Уларда ижодкорнинг бадиий маҳорати намоён бўлади.

Фольклор жанрлари стилизацияси кўпинча халқнинг кенг тарқалган, оммавий, сеvimли жанрларини яратиш борасидаги ижодий тажрибасини, поэтик анъаналарини ўзлаштиришдан вужудга келади. Уларда фольклор материалнинг шакли деярли ўзгартирилмай, маъноси давр руҳига мос талқинда берилади.

Фольклор жанрлари стилизацияси умумий ва хусусий томонларга эга бўлиб, давр мафкураси, адабий тур ва жанрлар имкониятларга боғлиқ саналади. Муаллиф фольклор жанрини стилизациялашда ўз ғоявий мақсадини қайси адабий турда ижод қилаётганига қараб юзага чиқаради.

Фольклор жанрлари стилизацияси жараёнида халқ ижоди ҳамда ёзма адабиёт поэтик қонуниятларига мувофиқ иш тутилади. Улар асосида ижодкор ўз даврининг долзарб муаммоларини очиб беради.

И.Ёрматов стилизация характеридаги фольклоризмларни мураккаб фольклоризмларнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири деб қарайди.¹⁴⁶ Л.Шарипова эса мураккаб фольклоризмнинг шеърят бадииятига таъсирини эътироф этади.¹⁴⁷ Негаки муайян бир фольклор жанрини стилизация қилишда унга хос ифода услубига, бадиий қонун-қоидаларга амал қилинади.

¹⁴⁶ Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. – № 2. – Б. 55-58; Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. – №3. – Б.31-35.

¹⁴⁷ Шарипова Л. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек шеърят бадиий тараққиётида фольклор: Филол. фан. д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Т., 2019. – Б. 17.

Бунда ижодкор ўша жанрга хос бадиий тасвир йўлларида ижодий фойдаланади. Қайси фольклор жанрини стилизация қилишни ҳар бир ижодкор ўзи танлайди. Бу унинг шахсий истаги ва ижодий тажрибаси билан боғлиқ. Натижада фольклор ва ёзма адабиёт хусусиятлари синтезлашади.

Фольклор жанри стилизацияси айнан ёки қисман содир этилиши мумкин. Бу жиҳатдан Алишер Навоий фольклоризми кўпроқ оғзаки эпик асарларнинг сюжет мотивлари ва образларини айнан қўллаш асосида юзага келганлиги кузатилади. Шунининча олиб, М.Шайхзода Алишер Навоий ижодига оид тадқиқотида: “Навоий сюжет тўқималаридан бошқа фольклорнинг деярли ҳамма приём, восита, жанр, шакл, шеърларидан ҳам кенг фойдаланган... “Сабъи сайёр” достонида эртак бошланмасидан, бошқа асарларида мақол-матал жанрларидан фойдаланилган”,– деб ёзади.¹⁴⁸

Умуман айтганда, аниқ бир муаллиф томонидан халқ оғзаки ижодига алоқадор қайси бир жанр таъсирида ёзма адабиётда шу жанр номи билан янги бир бадиий асарнинг яратилишидан фольклор жанри стилизацияси келиб чиқади. “Стилизация” сўзи “услуга тушиш” маъносини билдиргани сабабли танланган фольклор жанри намунасининг шакли, ғояси ва мазмуни, ифода услуби, образ ва мотивлари, тил хусусиятларига баъзан тўлиқ, баъзан қисман эргашиб, ижодий таянган, қайта ишлов берилган ҳолда янги шаклга солиб яратилган жанр адабий жанр сифатида қабул қилинади. Худди шу ҳолат стилизация характерида, яъни халқ асари шакли ва услубига монанд руҳда яратилган янги бир ёзма асарни стилизацион фольклоризмлар қаторига киритади.

Алишер Навоий ижодида олқиш ва қарғиш стилизацияси **оддий фольклоризмлар** сифатида намоён бўлади.

Сўз буюк қудратга эга. Унинг ана шу хусусиятини инсонлар жуда қадимдан илғаганлар. Сўзда сеҳр, магик куч бор деб қараган ибтидоий одамлар ундан гоҳ яхши ниятга йўғрилган олқишлар айтишда, гоҳ эса аксинча, ёмонлик, ўлим тилаш мақсадида қарғиш йўллаш учун

---

¹⁴⁸ Шайхзода Мақсуд. Навоий ижодида фольклор мотивлари. Асарлар. VI томлик. 4-том. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 23-29.

фойдаланишган. Бу ҳатто ўзига хос анъана тусини олган. Бундай анъана авлоддан-авлодга ўтиб, ҳозиргача яшаб келмоқда. Эътиборли томони шундаки, мазкур анъана белгилари бора-бора ёзма адабиётда ҳам намоён бўла бошлаган. Ҳатто халқ поэтик анъанасида тарихий илдизи сўз сеҳрига асосланган ҳамда алоҳида, мустақил кичик жанрлар сифатида тан олинган олқиш ва қарғишлар¹⁴⁹ стилизацияси улуғ мумтоз шоирлар ижодида ҳам кузатилади. Бу жиҳатдан даҳо бобокалон шоиримиз Алишер Навоий ижодидаги олқиш ва қарғишларнинг поэтик ўрни, бадиий вазифалари, анъаналарга мувофиқлик даражасини ўрганиш мумкин. Чунки бу борадаги тадқиқот натижалари, биринчидан, фольклорнинг ёзма адабиётга таъсирини, уларнинг ўзаро боғлиқликдаги поэтик тараққиёт қонуниятларини аниқлашга, иккинчидан, улуғ шоир ижодининг халқона асосларини белгилаб кўрсатишга хизмат қилади. Қолаверса, Алишер Навоий ижоди бўйича ҳозиргача яратилган тадқиқотларда буюк мутафаккирнинг олқиш ва қарғишлар стилизацияси асосидаги фольклоризмлари деярли назардан четда қолиб келган.¹⁵⁰

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит-турк” асарида “алқиш” тарзида тилга олинган бу жанр луғавий жиҳатдан “олқиш”, “мақташ”, “дуо қилмоқ”, “мадҳия айтмоқ”, “табрикламоқ” маъноларини билдириши таъкидланган ва унинг Тангрига мактовлар, бирор қаҳрамон ёки ҳукмдор номига олқишлар каби турларидан намуналар келтирилган.¹⁵¹

Айтиш мумкинки, ёзма адабиётда, айниқса, улуғ Алишер Навоий ижодида олқиш стилизация қилинган сатрлар кўплаб учрайди.

¹⁴⁹ Каташ С.С. Алқиш сос (благопожелания) – древний жанр алтайского фольклора. Улагашевские чтения. Вып. I. – Горно-Алтайск, 1979. – С.63-77; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Изд-во МГУ, 1946. – С.11; Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. I том. – Т.: Фан, 1988. – Б.138-139; Қўчқоров Н. Ўзбек халқ олқишларининг жанр хусусияти ва бадиияти: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1994; Эшбоева Ф.Х. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусияти ва бадиияти: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2008.

¹⁵⁰ Маллаев Н.М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув юртлари филология факультетлари студентларига қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 114 б.; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 432.

¹⁵¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. I жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Т.: Фан, 1960. – Б. 123.

Мулоҳазаларимизни мутафаккир шоир ижодидан келтирилган сатрлар мисолида асослашга ҳаракат қиламиз:

Дединг, соғиндим, эрур ашкдин юзунг гулгун,

Бегим узун яша, соғинганинг сориғ олтун.¹⁵²

Алишер Навоий фардларидан бири бўлган юқоридаги байт фардларга хос хусусият – ахлоқий-дидактик ғоя тарғибига бағишланган. У фард сифатида ҳажман кичик, бор-йўғи икки сатр бўлса-да, таркибига сингдирилган бир олқиш (“Узун яша”) ҳамда бир мақол (“Сабрнинг таги – сариқ олтин”) эвазига етук ғоя, кучли халқона оҳанг касб этган.

Келтирилган олқишда инсоннинг инсонга, маъшуканинг ёрга кўп умр кўриш, узоқ яшаш ҳақидаги эзгу тилаги, пок нияти ифода этилаётган бўлса, мақол мазмунида ҳаётда сабр-қаноатли, бардошли бўлишнинг улуғ хосияти, бунга даъват ўз ифодасини топган. Ҳар иккаласининг бир сатрда бирлаштирилиши орқали ишқда ёнган ёки соғинчда қийналиб ўртанган кишининг юзи сариқ тусли олтинга ўхшашлиги айтилиб, ошиқликнинг дуру дароз йўлида сабр-тоқат изҳор қилинмоқда. Бу йўлда сабр қилган ниятига етишиши билдирилмоқда.

Маълумки, инсонлар кимдандир миннатдор бўлса ёки бажарилган ишдан кўнгли тўлганда яхшилик қилган одамга қарата **“Кўп яша”, “Умринг узоқ бўлсин”, “Умринг зиёда бўлсин”, “Умрингдан барака топ”, “Умрингга барака”, “Дунё тургунча тур”, “Бир ёшингга минг ёш қўшилсин”** дея олқиш айтишади. Бундай олқишлар халқ тилида ҳамон яшаб келмоқда. Қизиғи шундаки, уларнинг Навоий асарларида ҳам учрашига қараб, узоқ даврлардан буён поэтик стилизация қилиниб келинаётганини асослаш мумкин:

Ҳалоким васл аро мингдин бир эттинг,

Ки бергай тенгри бир ёшингга минг ёш.¹⁵³

¹⁵² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 691.

¹⁵³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 233.

Юқоридаги байтда Алишер Навоий томонидан стилизациялаштирилган “Тангри бир ёшингга минг ёш бергай” олқишининг халқ орасида “Бир ёшингга минг ёш қўшилсин” кўринишидаги варианты ҳам учрайди. Кичик (бир – оз) ва катта (минг – кўп) рақамни зидлаш асосида вужудга келтирилган тазод санъати моҳияти келтирилган олқишнинг интертекстлаштирилиши орқали бадиий далилланган. Маъшуканинг мингдан бир васли эҳсонига мушарраф бўлган ошиқ қувончи, унинг маъшукасига миннатдорчилиги ва олқиши талқини шу асосда юзага чиқарилмоқда.

Мумтоз адабиёт намуналарида олқишларнинг кўпинча бадиий асарлар бошланмаси ёки якунловчи қисмида келиши ўзига хос анъана тусида намоён бўлади. Маълумки, олқишлар халқ тилида “дуо”, “фотиҳа” ҳам деб юритилади. Худди шунингдек, Алишер Навоийнинг “Муншаот” асари мактублардан тузилганлиги боис унда олқишнинг “дуои олқиш” типидagi кўринишлари кўзга ташланади. Муаллиф ҳар бир мактубнинг бошланмасини ёки тугалланмасини дуои олқиш руҳидаги байтлар билан безай олган.

Қасринг уза чарх тоқи манзар бўлсун,
Базминг аро офтоб мижмар бўлсун,
Жавлонинга арса етти кишвар бўлсун,
Ҳар не тиласанг барча муяссар бўлсун.¹⁵⁴

Ушбу рубоийнинг барча мисралари халқ олқишлари руҳида битилган. Хусусан, унинг сўнгги – тўртинчи мисраси халқимизнинг **“Яхши ниятингга етиб юр”** тарзидаги олқишини ёдга солади.

Халқимизда узоқ сафарга отланганда ёки бирор-бир ишни бошлаганда, албатта, олқиш айтиб, Тангридан паноҳ сўраш, натижани Тангри ихтиёрига топшириш, Яратганга таваккал қилиш, шу орқали қалбларда хотиржамлик ҳиссини пайдо қилиш сингари одатлар мавжуд. Алишер Навоий ғазалларида қўлланган **“Тангри ёринг”, “Тангри паноҳинг”, “Тангрига топширдим”, “Тангри асрасин”, “Сени Худога топширдим”** каби бирикмалар бевосита шундай анъаналаримиз билан мазмунан боғлиқ.

---

¹⁵⁴ Навоий А. Муншаот. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 172.

Кўнгул жон бирла борди ҳамраҳинг, мен дард ила турдум,
Санга жон бирла кўнглумни, сени тенгрига топшурдум.¹⁵⁵

Халқда **“Жоним қурбон”, “Жонимни бераман”, “Сизга жоним фидо”** тарзидаги бирикмалар ҳам борки, уларда нутқ эгасининг фидойилиги акс этиши билан бирга, шахсни олқишлаш маъноси ҳам англашилиб туради.

Ошиқнинг жон ва кўнгли бир-бирига туташ. Ўзига эса дард йўлдош. У энг азиз ва қимматли нарсасини, ҳатто, ширин жонини ҳам маъшуқасига фидо қилишга ҳамиша тайёр. Хуллас, **“жон ва кўнглини”** маъшуқасига, маъшуқасини эса Тенгрига топширган ошиқ шу тариқа ҳар иккаласининг Тангри паноҳида бўлишига ишонади, яхши ният қилади.

Келдим қочиб ғам хайлидин майхонаға, эй пири дайр,
Тенгри паноҳинг гар манга хум кейнида берсанг панаҳ.¹⁵⁶

Байтда тасаввуфий оҳанг устувор. Лирик қаҳрамон ғам хайли (гурух, тўда, тўп)дан қочиб, майхонадан паноҳ топади. Майхона – комил инсон мажлиси, орифлар суҳбат қиладиган жой. Дайр пири – қалби илоҳий ишқ билан тўлган ориф. Хум – орифи комил кўнгли. Лирик қаҳрамон дайр пиридан мадад сўрайди. Уни **“Менга хум кейнидан паноҳ берсанг, сени Тангри паноҳида асрайди”** деган халқона дуои олқиш билан сийлайди.

Қарғиш олқишнинг зиддидир. **“Девони луғотит-турк”** асарида **“қарғак”** тарзида келган мазкур сўз **“қарғиш”, “лаънат”** маъносида қўлланган. Китобда **“Тенгри қарғиши анинг уза – худонинг лаънати унга бўлсин”, “Тенгри қарғагинга илинма – худо қарғишига йўлиқма”** каби қарғишлар келтирилган. Қарғиш – қарғаш ибораси, қарғиш ифодали гап, сўз.¹⁵⁷

Навоий ижодидаги айрим ғазал байтлари олқиш шакли ва мазмунида яратилгани нуқтаи назаридан эътиборни тортади:

Ки то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевазор ўлсун,

¹⁵⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 364 .

¹⁵⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 507.

¹⁵⁷ Кошғарий М. Девону луғотит турк. I жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Т.: Фан, 1960. – Б.255; 333; 228.

Ҳаримида бу булбулларга бу дилбонг бор ўлсун.¹⁵⁸

Байтда жаҳон боғи (ҳаёт)нинг гулшан ва мевазор (файзу барокатли) бўлиши, унинг ҳаримида ҳар бир булбул (ошиқ) эркин куйлай билиши истаги билдирилмоқда.

Эътиборли жиҳати шундаки, Алишер Навоийнинг вафот этган устозлари ва ёру дўстлари хотирасига бағишлаб яратилган асарларида марҳумлар руҳига қаратилган олқишлар алоҳида ўрин тутди. Бундай олқишларда ўтганлар руҳига хотиржамлик тилаш истаги устуворлик қилади. Жумладан, ижодкор “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин” асарида марҳум устози Жомий руҳига: “...пок руҳларининг қудсий ошён булбули рихлат навосин оғоз қилиб, гулшани фирдавс ҳавосиға парвоз қилдиким, анинг кайфияти шарҳ била ўз ерида, иншоллоҳ, сабт бўлғай”, – дея тилак билдиради.¹⁵⁹

Шу асарда олқишдан келтириб чиқарилган бир таърих ҳам учрайди. Унинг яратилиши асарда алоҳида изоҳлаб ўтилган. Айтилишича, Навоий Шайхим Сухайлий ҳамда Мавлоно Соний ҳамроҳлигида азо сўрарга боради. Лекин у ердаги улуғларнинг сусти босиб, бирор нарса айта олмайди. Ҳамроҳлари ҳам ўзларини Навоийга тобеъ тутиб, индамайдилар. Навоий бу ҳолдан ғоят хижолат чекади. Шунда таърихга муносиб келадиган “бақои ҳаёти шумо бодо” алфози ҳаёлига келади. Ҳисоблаб кўрса, тўғри келади. У дарҳол довод ва қалам сўраб олиб, бу сўзларни ёзиб, ўтирганларга ўқиб беради. Даврадагилар шоирга таҳсин айтадилар. Бу таърих қуйидагича шеърга туширилади:

*Гули бўстони латофат Сафи
Чу шуд сўи жаннат зи боғи фано,
Азизе паи пурси таъриҳ гуфт,
Ки “бодо бақои ҳаёти шумо”.*

Мазмуни:

Латофат бўстонинг гули (бўлмиш) Сафи,

¹⁵⁸ Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 2000. – Б.10.

¹⁵⁹ Навоий А. Ҳамсат ул- мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.10.

Фонийлик боғидан жаннат томон кетганда,
Бир азиз одам кўнгли сўраб
“Бодо бақои ҳаёти шумо” деб таърих туширган.¹⁶⁰

Араб ёзувидаги “бақои ҳаёти шумо бодо!”, яъни “Сизнинг ҳаётингиз боқий бўлсин!” олқишидаги ҳарфлардан абжад ҳисобида 880/1475 йил ҳисоби келиб чиқади.

Навоийнинг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Саййид Ҳасан Ардашер учун “Жаннати покаш макон бод” алфозидан ҳосил қилинган таърих-марсия мавжуд:

*Сархайли фано Саййид Ҳасан рафт,
Ки жои ӯ биҳишти жовидон бод.
Паи он покрав жустанд таърих,
Бигуфтам: “Жаннати покаш макон бод”.*¹⁶¹

Таржимаси: Фонийлик етакчиси Саййид Ҳасан кетди. Уйинг мангу жаннат бўлғай! У покиза зот вафотига таърих қидирдилар. Мен “пок жаннат макони бўлғай!” деб таърих туширдим. Аслида “жаннати покаш макон бод” жумласи таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида 894/1488-89 йил келиб чиқади.¹⁶²

Алишер Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” асаридаги куйидаги рубоий олқиш мазмунида эканлиги билан диққатни тортади. Шу маънода уни **рубоий-олқиш** ҳисоблаш мумкин:

Кўп йил ани ҳақ жаҳонда тутсун, ё раб,
Ва ҳар офатдин омонда тутсун, ё раб,
Ҳам ҳашмати бегарона тутсун, ё раб,
Ҳам давлати жовидона тутсун, ё раб.

Ёки

Офоқ мулуки хоки роҳ ўлсун анга,
Кўк маснади тахти иззу жоҳ ўлсун анга,

¹⁶⁰ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.189.

¹⁶¹ Навоий А. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 262.

¹⁶² Навоий А. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.102.

Анжум адади хайлу сипоҳ ўлсун анга

Ул элга яна тенгри паноҳ ўлсун анга.¹⁶³

Қуйидаги олқишлар фақат марҳумга эмас, кўпроқ унинг ортида қолган тирик инсонларга узоқ умр, тинчлик ва хотиржамлик тилаш ниятида айтилган: “Шамъ ўчса ҳам осмон қуёши айланиб турсин, катра тўкилса ҳам боқийлик суви барқарор бўлсин¹⁶⁴, мақталган Ҳақ бир йўла яхшилар сихатини назарда тутсин ва ёмонлар назари офатидан сақласин! (Мақтовли Тангри барчани мақсад йўлида ҳақиқат қудратидан огоҳ ва ҳиммат дастини бечоралар нобудлигидан калта қилсин. Тамом.).¹⁶⁵

Э.Очилов таъкидлаб ўтганидек, рубоийни шеърятнинг фалсафий жанри дейишади. Лекин рубоийда фалсафийликнинг чуқурлашуви унда тасаввуфий ғояларнинг ишлатилиши билан боғлиқ.¹⁶⁶ Чунки тасаввуф пайдо бўлгунга қадар рубоий асосан халқ оғзаки ижодининг етакчи жанрларидан бири эди. Бу жанрнинг ихчам ва сиқиклиги, оммавий ва таъсирчанлиги, имкониятларининг кенглиги сўфиёна ғоя ва қарашларни тарғиб этиш учун жуда қўл келди. Шайх-шоирлар уни ўз таълимотларининг асосларини тушунтириш ва кенг омма орасига ёйиш учун восита қилиб олиш билан рубоийни сўз санъатининг доврўғдор жанрларидан бирига айлантirdилар.¹⁶⁷

“Ҳамсат ул-мутаҳаййирин” асарида раҳбар (ҳукмдор)ларга айтиладиган олқишлар мавжудлигига ҳам шоҳид бўлиш мумкин: “Раҳбарлик соялари қул ва озодлар бошида абадий ва доимий бўлгай!”.¹⁶⁸

Қуйидаги олқиш мазмуни бевосита ижодкор шахс — шоирга қаратилгани билан эътиборни тортади: “У дасту панжа роҳатга эришсин. Чунки у ўзини мана шу иззат-обрў учун ранж торттирди. ... Кетмас умид боғи мевадор ва абадий саодат дарахтининг шоҳи унга пайванд бўлгай! Юксак соялари муридлар бошидан аримагай! Умид шуки, у остона ходимларининг у

¹⁶³ Навоий А. Назм ул-жавоҳир. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. — Т.: Фан, 1999. — Б.130-131.

¹⁶⁴ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. — Т.: Фан, 1999. — Б.188.

¹⁶⁵ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. — Т.: Фан, 1999. — Б.193-194.

¹⁶⁶ Бу ҳақда қаранг. Ҳаққул. И. Шарқ шеърятининг воҳид қуёши. Сўзбоши // 333 рубоий (Форсийдан Ж. Камол таржималари). — Т., 1999. — Б.3.

¹⁶⁷ Очилов Э. Тасаввуф адабиётида рубоий // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. — № 2. — Б.14-23.

¹⁶⁸ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. — Т.: Фан, 1999. — Б.197.

кишига тааллуқли бўлган ҳамма диний ва дунёвий маслаҳатлари ва давлатхона хизматчиларининг у кишига боғлиқ бўлган барча моддий ва маънавий саодатлари энг яхши ва энг мукаммал йўл билан муяссар бўлғай!”¹⁶⁹

Алишер Навоий барча асарларида сўзнинг буюк қудратига алоҳида урғу беради, яхши сўзни улуғлайди. Ҳатто қуйидаги байтда “Яхши сўз билан илон инидан чиқади” ҳикматини ўзгартириб қўллаш натижасида халқона тасвир яратган. Жумладан, шоир агар Навоий жонини яхши сўз билан олсанг, унга кенгаш керак эмас, дейди.

Демаким, бир яхши сўз бирла Навоий жонини

Олсам, ул бўлғайму рози, яхши сўзга не кенгаш?¹⁷⁰

Навоий асарларида қарғишлар билан бирга, сўкинч сўз ҳам қўлланган. М. Қошқарий асарида сўқмоқ – ёмон сўзлар билан уришмоқ, ҳақорат қилмоқ; уришмоқ, койимоқ маъноларда қўлланган.¹⁷¹

Сўкинч қарғиш каби ёмон бўлса-да, Алишер Навоий уни ижобий маънода қўллашга интилгани кузатилади. Жумладан:

Агар Масиҳ дуоси ўлугни тиргизур эрди,

Не нутқ эрурки, **сўкунчунг** била ўлуг тирилибдур.¹⁷²

Диний ривоятларга кўра, Исо Масиҳ қўли билан ўликни силаса, унга жон кирган. Шунинг учун Исо пайғамбарга ал-масиҳ – силовчи лақаби берилган. Мумтоз шеърятда эса кўпинча маъшуқанинг жонбахш нафаси ўликни тирилтирувчи Исо Масиҳ нафасига қиёсланиб, гўё у ошиққа ҳаёт бағишлаши талқин қилинади.¹⁷³ Шу асосда Алишер Навоийнинг юқорида келтирилган байтида маъшуқанинг оташин нафаси билан ифода этилган нутқи гарчи ошиққа қаратилган “сўкунч” эса-да, Исо Масиҳ нафасига

¹⁶⁹ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.198.

¹⁷⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.249.

¹⁷¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. I жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Т.: Фан, 1960. – Б. 613.

¹⁷² Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.134.

¹⁷³ Қобилов У. Масиҳ образи бадиий талқинига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. – №3. – Б.25-27.

йўғрилган дуо билан тенглаштирилмоқда. Яъники, ошиқ учун ёрнинг сўкунчи ҳам дуо ўрнига ўта олади.

Лабинг бу хастага невчун такаллум этмади иш,

Ки бир **сўкунч бирла** ҳосил этса юз олқиш.¹⁷⁴

Хаста ошиқ маъшуқа лабидан (метонимия асосида нутқи назарда тутилган) такаллум иштайди. Хаттоки унинг учун ёрнинг сўкунчи ҳам даводир. Байтда бир-бирига қарама-қарши бўлган сўкунч ва олқиш сўзлари қўлланиши натижасида тазод вужудга келган. Маъшуқадан биргина сўз, хатто сўкунч – ёмон сўз бўлса-да эшитиш ошиқ учун шарафдир. Чунки сўкинч бўлса ҳам, ёрнинг жонбахш овозини эшитиш, унинг тотли нафасини туйиш ошиқ учун бахт ҳисобланади. Шу боисдан у маъшуқасининг биргина сўкунчини юз олқиш сифатида қабул қилишга шай.

Қуйидаги байтда шоир янада гўзал тасвир ярата олган. Ёрнинг лабидан ҳаёт истаган ошиқ жонни маъшуқанинг сўкинчи ёки мучаки (ўпичи)дан олишни билмайди.

Лабингдин истади жоним ҳаёт, билмасмен

Ки, бир **сўкунчму** ё қасди бир мучакму экин?¹⁷⁵

Мутафаккир шоир асарларида “лаънат” сўзи ҳам қўлланилган. Арабча бўлган бу сўз қарғиш маъносини ифодалайди. Навоий асарлари луғатида бу сўзга “қарғиш, баддуо, раҳматнинг зидди”¹⁷⁶ сифатида изоҳ берилади.

“Маҳбуб ул-қулуб” асарининг “Котиблар зикрида” номли фаслида “Хушнавис ҳамким, саҳви қўп бўлғай илги фалаж иллотиға жўб бўлғай. Улки, бежо нуқта била «ҳабиб»ни «ҳабис» қилғай ва «муҳаббат»ни «меҳнат» – анингдек ҳабиси меҳнатзадаға юз лаънат”¹⁷⁷ сатрлари учрайди. Биламизки, Алишер Навоий котибларни хушнавис ва ёмон котибларга ажратади. Келтирилган парчада хушнавис, лекин хато кўчирувчи котибларнинг қўли “фалаж иллотиға жўб (муносиб)”дир дейди. Меҳнатзада – бало урган,

¹⁷⁴ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.223.

¹⁷⁵ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд.– Т.: Фан, 1987. – Б. 359.

¹⁷⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилд. II жилд. – Т.: Фан, 1983. – Б. 171.

¹⁷⁷ Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 23.

бахтсиз котибларга эса “юз лаънат”лигини айтади. Унингча, “ямон котиб манзили қаламдонидек чоҳ аро бўлсун, қаламидек боши яро ва юзи қаро бўлсун.

Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сургай хилоф,
Ул қаро юзлук боши бўлсун қалам янглиғ шикоф.¹⁷⁸

Улуғ шоир ижод қиламан деб, сўзни хор қилган, унинг маънисини бузиб ишлатганларни боши доимий тарошланганидан яраланиб турадиган, юзи қора қаламга ўхшатган. Унинг манзили қаламдон бўлганидек, котибнинг қаро юзлук боши зиндон аро бўлишини таъкидлаган.

Алишер Навоийнинг айрим байтлари фахрия мазмунида бўлиб, уларда шоир ўз асарларини эъзозлаганлар ҳаққига дуои олқиш айтса, аксинча, “паст” тутганлардан ранжини яширмайди. Натижада бундай байтларда олқиш ва қарғишнинг бирга келтирилгани кузатилади. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида шундай байт бор:

Ани синдурғон элни қил шикаста,
Хужаста кўрган элга тут хужаста.¹⁷⁹

Хужаста – қутлуғ, муборак; бахтли, бахтиёр маъноларидаги сўз. Байтда дуо ва қарғиш ғоялари мавжуд. Яъни улуғ шоир мазкур асарни ёзиб тугатишда Оллоҳдан мадад сўрар экан, “Кимки бу маъно дурларини синдирса, уни шикаста қил, паст кўрганларни паст қил! Қутлуғ билган элга бахтиёрлик насиб эт”, – деб ёзади. Худди шундай ҳолатни биз “Вафқия” асаридан келтирилган қуйидаги рубойда ҳам кузатамиз:

Бу қондани кимки тузар, бор бўлсун,
Тенгри бори ҳолатда анга ёр ўлсун.
Ким бузса, бузуклукқа сазовор ўлсун.
Ҳақ лаънату қаҳрига гирифтор ўлсун.¹⁸⁰

Хулоса қилиб айтганда, улуғ шоирнинг назмий ва насрий яратмаларида халқ поэтик ижодиёти туганмас маънавий ва бадий хазина вазифасини

¹⁷⁸ Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б. 27.

¹⁷⁹ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 9.

¹⁸⁰ Навоий А. Вафқия. МАТ. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б.270.

ўтади. Шоир халқ оғзаки ижодидаги олқиш ва қарғиш жанрларини стилизация қилиш орқали поэтик фикрни таъсирчан ифодалашга, ҳаётий-фалсафий мазмунни кучайтиришга эришган. Шу асосда улуг шоир асарларида халқ тилига хос ҳар қандай сўз, ибора, тасвир бадиий нафосат даражасига кўтарила олган.

Туркий халқлар адабиётида муножотларнинг шаклланишида ҳам фольклорнинг таъсири борлиги сезилади. Чунки қадимдан инсонлар турли табиат культларига, тангриларга мурожаат қилиб, улардан нажот тилашган. Луғатларда “муножот” сўзи арабча бўлиб, “нажот тилаш, яширинча суҳбат, худога дил роз айтиш, зорланиш; ялишин, ёлвориш; нажот сўрамоқ, тавалло қилмоқ” маъноларини билдириши кўрсатилган.¹⁸¹ Аммо мумтоз адабиётдаги муножотларнинг шаклланиши бевосита ислом таълимоти билан боғлиқ.

Наргиза Эркабоева Алишер Навоий ижодидаги муножотларга алоҳида эътибор қаратар экан, уларнинг илдизларини туркий халқларнинг муштарак ёдгорлиги ҳисобланган “Авесто”даги “Ясна” ва “Яшт” қисмлари таркибидаги кўшиқлар “Тат”ларга, Митра алқовларига боғласа,¹⁸² Р.Алимухамедов турк-моний тавбаномаларига, А.Абдурахмонов эса “Хуастуанифт” мадҳияларига тақайди.¹⁸³ Н.Раҳмонов таъкидлашича, Кўктангричилик – туркларнинг исломдан олдинги дини бўлиб, унда муножотлар “алқиш”, “алгизи” тарзида қўлланган. Қурбонлиқ қилиш маросимида алқишларни билувчи оқсоқол томонидан олқишлар ўқилган.¹⁸⁴ “Алқиш”, “тангрикла” деб номланган матнлар, асосан, бир киши томонидан, яъни монологик тарзда айтилган. Бундай хусусият муножотларга ҳам тегишлидир. Агар М.Кошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида “алқиш” термини “олқиш, макташ, дуо қилмоқ, мадҳия айтмоқ, табрикламоқ”¹⁸⁵ маъноларида қўлланилгани ҳам эътиборга олинса, ёзма адабиётда муножотлар пайдо бўлишида халқ

¹⁸¹ Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б.9.

¹⁸² Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б.10.

¹⁸³ Алимухамедов Р. Қадимги турк-моний адабиёти манбалари: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Б.30; Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги асар авлоди, 2005. – Б.354.

¹⁸⁴ Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.78-98.

¹⁸⁵ Кошғарий М. Девонул луғотит турк. III жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1963. – Б.123.

олқишлари ва олиқиш-дуолари муайян даражада туртки бўлганига яна бир бор ишонч ҳосил қилиш мумкин. Агар исломдан олдин муножот ибодатнинг таркибида келган бўлса, ислом динининг ёйилиши ва унинг асосий мафкура сифатида қабул қилиниши натижасида муножотлар мумтоз асарларнинг таркибий қисми ёки мустақил асар сифатида шаклланди.

Таъкидлаш керакки, туркий адабиётда муножот жанрининг тараққиёти ва такомили бевосита Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти билан боғлиқ. Улуғ шоир асарларида муножотлар учун махсус боблар ажратилган. Бундан ташқари, шоирнинг “Муножот” асари бу йўналишдаги энг етук намунадир.

Шуни айтиш керакки, олқиш жанрида ҳам, муножотда ҳам, аввало, хоҳиш-истак руҳи устунлик қилади. Қолаверса ҳар иккала жанрда сўзнинг магик қудратига таянилади.

Алишер Навоийнинг “Муножот” асари шоирнинг Аллоҳдан нажот сўраб қилган илтижоларига бағишланган. Асарда Навоий ўзини беҳад гуноҳкор санаб, пок ва акрам (карамли) бўлган Зотдан гуноҳларини махфират қилишни сўрайди: “...Илоҳи, ёмон афъолимдин паришонлиғим чўқтур ва шум нафсимда пушаймонлиқ йўқтур, мундоқ балодин қутулурға уммидим сендин – ўқтур.

Илоҳи, ўзлук ёмонлигининг ўзлугум била ўта олмайдурмен ва яхшиларнинг этагин ёмонлиғим уётидин тута олмайдурмен...”¹⁸⁶

Алишер Навоийнинг бу муножоти I шахс, яъни шоир тилидан баён қилинмоқда. Унда дидактик руҳ устувор. Яъни лирик қаҳрамон илтижоларида нафсу ҳаво ғулғуларидан, хирсу риё каби ноқис хислатлардан сақланишда Яратгандан мадад сўраш руҳи уфуриб турибди.

Адабиёт ҳамиша тил воситалари орқали сўз санъати даражасига кўтарилади. Шунинг учун ҳар бир халқнинг тили унинг энг муҳим миллий бойлиги, маънавий хазинаси ҳисобланади.

Сўз санъатининг муҳим вазифаларидан бири теварак-атрофни ўраб олган олам манзарасини бадиий тасвирлаш орқали инсонлар қалбида

---

¹⁸⁶ Навоий А. Муножот. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 1998. – Б.294.

эзгуликни тарбиялаш, ҳаётни теранроқ англашга, нима яхши-ю нима ёмонлигини реал воқелик асосида тушунтиришга хизмат қилишдан иборатдир. Шунинг учун буюк ижодкорлар, соҳир қалам соҳиблари сўзнинг буюк қудратидан, халқнинг асрлар давомида тил воситасида яратган тимсолий (образли) ифода ва тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланганлар. Жумладан, мақол ва маталлар қатори халқ томонидан яратилган қуйма иборалар, улардаги нозик қочиришлар ижодкорларнинг мақсад ва муддаосини рўёбга чиқариш учун беминнат хизмат қилиб келган.

Айниқса, ўзбек адабий тилини юксак чўққига кўтарган, унинг тараққиётидаги етакчи анъаналарни мукаммал билган Алишер Навоийдек мутафаккир шоир халқнинг ўткир диди ва юксак нафосатини кўрсатувчи иборалардан ўз асарларида, хусусан, лирик меросида унумли фойдаланган.

Навоий шеъриятидаги бой поэтик образлар ва образли ибораларни қиёсий ўрганиш шоир поэтик услубининг шаклланишига таъсир кўрсатган адабий анъаналарнинг ролини объектив баҳолашга имкон яратади¹⁸⁷.

Алишер Навоий асарларининг тили мураккаб. Боиси шоир асарларида арабий, форсий лексик қатламига мансуб тил материаллари, тасаввуф шеърияти ғояларини тарғиб қилувчи мажозий-рамзий образлар, истилоҳлар анчагина. Шундай бўлса-да, улуғ шоир туркий тилнинг сўз бойлигидан унумли фойдаланди. Алишер Навоий лирик меросида қўлланувчи жуда кўп иборалар борки, улар бугунги кунда ҳам истеъмолда.

Навоийшунослигимизда шоир асарларида қўлланилган ибораларни ўрганиш юзасидан бир қатор ишлар амалга оширилган бўлса-да,¹⁸⁸ лекин ҳали ҳам бу соҳада ечимини кутаётган муаммолар йўқ эмас. Навоий асарлари фразеологик луғатининг ягона намунаси ҳозирча Э.А. Умаров томонидан

---

¹⁸⁷ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – Б. 119.

¹⁸⁸ Умаров Э. Ўзбек тили фразеологиясининг тараққиётида Алишер Навоийнинг роли // Адабий мерос. Мақолалар тўплами. 1-китоб. – Т.: Фан, 1968. – Б. 188-191; Умаров Э. Фразеологический словарь “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои. – Т.: Фан, 1971. – 140 с.; Йўлдошев Б. Алишер Навоий асарларида ибораларнинг қўлланиш усуллари ва ҳозирги давр билан муносабати ҳақида // Филологик тадқиқотлар (илмий мақолалар тўплами). 1-китоб. – Самарқанд, СамДУ нашри, 1995. – Б. 62-70; Йўлдошев Б. Алишер Навоий асарларида фразеологизмларнинг қўлланиш хусусиятларига доир // Ўзбек журналистикаси ва филологияси масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Самарқанд: Сугдиёна, 1998. – Б. 45-51.

яратилган.¹⁸⁹ Бу фразеологик луғат ҳам алифбо тартибида тузилган, иборалар изоҳи рус тилида берилган, Алишер Навоий асарларидан олинган мисоллар ҳам рус тилига таржима қилинган. Аммо китоб охирида луғатдан фойдаланишни осонлаштиришга хизмат қилувчи кўрсаткичлар берилмаган. Аслида, Э.Умаровнинг мазкур асарини Алишер Навоий лирик поэзиясининг мукамал изоҳли фразеологик луғатига “дебоча” дейиш мумкин, чунки айрим иборалар (хатто “Хазойин ул-маоний”да қўлланган иборалар ҳам) бу китобда ўз аксини топмаган. Бундай иш Алишер Навоий асарлари фразеологиясини, кўп асрлик тарихий фразеологияни тўплаш ва тизимлаштиришнинг илк тажрибаси бўлгани учун уни янада такомиллаштириш лозим бўлади.¹⁹⁰ Кўриниб турибдики, улуғ шоир асарларидаги ҳар бир сўз ва ибора бадиийликнинг юксак намунаси сифатида талқин ва тадқиқ қилишга эҳтиёж туғдиради.

Кулини кўкка совурмоқ, боши кўкка етмоқ, кўксини чок қилмоқ, ерга урмоқ, кўзи учмоқ, кўзига тўтиё қилмоқ, оғзини очмоқ, кўзидан уйқу қочмоқ, қўлдан бермоқ, кўз юмиб-очмоқ, кўздан учар (ўтар), тегирмон тошини айлантирмоқ, кечани кеча демай, кундузни кундуз демайин каби қатор халқ иборалари шоир шеъряти бадиийлигини таъминлаган лингвистик омиллардан биридир.

“Кулини кўкка совурмоқ” ибораси “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”да¹⁹¹ “бутунлай емирмоқ, йўқ қилмоқ” маънода қўлланиши таъкидланган. Ушбу ибора Алишер Навоий лирикасида ҳам худди шу маънода қўлланган. Шоир лирик қаҳрамон – ошиқ руҳий ҳолатининг муболағавий тасвирида мазкур иборага мурожаат қилади. Масалан:

Эй ишқ, яна фурқат ўтин жонима урдунг,

Жисмимни кул айлаб, кулини кўкка совурдунг.¹⁹²

¹⁸⁹ Умаров Э.А. Фразеологический словарь “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои. – Т.: Фан, 1971. – 140 с.

¹⁹⁰ Бу луғат ҳақида қаранг: Исаев А.И. “Э.А. Умаров. Фразеологический словарь “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои // Бюллетень по фразеологии. № 1. Труды СамГУ. Новая серия. Выпуск 234. – Самарканд, 1972. – С. 77-80.

¹⁹¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 129.

¹⁹² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 296.

Эй ишқ, айрилиқ ўтини жонимга уриб, жисмимни кул, кулини эса кўкка совурдинг.

Байтга диққат қилинса, унда бир иборанинг икки шаклда – **кул қилдинг, кулини кўкка совурдинг** тарзида берилганини кўриш мумкин. Бундан кўзланган мақсад ошиқ вужудининг ишқда нафақат кул бўлганини, балки унинг кулидан ҳам асар қолмаганлигини тасвирлашдир. Мумтоз адабиётда ҳақиқий ошиқнинг ишқда “йўқ” бўлиши унинг комиллик сифатларидан бири сифатида баҳоланади. Алишер Навоий ошиқликнинг ана шу сифатини беришда халқ иборасидан маҳорат билан фойдаланган. Қуйидаги байтда ҳам ибора худди шу мақсаднинг рўёби учун хизмат қилган:

Яна бало чоқинин ишқ телба жонима урди,
Фано қуюни етибон кулумни кўкка совурди.¹⁹³

Байтда ишқ ташхислантирилган. У “бало чакмоғи” (чоқин) орқали ошиқнинг телба жонига шикаст етказган. Натижада, “фано қуюни” ошиқ кулини кўкка совурган.

Кўксума урмоққа олган тошқа ўқи тегди, лек
Қилди кул жисмимни ўтким, секриди пайконидин.¹⁹⁴

Мазкур байтда “кўксига урмоқ” ва “кул қилмоқ” иборалари қўлланган. Байтдаги ўқ маъшуқа киприги маъносида англашилса, у тошга тегиб, ундан ўт чиқиши ҳолати ўқувчини шубҳага солади.

Маълумки, қадимда камон ўқининг учи ўткир учли металдан қилинган. Бу “башоқ” деб аталган. У эса узоқ масофага оловни отиш ёки олов олдириш учун қулай бўлган. Худди шу ҳолат тасвири маъшуқа киприги тасвирига маҳорат билан боғланган. Ошиқ вужудига теккан ўқ (яъни киприк) унинг вужудини оловлантирган, жисмини куйдириб кул қилган.

“Кўзи учмоқ” ибораси ҳам шоир ғазалларида кўп қўлланилган. Бу иборадан оғзаки нутқда кўпинча киноя маъносини бериш учун

¹⁹³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 554.

¹⁹⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 434.

фойдаланилади. Навоий лирикасида эса маъшукани кўриш иштиёқидаги ошиқнинг қалб талпинишларини бериш учун қўлланилгани кузатилади.

Кўзум учарки, ҳумоюн юзунгни кўргай бот,
Биайних анга кирпичлар ўлмиш икки қанот.¹⁹⁵

Кўзим учмоқдаки, сенинг қутлуғ юзингни яна кўрсам керак. Учаётган кўзимга киприкларим худди икки қанот бўлгандай.

Эй Навоий, кўргали они учар ҳар дам кўзум,
Лек не суд учмоқ ул қушки манга йўқтур қанот¹⁹⁶

Ёки:

Ул парий кўздин учар, кўз дағи шавкидин учар,
Ваҳки, мен учқали ҳам йўқтурур эғнимда қанот¹⁹⁷.

Ҳар учала байтда ҳам “кўз учмоқ” ибораси орқали маъшукани кўриш иштиёқидаги ошиқнинг интизорлиги тасвирланган. Учинчи байтда “кўздан парининг учиши” ҳамда “кўзнинг шавқдан учиши” омоним ибора бўлиб келган. “Кўздан парининг учиши” деганда ёки халқ тилида айтганда, кўзимдан ўтмоқда, яъни “уни муқаррар кўраман” маъносида қўлланган бўлса, “кўзнинг шавқдан учиши” эса халқда яхшилик аломати бўлиб, хурсандчилик келишидан дарак маъносида қўлланади. Бу ҳол мазкур ибораларнинг омонимлигини таъминлайди.

Халқ орасида кўз учиши билан боғлиқ ўзига хос ирим-сиримлар ҳам бор. Улардан бири кўз учганда кўз устига енгил нарса (сомон, қоғоз парчаси) қўйиш ҳолатидир. Шу халқ одати ҳам Навоий назаридан четда қолмаган:

Кўзки учқан чоғда устиға ёпиштурдум сомон,
Номабар қуштурки соригъ руқъа элтур ёр учун.¹⁹⁸

Алишер Навоий лирик мероси шуҳрат қозинишининг асосий сабабларидан бири уларда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг барча жиҳатлари аниқ ва реал ифодаланишидадир. Юқорида келтирилган ҳар учала

¹⁹⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 94.

¹⁹⁶ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилд. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 59.

¹⁹⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 58.

¹⁹⁸ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 405.

байтда “кўз учмоқ” иборасидаги “учмоқ” ҳаракати фақатгина қанотли мавжудодларга тегишли эканлиги ҳам инобатга олинган. Биринчи байтда учаётган кўзга киприклар қанот бўлган бўлса, иккинчи байтда учаётган қуш қанотсиз, учинчи мисолда эса ошиқнинг учишга қаноти йўқлиги тасвирланган. Байтлардаги қанот детали ибора мазмунини чиройли далиллаш учун хизмат қилган.

Улуғ шоир ғазалларида қўлланган халқона иборалардан яна бири **“кўз юмуб-очгунча”** бирикмасидир. Мазкур ибора “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғатида” **“кўз очиб-юмгунча”** тарзида келтирилади ва “жуда қисқа муддатда, тезда” деган маънони англатиши таъкидланади.¹⁹⁹ Эътибор берсак, мазкур иборани оғзаки нутқда ҳам кўпинча луғатдагидек ишлатамиз. Ҳолбуки, ҳазрат Навоий биргина ибора таркибидаги сўзнинг ўрни ўзгариши натижасида ҳаётий мантиқ бузилишини жуда яхши билган. Шу боис ўз ғазалларида мазкур иборани **“кўз юмуб-очгунча”** тарзида қўллаган. Масалан:

Умр ғафлат уйқуси бирла тиларсен, кеча, оҳ,
Кўз юмуб-очқунча кимнинг иътимоди бор анга?²⁰⁰

Ёки:

Тушдек эрур даҳрдан нокому ком,
Кўз юмуб очқунча ўтубдур тамом.²⁰¹

Ҳар иккала байтда панд-насиҳат руҳи устувор. Бу даҳр (дунё)да истагига етган ҳам, етмаган ҳам **“кўз юмуб-очқунча”** ўтиб кетиши таъкидланган.

Алишер Навоий назмиётида қўлланган туркона жумлалардан яна бири **“қўлдан ихтиёрини бермоқ”** иборасидир. Бу турғун бирикма бугунги кунда фаол истеъмолда. Қуйидаги учта байтда мазкур ибора қўлланган.

Биравни, эйки, севмак орзу қилдинг, ҳавосинда

Иликтин ихтиёринг бермагил зинҳор мен янглиғ.²⁰²

¹⁹⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – Б. 147.

²⁰⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 47.

²⁰¹ Навоий А. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. XX жилдлик. VII жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 320.

Бировни севмоқни орзу қилсанг, мен каби унинг кўйида ихтиёрингни
зинҳор қўлдан бермагин. Ошиқ – ишқда банди бўлган шахс. Банди бўлган
кишининг кўлида эса эрки бўлмайди. Қўйидаги байтда эса элнинг инон-
ихтиёри бутунлай (яксар) қўлдан чиқиши мазкур ибора орқали берилган:

Эл инони ихтиёри чиқти яксар илгидин,

Пўяда ҳар сари ул чобукки қайтарди жилав.²⁰³

Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларида ҳам мазкур иборанинг
қўлланганлигини кўришимиз мумкин. Шоир мазкур ибора орқали инсоннинг
бу дунёга келиб-кетиши унинг ихтиёрида эмаслиги, шунинг учун уни ўз
ҳолига ташлаб қўймаслигини Яратгандан сўраб, муножот қилади. Бунинг
учун Қуръони каримнинг “Анбиё” сурасининг **“Эй Роббим, мени ёлғиз
ташлаб қўйма, Сен Ўзинг ворисларнинг энг яхшисисан”** деган муборак
оятига мурожаат қилади:

Ўз илгида чун ҳеч йўқ ихтиёри,

Ўзига ани қўймағайсен, худоё.²⁰⁴

Ҳар учала мисолда “қўл” сўзининг қадимий шакли “илиг” қўлланган.
Бундан, биринчидан, давр руҳи англашилиб турса, иккинчидан, шеърӣ вазн
“илиг” сўзининг қўлланишини талаб қилади.

Шоир **“қўлдан ихтиёрини бермоқ”** иборасининг **“илгимдин ихтиёр
борур”** шаклини ҳам ўз мақсад-муддаосини ифодалаш учун қўллаган:

Фигонни забт қилурмен, валеқ ул қотил

Чу жилва айлади, **илгимдин ихтиёр борур.**²⁰⁵

“Ул қотил” – маъшуқа. Ошиқ унинг фигони (ҳижрони)ни забт эта
олишига ишонади. Бироқ маъшуқа бир жилваси билан унинг ихтиёрини
қўлидан олди (**“илгимдин ихтиёр борур”**), яъни кетди.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий туркий адабиётни юксак
чўққига кўтариши билан бирга, туркий тилнинг бой хазинасига мурожаат

²⁰² Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 206.

²⁰³ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 343.

²⁰⁴ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 9.

²⁰⁵ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.108.

килиш орқали умумхалқ тилининг такрорланмас жилосини кейинги авлодларга кўрсатиб берди. Мутафаккир шоир асарларида халқона ифода йўсинида тарғиб қилинган инсоний ғоялар унинг халқ тили ва бадиий тафаккуридан усталик билан фойдаланганини кўрсатади.

Иккинчи боб юзасидан хулосалар:

1. Алишер Навоийнинг ижодида қўлланилган фольклорга хос юксак халқчиллик ва миллий ғоя, образ, мотив ва жанрларни ўрганиш орқали буюк мутафаккир шоирнинг ўзига хос индивидуал услубий маҳорат қирраларини чуқур англаш мумкин. Айни пайтда бу фольклор жанрлари стилизациясининг анъанавийлигини асослаш учун ҳам муҳимдир.

2. Навоий ижодидаги фольклор анъаналари ёзма адабиёт билан фольклор ўртасидаги ижодий алоқаларнинг мумтоз адабиётда ўзига хос бадиий анъана даражасида мустаҳкамлангани, муайян эстетик қонуниятлар доирасида адабий жараён сифатида кечганлигини намоён этади.

3. Улуғ ижодкорнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи мулуки ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” сингари насрий асарлари, “Хамса” таркибидаги дostonлар сюжетида айрим миф, афсона, ривоят, нақл, эртак айнан ёки уларнинг мазмуни сингдирилиб, аналитик ва синтезлашган фольклоризмлар ҳосил қилинган.

4. Шоир ижодида ўзбек халқининг ўзига хос маданий турмуш тарзи, маросим ва урф-одатлари билан боғлиқ лавҳалар тасвири ва талқини асосида кўплаб этнографик фольклоризмлар шакллантирилган. Улар шоир асарларининг миллий ва реалистик руҳини, бадиий таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамият касб эта олган.

5. Алишер Навоий ўзбек фольклорининг миф, афсона, ривоят, эртак, нақл, дoston, латифа сингари эпик, топишмоқ, мақол, матал каби паремик, лирик ва маросим қўшиқлари, анъанавий мифологик ҳамда диний-афсонавий мотив ва образлари услубига монанд стилизацион фольклоризмларни

яратган. Гоҳида улардан аналитик, синтезлашган фольклоризмлар сифатида ҳам маҳорат билан фойдаланган.

6. Мутафаккир шоир ижодидаги фольклоризмларни стилизацион, аналитик, синтезлашган, этнографик каби бадиий типларга бўлиб таснифлаш мумкин. Уларнинг ҳар бири бадиий матнда миллий колоритни ифодалашда муайян поэтик моҳият касб этиб, эстетик ва услубий вазифа бажариб келган.

III БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРИ СТИЛИЗАЦИЯСИ

3.1. Алишер Навоий ижодида марсия ва навҳалар

Ўзбек мотам маросими жараёнлари билан боғлиқ тарзда ижро қилинадиган йиғи ва йўқлов кўшиқларига хос шакл, услуб, оҳангда Алишер Навоий ижодида яратилган навҳаларни, ғазал-марсия ҳамда таркиббанд-марсияларни учратиш мумкин. Жумладан, шоирнинг устози, яқин маслаҳатгўйи Абдурахмон Жомий, дўстлари Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад вафотига атаб ёзган шеърларини ёзма адабиётдаги марсиянинг мумтоз намуналари дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишланган марсияси “Марсияи ҳазрати Махдум” (“Махдум ҳазратлари ҳақида марсия”) деб номланган бўлиб, таркиббанд шаклида, форс тилида битилган. Ҳажми ҳар бири ўн байтлик етти банддан ташкил топган. Унда шоир устози Абдурахмон Жомийнинг ўлими муносабати билан ҳаёт ва ўлим, боқийлик ва фонийлик, тирикликнинг мазмун-моҳияти, поклик, эзгулик ҳақидаги фалсафий фикрларини баён этган. Ҳаётнинг шафқатсизлигини, умр деганлари кўз юмиб-очгунча ўтиб кетишини ёдга солган. Лекин унда халқ марсиялари ҳамда Навоийгача яратилган ёзма марсиялардаги каби марҳумнинг ўлими қандай содир бўлгани, унинг сабаблари, марҳум тириклигида амалга оширган ишлар тафсилоти келтирилмаган. Шоир учун Жомийнинг ўз тириклигида эзгу амаллар билан умрини мазмунли ўтказгани ва шу билан фоний дунёда боқийликка эришганлиги, номининг абадий сақланиб қолаётганлиги муҳимдир. Шунинг учун шоир ёзади:

Бир оламини бошқа бир оламга олиб бориш,

Бундаин огоҳ юк ташувчилардан бошқага раво эмас.²⁰⁶

Бу шеър шаклига кўра мумтоз адабиётнинг йирик ҳажмли лирик

²⁰⁶ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.214.

Изоҳ:” Хамсат ул-мутаҳаййирин” асаридан келтирилган форсий матнлар таржимаси С. Ғаниева томонидан амалга оширилган.

жанрларидан бири ҳисобланган таркиббандларга хос мураккаб композицион қурилишда, чегараланмаган ҳажм кенглигида, мазмунига кўра эса марсиялар каби яқин кишисидан айрилган ижодкорнинг мунгли кечинмалари, қалб изтироблари, юрак туғёнлари тасвирига асосланиб яратилган. Натижада унда таркиббанд ва марсия каби аслида алоҳида-алоҳида жанрларнинг хусусиятлари бирлашишидан таркиббанд-марсия шакли пайдо бўлган. Шу шаклда шоир тупроққа топширилган Жомийни ёдга олар экан, бундан ўртанганини сир сақлай олмайди. “Сени тупроқ кўксига хазинадек жойладилар... Сенга жаннат – гулхану тўби бир хашакдек туюлади... Карам қуёши илоҳ қўланкаси тобутинг устига соя ташлади. Агар муяссар бўлса, у ҳам тобутингни елкага олиб, куйган мен каби мозоргача ҳамроҳ бўлар эди”, – деб ёзади.²⁰⁷

Айтилишича, Алишер Навоий ҳар доим Жомийни “Нуран махдум” дея эъзозлаган. Шунинг учун унинг ўлими муносабати билан “Машғал ўчиб, қиёмат кунигача кеча қоронғи қолгани”ни таъкидлайди. “Жаҳон покларининг бошлиғи эдинг, шунинг учун ҳам пок Тангри пок яратди сению, яна пок олиб кетди сени” дея, Ҳазрат Жомийга насиб этган нурафшон умрни мадҳ этади.

Халқ йиғи-йўқловларидаги каби Навоий ҳам марҳум Жомий руҳи покига олқиш айтиб, унинг абадий уйқусига хотиржамлик тилайди. Устози руҳидан мадад сўрайди:

Иzzат ва ноз ҳарамида то абад жилва қилгайсан.

Нурларга тўла руҳингдан мадад етказгайсан....

“Қиёматгача сурат билан маъно шоҳ бўлгай, Омин”.²⁰⁸

Алишер Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида Жомий ўлимини очиқ-ойдин айтмай, уни эвфемизмлаштириб, “Чун покиза руҳларининг қудсий ошён тоири бадан қафасидин равзаи фирдавс сори парвоз тузди ва муборак жисмларининг олий макон пайкари дор ул-фано маҳбасидин дорул-

²⁰⁷ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.214.

²⁰⁸ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.215.

бақо анжуманиға майл кўргузди” дея кўчма маъноларда ифода этади.²⁰⁹ Бунда шоир халқнинг жон ва руҳ билан боғлиқ қадимий анимистик тасаввур-тушунчалари асосида инсон руҳини қуш, баданни эса қафас ҳисоблаш, бадан қафасини тарк этган жон қуши пок бўлса, равзаи фирдавсга (жаннатга), нопок бўлса, дўзахга учиб боришини, яъни дорул фанодан дорул бақога кетишини тасвирламоқда.

Турмушда, одатда, яқин кишисидан жудо бўлганлар таъзия очиб, аза тутадилар. Навоий ҳам устози Жомий вафоти сабаб “соҳиб мотам”, “номурод сўгвор”, “соҳибазо” ва “ношод таъзият шиор” бўлганини таъкидлайди. “Чун бу мотамда мажруҳ кўнгул озори ва маҳзун хотир изтиробу изтирори ҳаддан ошганини, бу ранж таскини ва бу ошуб итмийнони учун ул сипеҳри иззу иқбол била бу хокийваши фурумоя ва ул меҳри авжи камол била бу зарраи камсармоя орасида ўтган ҳолотдин бир неча варақ нигориш қилишни ва мақолотдан бир неча муқаддима гузориш беришни хаёл қилгани”ни айтади.²¹⁰

Алишер Навоий Жомий “пок руҳларининг қудсий ошён булбули рихлат навосин оғоз қилиб, гулшани фирдавс ҳавосиға парвоз қилгани”ни айтиш учун асар битар экан, унинг яна бир ўринда “Музаффар Ҳусайн мирзонинг Аҳмад Ҳусайн отлиғ фарзанди Тенгри раҳматиға борганда алар азо сўрар дастур била “Боғи Сафед”ға келиб эрдилар. Фақир ул азиз фарзанд марсияси била ул азиз ота дуоси бобида бу байтни айтиб эрдимким:

Гар шаъм мурд, меҳри фалакро мадор бод,

Гар қатра рехт, оби бақоро қарор,²¹¹ – дея хотирлайди.

Байтнинг мазмуни:

Шамъ ўчса ҳам осмон қуёши айланиб турсин,

Қатра тўкилса ҳам боқийлик суви барқарор бўлсин.²¹²

²⁰⁹ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.8.

²¹⁰ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.8.

²¹¹ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.20.

²¹² Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.188.

Шоир шундан сўнг Жомийнинг даवоту қалам ва қоғоз тилаб олиб,
қуйидаги байтни ўша лавҳада жавоб тариқасида битганини ёдга олади:

Фарзанд меваест зи шоҳи дарахти умр,
Гар з-он ки мева рехт, шажар пойдор бод.²¹³

Байтнинг мазмуни:

Фарзанд умр дарахти шоҳидаги бир мевадир,
Агар ундан мева тўкилса, дарахт доимо бўлсин.²¹⁴

Яна бир ўринда Навоий бир тазминини “Подшоҳ Марв қишлоғида
эрканда Устод Ҳасан Нойининг фавтининг хабари Ироқдин келди, Фақир
Ҳазрати Мавлавий маснавийсининг аввалғи байти муносабат жиҳатидин
тазмин қилиб эрдим. Бу навъким,

та з м и н:

*Шарҳи ҳажри шоҳи устодон Ҳасан,
“Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад”.*
*Банд-банди у жудо гашта зи ҳам,
“Аз жудоиҳо шикоят мекунад”,²¹⁵– дейди.*

Бу шеърдаги ҳар байтнинг иккинчи мисраси Жалолиддин Румийга
тазмин, яъни иқтибос (қўчирма) олинган. Мазмуни: “Устодлар шоҳи
Ҳасандан жудолик шарҳини, “Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”. Унинг
бўғин-бўғини бир-биридан ажралиб, “Жудоликлардан шикоят қилади”.

Бу байтга ҳазрат Махдум ҳам тазмин қилиб, уни Навоийга жавоб
сифатида йўллаган экан. У қуйидагича:

та з м и н:

Шуд наи хома диламро таржумон,
“Бишнав” аз най чун ҳикоят мекунад”.
Бо забони тезу чашми ашкрес
“Аз жудоиҳо шикоят мекунад”.²¹⁶

²¹³ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.20.

²¹⁴ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.188.

²¹⁵ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.31.

²¹⁶ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.32.

Мазмуни: “Қалам найи дилимнинг таржимони бўлди, “Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”. Ўткир тил ва ёш тўқувчи кўзлар билан, “Жудоликлардан шикоят қилади”.²¹⁷

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Навоий устози Жомийнинг таърих-марсиялар битишдаги маҳоратини ҳам алоҳида тилга олиб ўтади.

Д.Ўраеванинг ўзбек мотам маросими фольклори генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти ўрганилган тадқиқотида ислом динига эътиқод қилувчи халқлар орасида пайшанба, жума, рўза ва ҳайит кунлари жаннат эшиклари очик бўлади ва бу кунларда жон таслим қилган кишилар ҳеч бир қийинчиликсиз, сўроқ-саволсиз жаннатга кириб боради деб қаралиши сабабли шу кунларда юз берган ўлим хосиятли саналиши, ҳатто ўз ўлимини тан олувчи ҳар бир мусулмон жума куни ўлим топишни катта бахт деб билиши, бу тушунчалар халқ йиғи ва йўқловларида ҳам ўз ифодасини топганлиги мисоллар билан далилланган.²¹⁸ Жумладан, Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида ҳам жума куни юз берган ўлим ҳақида алоҳида ишора берилгани кузатилади: “Ул ҳазратнинг фавтлари воқеаси шарҳиға шуруъ қилали: аларнинг валодатлари тарихи ва ҳаётларининг замонининг тарихи юқори мазкур бўлубтур. Аммо фано доридин бақо гулзориға рихлатлари жумъа куни муҳаррам ойининг ўн еттисида тарих секкиз юз тўқсон секкизида воқеъ бўлди”.²¹⁹

Шоир “ўлди” сўзини деярли ишлатмаган. Бу сўз ўрнида фавт, кўз юммоқ, бақога рихлат қилмоқ, руҳ қуши учмоқ, ваҳдат хилватхонасиға нузул қилмоқ, малаил-аълоға азимат қилмоқ сингари сўз ва ибораларни қўллаган: “Алар касрат анжуманидин кўз юмуб, ваҳдат хилватхонасиға нузул қилдилар. Аларнинг мутаҳҳар руҳи чун малаил-аълоға азимат қилди ва асҳобнинг ҳаёти қуши ҳамул тойири қудсийдин ирашти, фазаи акбар малаи

²¹⁷ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд – Т.: Фан, 1999. – Б.192.

²¹⁸ Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. –Б.252-253; Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б.118.

²¹⁹ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.76.

аълоға етишти, чун ул пок муҳиб ўзин пок маҳбуб висолиға солди - олам
жонсиз бадандек холи қолди”²²⁰.

м а р с и я:

Ҳар дам аз анжумани чарх жафое дигар аст,
Ҳар як анжуми у доғи балое дигар аст.
Рўзу шабро, ки кабудасту сияҳ жома дар ў,
Шаб азои дигару рўз азои дигар аст.
Балки ҳар лаҳза азоест, ки аз дашти адам,
Ҳар дам аз хайли ажал гарди фанои дигар аст.
Хаст мотамкадае – даҳр, ки аз ҳар тарафаш
Дуди оҳи дигару нолаву вои дигар аст.
Оҳи ў ҳаст ба дил тийраги афзоянда,
Вои ў низ ба жон яъсфизои дигар аст.
Ғули ин боғ, ки садпора зи мотамзадагист,
Ҳар яке сухтаи жома-қабои дигар аст.
Оби ў заҳру ҳавояш мутааффин, чи ажаб,
Ки дар ин марҳала ҳар лаҳза вабои дигар аст.
Аҳли дил маил сўи гулшани қудс оварданд,
Ҳаст аз он ру, ки дар у обу ҳавои дигар аст.
Назди арбоби яқин дори фано жое нест,
Ватани аслин ин тоифа жои дигар аст.
З-ин сабаб масти маи жоми азал орифи жом,
Сархуш аз дори фано сўи ватан кард хиром²²¹

Марсия мазмунида “ҳар дам осмон анжуманидан янги бир жафо
келади, унинг ҳар бир юлдузи янги бир балонинг доғидир”²²² дейилмоқда. Бу
билан халқнинг “юлдуз учса, кимдир вафот этади” деган қарашига ишора
қилинмоқда. Шунинг учун марсияда “ҳар бир юлдузи янги бир балонинг
доғидир” деган таъкид келтирилмоқда. Яна шоир гўзал тамсил яратиб, инсон

²²⁰ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.77.

²²¹ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.79-80.

²²² Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.100.

ўлимини табиатда кеча ва кундузнинг алмашишига, шу алмашиш жараёнида уларнинг мотамдагидек кўк ва қора кийим кийишига тенглаштирмоқда. Бу, айниқса, “Кечаси бошқа аза ва кундузи бошқа азадир. Балки ҳар лаҳза йўқлик даштидан аза келади. Ҳар дам ажал гуруҳидан янги бир фано гарди келади”²²³ мазмунидаги мисраларда ёрқин акс этган. Шундан келиб чиқиб, шоир дунёни мотамхона деб атаб, унинг ҳар тарафидан бошқа бир оҳнинг дуди ва бошқа нолаю вой келишини, унинг охи дилга қоронғулик орттиришини, нолаю войи эса жонга янги қайғу солишини таъкидлайди. Натижада бу боғнинг гули, яъни шоир кўнгли мотамзадалиқдан юз пора бўлганини, ҳар бирининг либоси, бошқасининг эса тўни куйганлигини билдиради.

Шунингдек, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида келтирилган маълумотлар асосида Навоий даврида мотам маросимларининг ташкил қилиниш тартиби ҳақида ҳам билиб олиш мумкин. Масалан, шоир ўлимнинг мудҳиш хабари шаҳарга тарқалгач, ақибдан ё оддий фуқароми атрофдан йиғилиб келиши, барча сўгворлик (мотам) либосида бўлиши, ҳой-ҳой йиғлаб ва талх-талх шўробалар тўкиши, соҳиб азони шафқат юзасидан қучиб, бир муддат унинг бошини қўйнида асраб йиғлаб, сойир асҳобга кўнгул бериб, ҳолига дилсўзлуқлар айтишини билдиради.²²⁴ Шу ўринда Жомийнинг ўғли Мавлоно Зиёвуддин Юсуфга ва Навоийга султоннинг келиб, соҳиб азо сифатида кўнгил сўрагани ҳам тасвирланган. Яна “ҳазароти олиёт маҳди ул ё Бикабегимнинг сўгворлиғ ва мотамзадалиғ таврида келиб, азо сўрар қоидасин бажо келтургани” ҳам тасвир этилган. Атрофдаги вилоятдан ҳам ул зотнинг азоси учун келишгани таъкидлаган. Шу ўринда шоир ёзади: “Филҳақиқат бу фақир соҳиб азо эрди, ҳамул дастур била фақирни ўқ соҳиб азо (асосий азадорлардан бири – М.Р.) тутуб, сўрмоғ расмин маръий туттилар. Ҳаттоким, Султон-Бадиуззамон мирзо Мозандарон мулкидин киши йибориб, алар азоси учун баъзиға либослар илтифот қилиб эрдилар... Бир

²²³ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.80.

²²⁴ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.78.

йилгача олам аҳлига умуман ва Хуросону Ҳирот аҳлига хусусан, мотам эрди. Йил бўлгондин сўнгра Ҳазрати Султони соҳибқирон аларнинг йил ошин бәсе эъзоз ва эҳтиром била подшоҳона бериб, мухлисларидин баъзи ул ҳазратнинг мутахҳар марқади бошида олий иморат солиб, хуффоу имом ва муқрию худдом тайин қилди. Ва назм аҳли кўп таърихлар айтиб ўқудилар. Ул жумладин хуруф роқими бу марсия била таърихни айтиб, йил оши тортарда султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдиким, Мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди”.²²⁵

Бу маълумотлар воситасида Навоий даврида соҳиб азалик, аза сўраш одоби, аза билдирувчилар томонидан азадорларга ҳатто либослар тухфа қилиш, марҳум хотираси учун бир йилгача мотам сақлаш, сўнгра йил маросимини ташкил қилиб, “йил оши” удумини бажариш, яъни элга ош тортиб, марҳумни тантанали хотирлаш, руҳига дуолар қилиш удумлари бўлганини билиб олиш мумкин. Бу удумларнинг барчаси ҳозиргача ўзбеклар орасида сақланиб келмоқда. Фақатгина азадорларга йил ошидан сўнг либослар тухфа қилиш удуми ҳозирги пайтда Фарғона водийси ҳамда Сурхондарё ҳудуди аҳолиси орасидагина сақланиб қолган.

Демак, Алишер Навоий устози Абдурахмон Жомийнинг дафн маросими мана шундай тантанали ўтказилгани орқали унинг буюк ва қадрли инсон бўлганини маълум қилади. Ҳатто Султон Ҳусайннинг шахсан ўзи бу тадбирларда фаол қатнашганини, марҳум шоир қабри устига мақбара бунёд эттирганини ва унга хуффоу имом ва муқрию худдом тайин қилганини, назм аҳли эса Жомийга бағишлаб кўп таърихлар битганларини қайд этиб ўтади.

“Ҳамсат ул-мутаҳаййирин” асари охирида келтирилган марсияларда **ажал, арвоҳ, тобут, мотамкада, мотамзада, жаннати фирдавс, гиръякунон, наъразанон, навҳатироз** сингари мотам маросимига оид тушунчалардан фойдаланилган. Масалан, қуйидаги марсия-ғазал бевосита марҳумни тобутга солиб, қабристонга кўтариб олиб бориш жараёнида тобуткашларнинг ҳолати ва вазиятини реал акс эттираётгани билан

---

²²⁵ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.79.

аҳамиятлидир. Чунки ҳозиргача халқимиз орасида вафот этган киши тобутини елкама-елка кўтариб бориб, сўнгги манзилига қўйиб келиш одати сақланган. Зеро, шу ҳаётий реал манзарани Навоий қуйидагича ифодалаб кўрсатган:

З-ин азо дар ҳама олам на гадо монда, на шоҳ,
Ки кашиданд ба сўги ту ду сад нолаву оҳ.
Абрсон гирьякунон, наъразанон соя фиканд,
Бар сари наъши ту хуршеди карам – зилли илоҳ.
Гар муяссар шудаяш наъш кашиди бар дўш
Чун мани сўхтадил жониби мадфан ҳамроҳ.
Шаҳриёрони жаҳон чок зада жома ба тан,
Пеши тобути ту пўянда ба аҳволи табоҳ.
Сарбаландони жаҳон дар таҳи наъшат шуда паст,
Ҳама гиръёну кашон бори ту бо пушти дутоҳ.
Шуда ҳар пояи наъши ту ба дўши як қутб,
Лек ҳар чор шуда нудбагару вовайлоҳ.
Оламеро ба сўи олами дигар бурдан
Натавон жуз ба чунин баркашони огоҳ.
Чазаи акбаре афтод, ки бо ин ҳама чашм,
Чарҳи гардун нотафонист бад-он сўи нигоҳ.
Гарчи шомӣ ту шуд аз нур чу маҳтоб сафед,
Ҳеч кас лек надидаст чунон рўзи сиёҳ.
Ба намозат, ки ҳазорон зи башар пайвастанд,
Сад ҳазорон зи малоик ба ҳаво саф бастанд.²²⁶

Ўзбекча таржимада мазмуни:

Бу азадан ҳамма оламда на гадо қолди, на шоҳ.
Улар сенинг мотамингда икки юзлаб нолаву оҳ чекдилар.
Булутдек ўкириб, наъра тортиб,
Карам қуёши – илоҳ кўланкаси тобутинг устига соя ташлади.

²²⁶ Навоий А. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.82.

Агар муяссар бўлса у ҳам наъшингни елкага олиб,
Куйган мен каби мзоргача ҳамроҳ бўлар эди.
Жаҳон подшоҳлари тўнларини чок қилиб,
Тобутинг олдида қаттиқ қайғу билан қадам ташладилар.
Жаҳон мағрурлари тобутинг остида паст бўлиб,
Ҳаммалари йиғлаб, сенинг юкингни букчайганча элтиб бордилар.
Тобутинг ҳар пояси бир улуғ зот елкасида,
Лекин тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йиғладилар.
Бир оламини бошқа бир оламга олиб бориш,
Бундайин огоҳ юк ташувчилардан бошқага мумкин эмас.
Улкан бетоқатлик юз бердики, шунча кўп кўзлар билан ҳам
Айланувчи осмон ўша томонга қарай олмади.
Гарчи тунинг нур билан ойдиндек оппоқ эса-да,
Лекин ҳеч ким бундай қора кунни кўрган эмас эди.
Намозингга минглаб кишилар тўпланди,
Юз минглаб малаклар ҳавода саф тортди.²²⁷

Ғазалнинг илк мисраси ўлимнинг барҳақлигини, шоҳу гадога бирлигини, барчанинг ўткинчилигини таъкидлаш билан бошланган. Аслида бундай ҳақли эътирофни халқ йиғи-йўқлов қўшиқларида ҳам кузатиш мумкин:

На шоҳ қолди, на гадо, алла,
Аллалаб кўтардилар, алла.
Олиб кўчадан ўтдилар, алла.²²⁸

Ғазалнинг иккинчи мисрасида дунё халқлари мотам маросимига хос: ўлим юз берганда кўпчилик бўлиб бақириб-чақириб йиғлаш одатига ишора қилинган. Маълумотларга қараганда, “ўлимнинг келиб чиқишига қадимги инсонларнинг ўлим олиб келувчи мифик кўринишдаги ёмон руҳларни кўрқитиб, улардан олиб қочиб кетилаётган инсон руҳини қутқариб олиб

²²⁷ Навоий А. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.213.

²²⁸ Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б.91.

қолиш нияти асос бўлган”.²²⁹ Жумладан, қадимги сахалинликлар ва айнлар ҳам ўлим юз берганда қилич билан ўлимни ҳайдашга, уни чалғитиб, марҳумни ва ўзларини ҳимоя қилишга уринганликлари айтилади.²³⁰ Хуллас, шундай тасаввур-тушунчалар асосида қадимдан ҳозиргача ўликка йиғлаш одати бўлганлиги Навоийнинг “Ки кашиданд ба сўғи ту ду сад нолаву оҳ” (“Улар сенинг мотамингда икки юзлаб нолаву оҳ чекдилар”) сатридан ҳам маълум бўлади.

Шоир марҳумнинг тобути олдида ва остида ҳатто жаҳон мағрурлари ҳам паст бўлиб, қаттиқ қайғу билан қадам ташлаб, ҳаммалари йиғлаб, қадди букчайганча уни элтиб бораётганини тасвирлар экан, одатимизга кўра тобуткашлар бошларини ерга эгганча, вазмин қадамлар ила, ғамгин кайфиятда, тобутнинг тўрт поясини тўрт кишилашиб елкага олиб, тез-тез алмашилиб, баланд кўтариб боришлари манзарасини реал ярата олган.

Ғазалда тобутинг ҳар пояси бир улуғ зот елкасида экани, бу улуғ зотлар тўрт киши экани, тўртовлари бир бўлиб, дод солиб йиғлаб бораётгани таъкиди орқали шоир халқ тилида “тўрт оёқли чўбин от” деб юритилувчи тобут кўринишини тасаввурда жонлантиришни кўзда тутган. Зеро, этнограф ва фольклоршунос тадқиқотчилар фикрича, қадимги туркийларнинг ўлган киши жасадини отга миндириб, дафн этиладиган жойгача олиб бориш одати майитни тобутга солиб, қабристонга олиб бориш одати шаклида ўзгариб, ҳозиргача яшаб келмоқда.²³¹

Умуман айтганда, “мотам маросими ибтидоий инсонларнинг ўлим ҳодисаси, ўлимдан сўнг қайта тирилиш, нариги дунё, ўликлар мулки, руҳлар олами, абадий ҳаёт ҳақидаги мифологик тасаввур-тушунчалари асосида шаклланган бўлиб, бора-бора яхлит бир тизимни ҳосил қилган”.²³² Шу каби

---

²²⁹ Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.93.

²³⁰ Спесивовский А.Д. Души, оборотни, демоны и божества айнов. – М.: Наука, 1988. – С.146.

²³¹ Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувицев как историко-этнографический источник. – Л.: Наука, 1975. – С.55; Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.89.

²³² Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.102.

анъаналар асосида Навоий ҳам яратган ғазал марсиясида “Оламеро ба сўи олами дигар бурдан” дея, инсоннинг бир оламдан бошқа бир оламга олиб борилиши ҳақида сўзлайди.

Ғазалда келтирилган “қора кун” тушунчаси икки хил маънода талқин топган: марҳум учун улуғ ва қутлуғ кун²³³ сифатида, чунки у бу кун Яратган ҳузурига отланмоқда. Шунинг учун шоир марҳумга мурожаат қилиб, “тунинг нур билан ойдиндек оппоқ”, “ҳеч ким бундай қора кунни кўрган эмас эди”, – дейди. Лекин тириклар яқинидан, улуғ бир зотдан айрилиб қолгани улар учун “қора кун”, яъни ғаму қайғуга тўла кун бўлгани билдирилмоқда.

Ғазалда келтирилган “намоз” сўзи марҳумлар учун тириклар томонидан жамоа бўлиб ўқиладиган “жаноза намози”ни англатади. Бундай намоз тури марҳумнинг истиғфори учун ўқиладиган фарзи кифоя намози ҳисобланади. Уни ўқишда фақат эркаклар иштирок этади. Намозга йиғилганлар тик турган ҳолатда марҳумнинг бу дунёда билиб-билмай қилган гуноҳларини кечиришни Оллоҳдан сўрайдилар. Шуни назарда тутган шоир Жомийнинг жаноза намозида минглаб кишилар тўплангани ва юз минглаб малаклар ҳавода саф тортгани ҳақида гапирган.

Кўринадики, Алишер Навоийнинг ғазал-марсиялари мазмунан халқ йиғи-йўқлов қўшиқлари мазмунига яқинлиги, уларга хос ғамгин, айрилиқ оҳангида яратилгани, ўзида мотам маросимига хос кўплаб урф-одатларни бадиий мотивлаштириб келгани билан эътиборни тортади. Шу жиҳатдан улар Навоий ижодига хос этнографик фольклоризмларни ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтай олади.

Алишер Навоийнинг меҳрибон ва ғамхўр дўсти Саййид Ҳасан Ардашер вафотига бағишланган таркиббанд-марсияси ҳам бор. У шоирнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиёти таркибидаги иккинчи девони “Наводир уш-шабоб”да келтирилган бўлиб, ҳар банди 8 байтли 7 та “бириктириб боғланган” банддан (демак, 56 байтдан) иборат. Шу кўп мисрали 7 бандда шоир фикрини тадрижий шаклда ифодалаб, ўз фироқ, айрилиқ дардларини

---

²³³ Ҳаққул И. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. – №3. – Б.17-24.

баён этган. Унда бандлардаги байтлар сони тенг бўлиб, маснавий кўринишида кофиялантирилган. Тугалланишида эса таркиббанд талабига кўра янги бир байт билан тугалланган.

Бу марсияга дастлаб навоийшунос олимлардан А.Хайитметов “Навоий лирикаси” монографиясида, Н.Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида, М.Раҳимжонов марсия жанрига бағишланган диссертациясида алоҳида муносабат билдириб ўтганлар.²³⁴

Саййид Ҳасан Ардашер вафоти муносабати билан Алишер Навоий бежиз марсия ёзмаган. Чунки бу инсон улуғ шоирнинг отаси вафотидан сўнг унинг тарбиясига катта эътибор билан ёндашган. Кўмаги ва маслаҳатларини аямаган. Навоий ҳам уни жуда яқин олган. Буни шоирнинг Самарқанддалиги вақтида Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган “Маснавий” (Ҳасби ҳол) деб аталган шеърини мактуби ҳам тасдиқлайди.

Навоий Саид Ҳасанни ота ўрнида кўрарди. Қолаверса, Саид Ҳасан Ардашер Навоийнинг тариқат йўлидаги муршиди пири ҳам эди. Шунинг учун Саййид Ҳасан Ардашер хотирасига бағишланган таркиббандида шоир ёзади:

Мени мотамзадаға ҳам ота, ҳам муршиди пир,

Балки ҳам ғамхўру, ҳам ёвару, ҳам ёр қани?²³⁵

Ҳазрат Навоий марсиянинг дастлабки бандида Саййид Ҳасан Ардашернинг ҳаётдан кетганлиги ҳақида алам билан сўзлар экан, бир мисрада “Лоласининг не учун қонға бўялмиш кафани?” деб айтади. Бу ўринда шоирнинг марҳум инсонни лолага ўхшатаётгани асосида халқона тушунчалар мужассамлаштирилган. Чунки халқ орасида шу йил ўтганларнинг қонидан янги йилда қип-қизил лолаю лолақизғалдоқлар униб чиқиши ҳақида тасаввур-тушунчалар тарқалган.²³⁶

²³⁴ Хайитметов Алишер Навоий лирикаси. – Т., 1961. – Б. 40; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1963. – Б.435; Раҳимжонов М. Ўзбек мумтоз лирикасида марсия жанри: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2020. – 151 б.

²³⁵ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б.497.

²³⁶ Пещерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в сел. Исфара Кокандского уезда. // Сб. “В.В.Бартольд”. – Т.: 1927; Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.42.

Шоир “Золи гардун кишига майли вафо айламади” дейиш билан ўлимнинг барҳақлигини, ҳамманинг қисматида борлигини, умрнинг ўткинчилигини таъкидласа, “Мени савдозадаға ўзгача мотам тушти” дея Саййид Ҳасан вафоти туфайли ўзининг ниҳоятда ғам чекаётганлигини билдирган.

Маълумки, мумтоз адабиётда даҳр турли ташбеҳлар билан тасвирланади. Таркиббанднинг иккинчи бандидаги дастлабки байтда “даҳр боғи” тушунчаси ўрнида “золи гардун” – маккор кампир тушунчаси қўллангани бунга мисолдир:

Золи гардун кишига майли вафо айламади,
Кимда-ким кўрди вафо, ғайри жафо айламади.
Қайси бир васл кунин меҳр ила қилди равшан
Ким, яна ҳажр туни бирла қора айламади.²³⁷

Шоир айтмоқчики, фалак меҳр билан кимники етишмоқ кунига муяссар қилган бўлса, барибир бу васлни айрилиқ туни билан қоронғу қилади:

Қайси давлат қуёшин чекти камол авжи уза
Ким, яна ер тўбида маскан анга айламади.²³⁸

Кимнингдир давлат қуёши юксакликка кўтарилиб, камол топган бўлса-да, унинг ҳам маскани ер ости бўлади.

Шоир марсиянинг кейинги байтларида ҳам гардуннинг бир-бирига қарама-қарши сифатларини қиёслаб боради: у лаб ташналарга хурсандчилик қадаҳини тутар экан, уларни “дурди ано” – машаққат, қийинчилик, азоб-укубатдан ҳам бенасиб қолдирмади, дилхасталарга фароғат–осойишталикнинг ширин дамларини насиб қилган бўлса, уларга неши бало – офатларни ҳам раво кўрди. “Золи гардун”нинг инсон бошига соладиган аёвсиз зулмлари орасида шоир учун энг оғири – ота сингари бўлиб қолган Саййид Ҳасандан айрилиши эди.

²³⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 497.

²³⁸ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 497.

Шоир фалак зулмининг натижасида “равзаи ризвон сари рафтор”, яъни боқий дунёга кетган Саййид Ҳасаннинг мотамаи дўстларнинг “умрини душвор”, “дахрни тор” этганлиги ҳақида гапиради. Унинг тўғридан-тўғри жаннатга борганига ишонса-да, барибир қалби ўртанади:

Гарчи учмоғ сари азм этти, вале оламини,
Ваҳки, томуғ ўтидин элга намудор этти.
Гарчи ул борди бақо мулкига, лекин юз алам
Сўғидин чархи фано аҳлига изҳор этти.²³⁹

Гарчи Саййид Ҳасан жаннат сари кетган бўлса-да, олам мотамдан дўзах кўринишини олганлиги, ҳатто чарх ҳам мотам (сўғ) тутиб, фано аҳлига юз аламини изҳор қилди, – дейди шоир тазод, муболаға, ташҳис санъатларини ишга солиб.

Ҳалқаи зикр дема фақр элига шому саҳар
Ки, азосида бу эл навҳа падидор этти.²⁴⁰

Ҳалқаи зикр – тасаввуф таълимотида зикрнинг бир кўриниши. Шоир бу ўринда “Фақр аҳли ҳалқаи зикрда деб ўйламанг, балки улар Саййид Ҳасаннинг азасидан шому саҳар овоз чиқариб (навҳа) йиғлаяпти”, дейиш билан мотам маросимида марҳумнинг ошна-оғайнилари, қариндошлари айланиб, ҳалқа ҳосил қилиб, садр тепиши воқеасига ҳам ишора қиляпти. Чунки “садр” ўзбек дафн маросимлари таркибига кирадиган қадимий удумлардан бири сифатида ҳозиргача сақланиб келаётир.²⁴¹ Г.П.Снесарев садр удумининг келиб чиқишини Халифа Али ва унинг ўғли Ҳусайн номи билан боғлаб изоҳлайди.²⁴²

Садр – дафн маросими куни марҳумни тупроққа топширишдан олдин ўтказилган. Садрда “садр ҳалқаси” деб юритиладиган айлана давра ҳосил қилиниб, ўртада гўянда йиғи қилиб турган. Гўяндани марҳум яқинлари тез-

²³⁹ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 498.

²⁴⁰ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 498.

²⁴¹ Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. – Т., 1996. – Б.44-49; Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.82-85.

²⁴² Снесарев Г.П. Реликты до мусульманский верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.114-125.

тез алмаштириб туришган. Садрчилар, асосан, кўкракларига муштлири ёки кафтлари билан каттиқ уриб-уриб, айтиб йиғи қиладилар. Садр сўзи арабча бўлиб, “олд”, “кўкрак” деган маъноларни билдиради. Садр йиғиларида кўпинча “Ё, Оллоҳ”, “Ё, Обло”, “Ё, Оллоҳ хуй-я”, “Олло раббим, бир обло” каби такрорлар орқали худони ёд этиш, Оллоҳ номини зикр этиш ҳоллари учрайди. Садрни кўпинча норасида гўдакларнинг, балоғат ёшида вафот этган йигит-қизларнинг, қирқ ёшгача бўлган эркак ва аёлларнинг, юқори мартабали кишиларнинг ўлимида ўтказганлар.²⁴³

Марсиянинг халқона руҳини таъминлаган яна бир белги шуки, унда шоир риторик сўроқдан фойдаланиб, ўзга оламга кўчган Саййид Ҳасаннинг манзилини аниқлаштиришга ҳаракат қилади:

Бу қадар манзалату қурбу буюк поя била,
Ўзини тутқучи туфроғ ила ҳамвор қани?!

Марҳумлар қайта тирилмаслигини билса-да, уни қўмсайди ва кутади:

Сенсизни даҳр элидин асру малолим бордур,
Кошки келсангу сўрасангки, не ҳолим бордур!

Навоийнинг таъкиича, Саййид Ҳасан Ардашер вафоти вақтида шоир Ҳиротда бўлмаган экан: “Ва аларнинг фавти замонида бу фақир шахрда йўқ эрдим. Подшоҳ ҳукми била бир сори бориб эрдим”. Шунинг учун уни беморлигида ҳам йўқлай олмагани, ҳол-аҳволидан огоҳ бўлмагани, ҳаётдан кетаётганида ҳам видолашмай қолганидан жуда алам тортади. Унинг бу армони қуйидаги мисраларда ёрқин ифодасини топган:

Манга зулм ўлди фалакдинки, чу бўлдунг бемор,
Керак эрдики, мен ўлсам бошинг узра ғамхор.
Шарбатинг эзсам эди шираи жоним қўшибон,
Ичирурга қилибон жаҳд неким мумкин бор.
Ҳам ғизо мен керак эрдики, тутуб олдингда,
Рағбат айларга десам эрди мулойим гуфтор.

---

²⁴³ Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими генезиси, жанрий таркиби ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – Б.82-85.

Гаҳ бошингни тузатиб, гоҳ аёғингни ёпиб,
 Эврулуб бошингга, фарзандлиғ айлаб изҳор.
 Гар қазо етса қилиб ҳўй ила оламни хароб,
 Ёқа йиртиб этибон тош ила кўксумни фиғор.
 Навҳалар тортибу наъшинг кўтариб эғнимга,
 Бош яланг айлабу беҳудлиғ этиб мажнунвор.
 Тарк этиб олам ишин қабринг уза сокин ўлуб,
 Кўрсатиб элгаки не навъ керак эрмиш ёр.²⁴⁴

Кўриняптики, шоир ўзига отадек ғамхўр ва меҳрибон бўлган зотнинг айна беморлик даврида олдида бўлмаганидан, боши узра ўтириб, ёрдам кўрсата олмагани, жон узаётганида оғзига сув томизиб туролмагани, қазоси етганида ёқа йиртиб навҳалар тортолмаганидан ўкинади. Ҳали қиладиган ишлари кўп бўлса-да, уларни тарк этиб, қабрга кириб кетганига ишонгиси келмайди.

Шоир халқ марсияларидаги каби марҳумнинг табиати, характери билан боғлиқ ҳар бир фазилатига алоҳида урғу бериб ўтган. Айниқса, унинг кучли билимдонлиги сабабли эл-юрт орасида чуқур ҳурмат тоганини, тасаввуф бобида катта рутбага эришганлигини, аммо шунга қарамай, ўта камтарин ва олижаноб инсон бўлганлигини эътироф этган. Саййид Ҳасанни “восили ҳақ” – Ҳаққа етишган, кўнглида Ҳақдан ўзгаси бўлмаган ориф инсон сифатида тасвирлайди:

Хосса ул фони давронки, бўлуб восили ҳақ,
 Қўймади кўнгли аро ғайри хаёлин мутлақ.²⁴⁵

Шоир Саййид Ҳасан шахсига хос фазилатларни бирма-бир санаб ўтади. Уни “солики атвор”, “кошифи асрор”, “фақр манзилларининг раҳрави”, “аҳли фано муршиди”, “солики жода”, “ўзини туфроғ каби тутувчи” фазилатлар соҳиби эканлигини таъкидлайди.

²⁴⁴ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: 1989. – Б.500.

²⁴⁵ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: 1989. – Б.501.

Бешинчи бандда бу улуғ зотнинг жаннатга восил бўлиши ҳақидаги фикрлари шоирга таскинлик беради ва унинг руҳидан мадад кутади:

Бор умидимки мадад руҳунг ила қилгайсен,
Ҳар қачон оллима даврон аро шиддат бўлғай.

Навоий марсиялари гарчи унинг энг яқин, сеvimли кишиларига бағишланган эса-да, шоир мадҳиягўйлик қилмайди. Аксинча, реал инсон фазилатларини тараннум этиб, ўзининг шахсий кечинмаларини реалистик бўёқларда ифода этади.

М.Раҳимжонов фикрича, “Даҳр боғики, жафо шореъдур ҳар чамани” сатри билан бошланадиган таркиббанд-марсияда: а) Саййид Ҳасан Ардашернинг юксак инсоний хислатларини таъриф-тавсиф этиш; б) маънавий-ахлоқий ҳамда ақлий тафаккур бойлигини улуғлаш; в) шоирнинг ўз устози ва дўстига бўлган меҳр-муҳаббат, ихлос-эътиқод туйғуларини ифодалаш устувор. Мазкур уч омилни бирлаштирган фикр-туйғулар тадрижи таркиббанд-марсиядаги ўзига хос сюжет ривожини ташкил этади. Энг муҳими, уларни шоирнинг ғоявий-эстетик мақсади бирлаштириб туради. Хусусан, шоирнинг комил инсон ҳақидаги идеали ҳамда оламни, одамни тушунишдаги, англатишдаги фалсафий концепцияси таркиббанд-марсияга эстетик бутунлик бағишлайди”.²⁴⁶

Эътибор берилса, таркиббанднинг дастлабки тўрт бандидаги маснавий байтларда Саййид Ҳасан Ардашер шахсиятидаги сифатларга урғу берилган бўлса, қолган уч банддан кейин келган маснавийларда шоирнинг дидактик қарашлари берилганлиги кўринади.

Навоийнинг бундай марсияларни яратишдан кўзлаган яна бир мақсади шуки, улар орқали инсонларга ҳаёт, умр ва одамнинг фонийлигини англатиш, фоний дунё учун ранжу машаққат чекиб мол-давлат йиғмоқ учун ўзни ҳар кўйга солишнинг мантиқсиз ва бефойдалигини тушунтиришдир. Хусусан, шоирнинг ушбу мақсади қуйидаги сатрлари мисолида ўз тасдиғини топади:

---

²⁴⁶ Раҳимжонов М. Ўзбек мумтоз лирикасида марсия жанри: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри ... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2020. – Б.101.

Олами фоний учун ранжу машаққат чекманг,
Мол учун ғам емангиз, фикри манол айламангиз.
Ишқ дардиға Навоий киби мағрур ўлманг,
Ўзни ҳар маҳваш учун шифтаи ҳол айламангиз.
Турки пири киби оламдин этакни силкинг,
Дўстдин ғайри таманной висол айламангиз.²⁴⁷

Хуллас, шоирнинг барча марсиясида “беш кунлик” умрнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг ситамкорлиги, ўлимнинг шоҳу гадога баробарлиги баён этилади. Ўлим Оллоҳ таолонинг иродаси билан юз беради, шунинг учун инсон унинг олдида чорасиздир. Одамзод тақдир ҳукмини асло ўзгартира олмайди. Зеро, шоир айтгандек:

Чора йўқтурки, бу навъ эрмас экандур тақдир,
Мумкин эрмас киши тақдирға бермак тағйир.

Еттинчи банднинг охириги байтларида шоир ўзига маломат қилади. Ишқда Навоий каби мағрур бўлиб, “ўзни ҳар маҳваш учун шифта ҳол” айламасликка чақиради. Бундан кўзланган мақсад эса охириги байтда аёнлашади. Яъники турк пири – Саййид Ҳасан каби оламдин этак силтанг, Дўст (Оллоҳ) висолидан бошқасини орзу қилманг, – дейди.

Ишқ дардиға Навоий кеби мағрур ўлманг,
Ўзни ҳар маҳваш учун шифта ҳол айламангиз.
Турк пири кеби оламдин этакни силкинг,
Дўстдин ғайри таманной висол айламангиз.

Еттинчи банд қуйидаги байт билан якунланади:

То саломат бу хатар манзилидин солиб ком,
Маъмани васлға бўлғай тута олмоқ ором.

Шоир “хатарли манзил” деганда бу дунёни назарда тутати. Бу манзил “саломат”, яъни яхши амаллар билан босиб ўтилса, маъмани – тинч жойда васлдан ором топиш мумкин. Шоир “васл” деганда яратикларнинг асл маҳзарга қайтиши, яъни Оллоҳ билан бирлик ҳосил қилишини назарда

---

²⁴⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 501.

тутгани шубҳасиз. Шоир назарида “Маъмани васлға эришган ва мангу ором топган” шахс ҳам дўсти, ҳам ота, ҳам муршиду пир мақомидаги Саййид Ҳасан Ардашер эди.

Умумун олганда, таркиббандаги бандларда бир мавзунинг изчил ва тадрижий ривожланганини кузатиш мумкин. Ҳар бир банд қўйилган масаланинг қайсидир қиррасини атрофлича ёритишга хизмат қилган. Ҳар бир бандда шоирнинг Саййид Ҳасан Ардашер шахси, вафотига муносабати масаласи ойдинлашиб боради.

Таркиббанднинг таҳлилидан кўриниб турибдики, унда маросим фольклори – марсия йўналиши, оҳанги таъсири яққол сезилади. Таъкидлаш керакки, аза, йиғи, йўқлов, айтим, бўзлов қўшиқларида марҳумнинг энг яхши сифатлари йўқланади, жудолик туфайли яқинлар қалбида пайдо бўлган мусибат, дард, ғам-алам билан изҳор қилинади.

Таркиббанда шоир гапни бошига тушган оғир жудолик “даҳри боғи”, “золи гардун”нинг иши эканлигини таъкидлашдан бошлайди. Улуғ шоир марсияга хос хусусиятларни таркиббанд мағзига сингдириб юборади. Бундай хусусиятларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

таркиббанд дард-алам ва қайғу билан битилган асар – марсиядир. Унда шоирнинг дунё ва охират билан боғлиқ фалсафий қарашлари ўз ифодасини топган. Уни улуғ шоирнинг бошига тушган оғир жудоликдан чеккан чексиз нолаю фарёди, дейиш мумкин;

таркиббанд-марсияда дунёнинг вафосизлиги, бебақолиги, зулми ҳақида фикр юритган шоир ўзининг панд-насихатларини ҳам асар мағзига сингдириб юборади;

асарда сўғи, навҳа, наъш, мотам, қабр, аза, савдозада каби қатор сўзларнинг қўлланиши таркиббандга марсия хусусиятини сингдиришга хизмат қилган.

Алишер Навоийнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асари “Куштигир” таҳаллусли курашчи ва шоир дўсти Паҳлавон Муҳаммаднинг

вафоти муносабати билан унинг хотирасига бағишлаб яратилган.²⁴⁸ Унда Паҳлавон Муҳаммад ҳақида “Муаммо тариқида худ мухтариъ эрди. Жамъики муаммо айтурлар, баса заҳмат била бир байтдин ё бир рубоийдин бир исм ҳосил қилурлар” дейилган.²⁴⁹

Шоир дўсти Паҳлавон Муҳаммад ҳақидаги хотираларини баён этар экан, Машҳадда мафосил марази бўлиб ётиб қолганида иттифоқо Паҳлавон хизматлари шу айёмда Машҳадда бўлгани учун унинг ҳолидан хабар топиб, ҳар кун кадам ранжида қилиб, шафқат ва муҳаббат билан ғамхўрлик қилиб турганлигини, ул зотнинг ҳакимшева киши бўлганлигини баён этади.

Навоий Паҳлавон Муҳаммадни “ўлди” дейишга тили бормай, “ҳаёт вадиятин муқтазойи ожилға топшурубдур”, “ўзга олам азиматиға оёқ урди”, “Чун Ҳазрати Маҳдумий Шайх ул-исломий қаҳф ул-аномий Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ил-Жомий (қаддасаллоху руҳуху)дин бир йил сўнгра Паҳлавон ҳамул Ҳазратнинг пайравлиғиға; бу фано тангнойидин бақо гулшани фазосиға хиром кўргузди” дейди. Ўзининг “Паҳлавон мотамидин ғамзада” бўлганлигини ва “юз дарду ҳасрат”да қолганини айтади. Ҳатто “Бу ҳолдин Султон Соҳибқирон мизожиға ғариб андуҳ ва изтироб тушуб, ғоят ҳузн ва малолатдин талх-талх шўроба тўкуб, ҳой-ҳой йиғлади” дея маълумот беради. Яна шоир Паҳлавон Муҳаммад вафоти туфайли “шаҳзодалар дағи ушбу дастур била мотам амриға муртакиб бўлдилар ва аркони давлатдин олий миқдор умарои завил – иқтидор ва вузаро ва соҳиб тамкин ичкилар ва хусусият ойин гулчехралар ва сойир эшик аҳлики, борча Паҳлавонға ёр ва ҳаводор эрдилар, беихтиёр сўгворлиқ расмини бажо келтуруб, ўзни мотамий туттилар ва шаҳр аҳолисидин содоти олийшон ва уламои олий макон ва машойихи изом ва қузоти киром ва хавосу авом мажмуи таъзият *тутуб, либосиға тағйир бериб, марсия ва таърихлар айтиб*, дайнини ўзлариға иқроқ қилдилар, балки бошқа-бошқа *ўзларин соҳиб азо кўргузуб*, ошуб ва шайн зоҳир қилдилар. Ва зарофатосор шуаро ва диққатшиор зурафоки,

²⁴⁸ Раҳмонова М. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. – № 3. – Б.50-52.

²⁴⁹ Навоий А. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.108.

Паҳлавоннинг борча вақт мусоҳиби эрдилар ва ҳақиқат маоб аҳли тариқ ва тариқат интисоб аҳли таҳқиқ, Паҳлавон дойим аларнинг хизмат ва дилжўйлиғига иштиғол кўргузур эрди – *борча маълул ва гиръён ва ул мотамдин паришон ва бесару-сомон бўлдилар* ва теграсидаги ёри ушшоқ ва мулозимлар ва ҳамнишин ва сойир фуқаро ва масокин «*вовойло, во мусибато!*» ниқобин фалаки асирға тортиб, *навҳалар ва нудбалар кўргуздилар*», – деб ёзади.²⁵⁰

Шоир асарни Паҳлавон Муҳаммад руҳига бағишланган «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳар замон юз қандил нур ва ҳар дам минг машъал берур, пур футух руҳига нозил қилсун ва анинг руҳи мададидин бу шикаста ва ғамзада ва бу хаста мотамзаданинг дунё мақосидин ва охири муродотин ҳосил!»²⁵¹ қилсин тарзидаги олқиш ҳамда шу руҳга мос ёзилган рубоий-олқиш билан якунлайди:

То ҳашр уза анинг марқади пурнур ўлсун,
Ҳақ раҳматидин равон мағфур ўлсун,
Жаннат чаманида руҳи масрур ўлсун,
Кавсар суйи бесоқий анга ҳур ўлсун.²⁵²

Алишер Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб мирзо вафотига атаб ҳам марсия ёзган. Ҳ.Сулаймонов у ҳақда шундай ёзади: “Бу шоирнинг Абдурахмон Жомийга ёзган форсий марсиясидан сўнг, бизга маълум бўлган иккинчи марсия бўлиб, ўзбек тилида яратилгандир”.²⁵³

Алишер Навоий “навҳа” сўзини йиғи-йўқловлар маъносида ишлатгани сезилади. Маълумки, Алишер Навоийнинг “Хамса”си таркибидаги учинчи достони “Лайли ва Мажнун”нинг 33-фаслида бош қаҳрамон Мажнун (Қайс)нинг ота-онаси вафоти муносабати билан айтган навҳалари келтирилган. Бунда Навоий “навҳаангез”, “навҳа оғоз”, “навҳапардоз”, “навҳаю азони”, “навҳаву ашк нолиши”, “навҳаи дард”, “навҳаи фироқи”

²⁵⁰ Навоий А. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.118-119.

²⁵¹ Навоий А. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. XX жилдлик. XV жилд – Т.: Фан, 1999. – Б. 120.

²⁵² Навоий Алишер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. XX жилд. XV жилд – Т.: Фан, 1999. – Б.120.

²⁵³ Адабий мерос. 2-китоб. – Т.: 1971. – Б.177.

каби қатор сўз ва изофали бирикмаларни қўллаш орқали навҳаларни фарқлаб кўрсатган. Дарҳақиқат, дард навҳаси, фироқ навҳаси, мотам навҳаси биридан фарқ қилади.

Достонда Мажнун ўз фироқидан ҳалок бўлган ота-онасининг ўлимидан туши воситасида дарак топади. Шундан сўнг у шамолдек елиб, ота-онасининг мазорини топиб, қабр бошида навҳагўйлик қилади. Унинг навҳасини Навоий “суруди пурдари”, яъни “дардга тўлиб тошган қўшиқ” деб атайдиган.²⁵⁴

Мажнун навҳаларида етимлик дардининг чуқур қайғу-алами мунг билан куйланади. Унда аза, қора кийиш, гўристон, ўлмоқ сингари мотам маросимига алоқадор сўзлардан фойдаланиб, таносиб санъати вужудга келтирилган.

Мажнуннинг отаси мазорига бош уриб, қаттиқ фиғон чекиб, нуҳуфта розини айтиши достонда қуйидагича муболағали тасвир қилинган:

Кўксин ёқа ўрнига қилиб чок.
Урди юрагига тиғи бебок.
Ерни тенгиз этти ашкидин сайл,
Болиғдин ўлуб қубури бир хайл...
Кўп абри баҳордек ўкурди,
Каф сайл киби юзига урди.
Қилди аносиға мўя оғоз,
Юз дард ила бўлди навҳа пардоз.²⁵⁵

Шоир Мажнуннинг ота-онаси фироқида тўккан кўз ёшидан денгиз, ўкиришидан момақалди роқ ҳосил бўлганини айтмоқда. Мажнун навҳасининг дард билан пардозланганини алоҳида таъкидламоқда.

Шуниси эътиборлики, бунда Мажнун онаси ҳақида навҳа айтар экан, худди халқ қўшиқларидаги каби онасини бевосита Каъбага тенглаштиради:

Ки эй жонима қибла, қиблама нур,

²⁵⁴Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.259.

²⁵⁵Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 265.

Мушкунг бўлуб эмгакимда кофур...
Сен Каъба мангаву мен тилаб дайр,
Тавфинг сори ҳеч қилмайин сайр.²⁵⁶

Бу билан онанинг Каъба сингари муқаддаслиги, улуғлигини ифода этади. Уни қибла нурига тенглаштириш орқали ҳаётни қуёшдек ёритиб туришига ишора қилади. Бироқ онанинг ҳам вақти соати етиб, умр нури сўниши ҳақиқатдир.

Д.Ўраева ёзганидек, она вафоти муносабати билан айтиладиган халқ йиғи-йўқловлари талайгина. Уларда она номини муқаддас қадамжолар номи билан тенг қўйиш орқали унинг мўътабар зот эканлигини таъкидланиши алоҳида эътиборни тортади. Масалан:

Волидам, Маккам, Мадинам
Меҳрибоним, жоним онам.
Оқ сутингга рози бўл,
Азизам – Каъбам онам.²⁵⁷

Мажнун навҳаларида худди анъанавий халқ йиғи-йўқловларидаги каби марҳумнинг сифатларини ёритишга алоҳида ўрин ажратилган. Жумладан, унда Мажнун тилидан онага “кўзум чароғи”, “кўнглум хуши”, “хотирим фароғи” каби сифатлашлар қўлланган.

Навоий Мажнуннинг онаси қабри тепасида айтган айтимини “суруди бенаволик ё навҳаки азолик” деб атаб, унинг мотамзадалиқ, бекасу фақирлик, ҳажр ичра етиму асир эканини таъкидлаб, шундай ёзган:

Топиб чу вукуф бу азоға,
Ашжор алам чекиб ҳавоға.
Сунбул қилибон қаро узорин,
Очиб қаро зулфи мушкборин.
Сўғиға оқар су зор йиғлаб,
Ун тортибу сўгвор йиғлаб.²⁵⁸

²⁵⁶Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 266.

²⁵⁷ Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. – Бухоро, 2004. – Б.34.

Д.Ўраева Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун навҳалари бадиияти хусусида тўхталар экан,²⁵⁹ аздор навҳачи осмонга (ҳавога) қараб нола чекиши, аёл бўлса, сочларини ёйиб, олдида ташлаши, юм-юм кўз ёш тўкиб, ун тортиб, яъни овоз солиб, куйинганча йиғи қилиши, шундан келиб чиқиб, форс-тожиклар орасида йиғичи-навҳагар “сўгвор” ҳам дейилишини айтиб, шу жиҳатдан юқоридаги мисралар аза навҳасини айтувчининг ҳолатини реал тасвирлашини таъкидлайди. Яна унинг фикрича, мотамда навҳа қилувчилар ўз сўзларини сабза (қўшиқ) қилиб айтишга уринадилар. Лекин бундай импровизация жараёнида тилга келгани айтилаверадикки, ҳатто юқоридаги мисрада таъкидлаб кўрсатилаётганидек, марҳум афсонавийлаштирилади, сифатлари муболағалаштирилади. Шунинг учун Навоий ҳам дейди:

Сабза қилиб ўзни сарбасар тил,
Айтиб ғамидин фасона ҳар тил.

Навоий навҳа куйловчининг навҳасига қараб, унинг дардини билиб олиш мумкинлигини ҳам билдиради:

Лайли танибон анинг навосин,
Навҳа аро назми жонфизосин.
Мажнунга етиб анинг насими,
Қолмай ичида фироқ бийми.²⁶⁰

Хуллас, Алишер Навоий қайси бир анъанавий мавзу ва жанрда ижод қилмасин, реал ҳаёт, ижтимоий воқелик билан боғлиқ ҳолда иш кўрди. Бу эса унинг марсия жанри табиатини бойитишдаги хизматларида ҳам намоёндыр. Айтиш мумкинки, улугъ шоир ушбу жанрнинг поэтик структурасини ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ғоялар, юксак маънолар билан янада бойитиб, умрнинг ўткинчилигини, ўлимнинг барҳақлигию шоҳу гадога, каттаю кичикка баробарлигини яна бир қарра таъкидлаб ўтди. Хусусан, ёруғ оламни

²⁵⁸ Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.87.

²⁵⁹ Ўраева Д. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун навҳалари бадиияти // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. – Т., 2019. – Б.413-414.

²⁶⁰ Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.245.

тарк этган яқин инсонларининг маънавий қиёфасини, халқ олдидаги хизматларию юксак тафаккур ила яратган асарлари қимматини реалистик бўёқларда бера олди. Улар билан боғлиқ таассуротларини, ҳаётӣ-психологик лавҳалар тасвири ва таҳлилини бадиӣ уйғунликда ифодалаб, жанр имкониятларини тўла намоён этишга эришди.

3.2. Навоӣ ижодида паремиологик жанрлар стилизацияси

Алишер Навоӣ ижодининг манбалари ҳақида фикр юритган А.Ҳайтметов шундай ёзади: “Навоӣ ижодиётининг иккинчи муҳим манбаси – халқ оғзаки ижодидир. Навоӣнинг фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига эмас, бошқа халқлар фольклорига муносабатини ҳам чуқурроқ ўрганиш зарурга ўхшайди”.²⁶¹

Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ўлмас ғоялар, мотивлар, қизиқарли сюжетлар, образлар навоӣёна таҳаюл ва тафаккур элакларидан ўтиб, ёзма адабиётнинг ҳам боқӣ мавзуларига, ўлмас образларига кўчганлигини инкор қилиб бўлмайди. Жумладан, Алишер Навоӣ меросида ҳам халқ оғзаки ижоди жанрларининг стилизацияси натижасида юзага келган жанрлар мавжуд бўлиб, улар орқали фольклор улуг шоир ижодининг муҳим манбаларидан бири сифатида баҳоланишига имкон беради. Ана шундай жанрлардан бири луғз ёки чистондир. Шоир ижодида чистон, луғз деб аталувчи адабий топишмоқлар алоҳида ўрин тутди. Улар халқ паремик жанрларидан бири бўлган топишмоқларнинг жанрий белгиларини: шакли ва поэтик ифода хусусиятларини стилизация қилиш асосида яратилганлиги билан эътиборни тортади.

“Луғз” араб тилидан ўзлаштирилган сўз бўлиб, “топишмоқ”, “сир” маъноларини англатади. Туркий халқлар оғзаки ижодида “топишмоқ” тарзида номланган мазкур жанр форс-тожик тилида “чистон” деб юритилади. Хуллас, адабий топишмоқлар ёзма адабиётга луғз, чистон номлари билан

---

²⁶¹ Ҳайтметов А. Алишер Навоӣ ижодининг манбалари ҳақида. Китобда: Алишер Навоӣнинг адабий маҳорати масалалари. – Т.: Фан, 1993. – Б.3.

кириб келди. Айтиш мумкинки, туркий адабиётда луғз жанрининг илк намуналари Навоий ижодида учрайди.²⁶² Шоирнинг “Хазойин ул-маоний” куллиётида 10 та, “Девони Фоний”да 9 та луғз келтирилган. “Хазойин ул-маоний”даги луғзларнинг 8 таси қитъа, 2 таси рубоий, “Девони Фоний”даги луғзлар маснавий, қитъа ва рубоий тарзида қофияланган. Навоий луғзларига хос хусусиятлар унинг мустақил жанр сифатида баҳоланишига имкон бера олади.

Халқ топишмоқлар ҳажм жиҳатидан қисқа ва ихчам бўлади, лекин Навоийнинг туркий тилдаги луғзлари 2, 4, 5, 6 байтли, форсийдаги кема номи яширинган битта луғзи 9 байтли, икkitаси 2 байтлидир.

Топишмоқларда ҳам, луғзлар матнида ҳам яширинган нарса номини топиш вазифаси қўйилади. Кузатишларимиз натижасида шу аниқландики, Навоий қайси нарса ҳақида чистон (луғз) яратган бўлса, ўша нарсанинг номини матн ичида ёки охирида яна бир бор тилга олиб ўтади. Бунга Алишер Навоийнинг 6 байт (12 мисра) “Не лўлидурки, чун ҳангома тутса” сатри билан бошланувчи “қалам” тасвирига бағишлаган луғзи матни охирида “килк” сўзини қўллаганини мисол қилиш мумкин:

Не лўлидурки, чун ҳангома тутса,
Қадам боштин қилиб тортар навозир.
Бошин кескандин ортиб анга таҳрик,
Тилин ёрғандин ўлуб анга таҳрир.
Қаро сувға бошин юз ғўта берса,
Тўлар оғзию бўлмас лек дамгир.
Киромул-котибин ондин қилиб сабт,
Эл эткондин ямон-яхшини бир-бир.
Вале ошиқ била Мажнун ишига
Қазо еткурмай андин ранжу ташвир.
Бихамдиллаҳки, оллимда азалдин

---

²⁶² Адизова И. Увайсий ижодида чистон жанри // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. –№ 3. – Б.11-19.

Маълумки, топишмоқларда яширинган нарсанинг шакли, ҳажми, ранги, вазифаси, сифати кабилар ҳақида маълумот берилади. Луғзларда ҳам халқ топишмоқларига хос шу хусусият сақлангани кузатилади. Навоийнинг қалам номи яширинган луғзида унинг **ранги** билан боғлиқ лўли; **шакли** билан боғлиқ боши, оғзи, тили; **вазифаси** билан боғлиқ таҳриқ, таҳрир, сабт; **сифатини** кўрсатувчи киромул-котибин, килки тақдир хусусиятлари келтирилган.

Истиора топишмоқлардаги асосий ифода воситаларидан биридир. У орқали яширинган нарса номи ўрнида бошқа унга ишора қилувчи номнинг қўлланиши натижасида образлилик таъминланади. Метафора ҳам муайян бир нарсанинг ташқи кўриниши жиҳатидан бошқа бир нарсага ўхшашлигини тасвирлашга асосланади. Бундай хусусиятларни луғзларда ҳам кўп кузатиш мумкин.

Луғзда қаламнинг иккита белгиси истиора воситасида берилган. **Лўли, қаро сув** сўзлари орқали қалам ва унинг бўёғи тусига ишора қилинган. Қалам ташқи кўринишига кўра лўлига ўхшатилишида унинг ранги назарда тутилган. Лўли сўзининг қора кўз, қор соч маънолари мавжуд. Тасвир шундай: у қандай лўлидирки, йиғинда бош эгиб марҳамат сўрайди. Унинг боши олинганда ҳаракатга келади, тилини ёрганда ёзади, қора сувга боши ғўта (шўнғиш) қилиб олинганда, оғзи тўла бўлса-да, лекин нафас олиш (дамгир)дан тўхтамайди. Сахий котиблар элнинг яхши-ёмон сифатларини у билан қайд қиладилар. Бироқ у ошиқ билан Мажнун тақдирини охирига етказишдан ранж ва ҳаяжонга (ташвирга) тушади. Оллоҳга ҳамдки, пешонамга тақдир қалами (килки тақдир) жунуни ишқни ёзди.

Луғзда қўлланилган **навозир, таҳрир, дамгир, ташвир, килки тақдир** каби сўз ва иборалар ўзаро қофиядош бўлиб келган. Улар орқали яширинган нарсанинг бир қатор хусусиятлари санаб ўтилган. Жумладан,

---

²⁶³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.663.

тахрик – ҳаракатга келиш; **тахрир** – ёзиш, ёзма баён қилиш; **сабт** – қайд қилинган каби.

Таъкидлаш керакки, топишмоқлардаги саволлар тизими яширинган нарса-буюм хусусиятларини санаш тарзида юзага чиқарилади. Бу эса топишмоқни топадиган шахсдан зийраклик ва зукколикни талаб қилади. Луғзларда ҳам худди шундай. Юқорида матни келтирилган луғзда ҳам “У кандай лўлики, йиғинда у бош эгиб марҳамат сўрайди” деб савол қўйилади. Тингловчини бу каби қатор саволлар ўйлашга мажбур қилади. Хусусан, “У нимаки, боши олинса ҳаракатга келади, бошини қора сувга ботирса ҳам нафас олишдан тўхтамайди?” каби қатор саволлар тингловчини ўйлашга, мушоҳада қилишга даъват қилади.

Топишмоқларда жонли ва жонсиз мавжудот, нарса ва ҳодисаларни бир-бирига солиштириш, таққослаш, ўхшатиш орқали атрофни ўраб турган оламни билишга, англашга, фикр қилишга ундалган. Луғзларда ҳам худди шу хусусият сақланиб қолган. Бироқ луғз маълум муаллифнинг ижод маҳсули бўлганилиги учун унда ижодкор шахси ва дунёқарашининг аксини кўриш табиий. Жумладан:

Вале ошиқ била мажнун ишига

Қазо еткурмай андин ранжу **ташвир**.²⁶⁴

Қаламнинг ошиқ ва Мажнун тақдирини ёзиб тугатишидан ранж ва ҳаяжонга (ташвирга) тушиши мотиви шоирнинг руҳий ҳолатига жуда яқинлиги юқоридаги байтда ҳам кўринади.

Алишер Навоий лирик ва эпик асарларида ишқ ва ошиқлик масалаларини тасвирлаган пайтда гоҳ асар қаҳрамонлари билан бирга изтиробга тушади, гоҳ ўзи лирик қаҳрамон сифатида ишқ азобларидан ранж чекади. Бу фикрни “Лайли ва Мажнун” достонидаги қуйидаги байт ҳам тасдиқлайди:

Сўгин нечаким узаттим охир,

Йиғлай-йиғлай тугаттим охир.

---

²⁶⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.663.

Яъни бу мотамномани қанчалик чўзган бўлсам, шунча мотамзада бўлиб, ниҳоят йиғлаб-йиғлаб тугатдим, дейди шоир.

Луғзнинг охирги байтида шоир ўз тақдирига ишқ каби илоҳий неъматни ёзганлиги учун Оллоҳга ҳамд айтади. Бундай ғояларни шоирнинг бошқа байтларида ҳам учратиш мумкин. Масалан:

Ишқда мен киби Мажнун ясади килки қазо,
Лайли ашколини дилдорима монанд қилиб.²⁶⁵

“Қисмат қалами ишқ ичра Мажнунни менга ўхшатиб, Лайли шаклини эса дилдоримга монанд қилиб яратди.”

Луғзлар шеърий шакли, аруз вазнида яратилиши, ҳажмининг икки байтдан ўн байтгача бўлиши, нимага бағишланган бўлса, ўша нарсанинг матнда кенг сифатланиши жиҳатидан ҳам халқ топишмоқларига шаклан ўхшаш, аммо яширинган нарса-буюм номини топишга ундаш мақсади билан яратиладиган халқ топишмоқларидан фарқланиб туради. Масалан, Навоийнинг “Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси” деб бошланувчи 5 байтли (10 мисрали) қуйидаги луғзи танга ҳақида бўлгани учун “Танга” сарлавҳаси билан берилган:

Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси
Онинг юзидаги хатлар киби муҳаррардур.
Кумишдурур танию қиймати онинг лекин
Ўн икки ўз танидек важҳ ила муқаррардур.
Иши ул ўн иккидин ҳар бирисидур дийнор,
Ки адл сиккасидин юзларида зевардур.
Магарки англади хумсул-муборак асрорин,
Ки сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.
Гадоға хумсидин ар салтанатдурур, не ажаб,
Қачонки беклик онинг рубъидин муяссардур.²⁶⁶

²⁶⁵ Навоий А. Наводир ун -ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 55.

²⁶⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.663.

Танганинг кўлдан-кўлга ўтиб юриши боис “не шўх эрурки” деб, ҳамма уни севиши туфайли “улус кўнгли ичра савдоси” дея сифатланмоқда. Юзида хатлар борлиги эслатишмоқда. Чунки ҳар бир танганинг юзидаги хатига қараб, қайси юрт ёки давлатга тегишлилиги аниқланади ва шунга қараб муомалага киритилади. Кумуш ва олтин тангалар қимматбаҳо ҳисобланади. Динор каби танга ҳам пул бирлиги саналади. Хуллас, шу каби белгилар яширинган нарса номи танга эканини англатиб туради.

Шоирнинг “Қайси айёр эрким улким, нақб урар санъатда бор” деб бошланувчи яна бир луғзи “Игна” сарлавҳаси билан келтирилган:

Қайси айёр эрким улким, нақб урар санъатда бор
Бир синон янглиғ аёғдин, бош қотиклиғдин тани.
Нозанинларнинг либоси нечаким сангин эрур,
Тору пуди кўзларидин ичкари кирмак фани.
Пардаи исматда ҳар гулруҳки урсун лофи зухд,
Кўнглакининг дарз-дарзи ичра кўрмишлар ани.
Бу сифатким топти ул айёрлиқ сарриштасин,
Тонг эмасдур, гар отин қўйғайлар анинг сўзани.²⁶⁷

Юқорида Навоий луғзларида яширинган нарса номлари кўпинча матн доирасида келтирилиши таъкидланган эди. Агар шоир луғзлари шу жиҳатдан кузатилса, ҳақиқатан ҳам, уларнинг матнида кўпинча яширинган нарса номига ўзаро ўзлашма синоним бўлган ном берилиши кўзга ташланади. Бунга юқорида “игна” ҳақида келтирилган 4 байтли (8 мисрали) луғзни мисол қилиш мумкин. Унда келтирилган сўзан(и) сўзи форс-тожик тилидан олинган бўлиб, асл туркий “игна” сўзига синоним (маънодош) сифатида ишлатилади. Унинг матнда қўлланиши яширинган игна номига ишора қилиб туриши жиҳатидан эътиборни тортади. Луғзда игнанинг “айёр”, “саришта” сифатлари билан берилиши, яна “Тору пуди кўзларидин ичкари кирмак фани”, “Кўнглакининг дарз-дарзи ичра кўрмишлар ани” каби хусусиятларининг таъкидланиши уни тезроқ ва аниқ тасаввур қилишга

²⁶⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.664.

етаклайди. Луғзда “игна” ҳақида гап бораётганини илғаш имконини бериб, жавоб топишни осонлаштиради. Хусусан, игнанинг тору кенг жойларда бир кўриниб, бир кўринмай, бетакрор санъат намунаси сифатида либосларни яратиши, кўйлақларга тушган дарзларни йўқотиши таъкиди ҳам бевосита игна ҳақида фикр юритилаётганини англатиб туради. Бундай топишмоқлар кишиларнинг нафақат билимини синаб, тафаккурини чархлашга, балки тил билиш имкониятларини ҳам синовдан ўтказиши билан аҳамиятлидир. Чунки “сўзан” сўзининг “игна”лигини билган киши учун бу луғзнинг жавобини англаши янада тезлашади.

Навоийнинг айрим луғзларида яширинган нарса номига ишора қилувчи сўзнинг форс-тожикча синоними эмас, балки туркий, соф ўзбекча кўринишда қўлланилгани кузатилади. Бунга 3 байт, 6 мисрадан иборат “Ўқ” ҳақида айтилган қуйидаги луғзни мисол қилиш мумкин:

Не кушдурурки, учар уч қанот била, лекин
Агар қўнар ҳам, очикдур қанотлари бори,
Қаноти саридур оғзи валеқ доим очук,
Бу турфароқки, бўлур қуйруғида минқори.
Эрур анинг кеби туз кўнгли ошёнида ўқ,
Сипеҳр жаъбасидин истасанг намудори.²⁶⁸

Навоий чистонларининг яна бир эътиборли томони шундаки, улар форс-тожикча “чист – нима, он – у” сўзларидан ясалган “чистон” моҳиятига мос ҳолда “не” (нима), “қайси” сўроқ ҳамда “ул” (у) кўрсатиш олмошлари билан бошланган. Масалан, шоирнинг 5 байт, 10 мисрадан иборат “Анор” сарлавҳали луғзи ҳам “не” – “нима” сўроқ олмоши билан “Не мажмардур” дея ибтидо топган:

Не мажмардур, тўла аҳгар, вале ул мажмар андоми,
Эрур сунъ илгидин гоҳи мусаддас, гаҳ мусамман ҳам.
Чиқар равзандин аҳгар дудию бу турфақим, анинг
Ўтиға дуд йўқтур, мажмариға балки равзан ҳам.

²⁶⁸ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.665.

Ўту мажмар дема, бор ул садафким, дурларин анинг
Эвурди қонға даврони мушаъбат чархи пурфан ҳам.
Агар бу навъ эмас, бас не учун бормоқ кучи бирла
Бўшар жисми, оқар қони, анга мажруҳ ўлуб тан ҳам.
Нечаким табъи **норидур** ва лекин меъда **нориға**
Берур таскин, мунунг нафъин топибмен воқиян мен ҳам.²⁶⁹

Таъкидланганидек, бу луғз матнида келтирилган “нор” сўзи анор сўзига ишора қилиб турибди.

Шоирнинг бел ҳақидаги “Не навъ пайкари конидур ул узун тиллик” луғзи 4 байт, 8 мисрадан иборат бўлиб, унинг ҳам сўнгги мисрасида бел сўзи келтирилган:

Не навъ пайкари конидур ул узун тиллик
Ки, оғзиға қоқилур бир узун ёғоч маҳкам.
Мунунгдек оғзини маҳкам қилиб эмас мумкин
Ки, ул узун тилидин ҳеч навъ қилғай кам.
Тепарлар ончаки мақдур эрур ва лекин ул
Бу тепмак ила қотиқ ерни чок этар ҳар дам.
Бу навъ ер ёра олмас жаҳонда ул кишиким,
Йўқ эрса **белида** куч гар ани, дегил Рустам.²⁷⁰

Шоирнинг “Юмуртқа” сарлавҳаси билан берилган “Ул ҳуққаи ожким, қилурлар гулфом” мисраси билан бошланувчи луғзи икки байт тўрт мисрадан иборат бўлиб, “ул” кўрсатиш олмоши билан бошланган:

Ул ҳуққаи ожким, қилурлар гулфом
Ким, жавфи паниру маскадин тўлди тамом.
Ким ани уруштирмоғидин истар ком,
Ноком ани ушатғусидур ани ноком.²⁷¹

Навоий чистонларининг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, уларда номи яширинган нарсани ифодаловчи сўзнинг омонимини келтириш ҳолати

²⁶⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 665.

²⁷⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 665.

²⁷¹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 666.

ҳам кўзга ташланади. Шу омоним сўз воситасида яширинган нарса номига бадий ишора қилинади. Бунга бел ва поки ҳақидаги луғзларни мисол қилиш мумкин. Жумладан:

Не жоҳилдурки, айлар ночихин тез,
Ўзи бирла дурур лекин масофий.
Магар Бахроми Чўбин наслидиндур
Ки аҳволида зоҳирдур хилофи.
Равондур тиғи эл бошида доим,
Вале ўз кўксидур анинг ғилофи.
Бу ҳолатқа, тонуғдур эл бошининг,
Сафоси, доғи ўз кўкси шикофи.
Чу мен қилдим аён поки нишонин,
Керакким, топқай эмди табъи софи.²⁷²

5 байт (10 мисра)дан иборат “поки” ҳақидаги ушбу луғз матнида поки сўзи омоним сифатида қўлланиб, тажнис санъати ҳосил қилинган. Дастлабки сатрларда бош қисм сочларини қириш учун ишлатиладиган сартарошлик асбоби “поки” тасвирланаётган бўлса, кейинги сатрларда инсонга хос поклик фазилати ҳақида сўз юритилмоқда. Луғзда поки асбобининг тезкорлиги, тиғи равонлиги таъкидланмоқда. Унинг тиғи, одатда, дастаси ичига буклаб солиб қўйилади. Шунинг учун шоир унинг ғилофи ўз кўкси эканлигини айтмоқда. Бу ўринда шоирнинг унга боғлаб ўз даври ижтимоий ҳаётига хос воқеликларни тасвирлашга урингани сезилади. Маҳоратли сўз устаси Навоий эл бошига чиқиб олиб, тиғ қайраган золим ҳукмдорларнинг ўз ҳимоячиси бўлган халқи кўксини яралаётганига истиоравий ишора этгани айрича эътиборни тортади. Демак, шоир ўз даври вазиятида очик-ошкора баён этиш қийин бўлган шу каби ижтимоий-сиёсий муаммоларни яширин фикр айтиш имконини берувчи луғз жанри орқали ифодалаши бежиз эмас.

Лекин шоирнинг ҳамма луғзида ҳам омоним ва синонимлар орқали яширинган нарса номига ишора қилиш ҳолати кузатилавермайди. Бунга

---

²⁷² Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.666.

шоирнинг 2 байт, 4 мисрадан иборат “Парвона” сарлавҳали луғзи далил бўла олади:

Ул қушки, таашшукдурур андиша анга,
Бир нахлғаким шомдадур беша анга.
Шохи учидин аён бўлуб реша анга,
Гул очмоқ ўшул решасидин пеша анга.²⁷³

Луғзда парвонанинг учиб юриши қушга ўхшатиш. Гул очмоқ, яъни висолга эришмоқ истагида куйиб-ёниши нақлга айлангани эслатиб ўтилмоқда.

Истиора топишмоқларда қўлланилган асосий бадий санъат ҳисобланади. Топишмоқда номи яширинган нарсанинг шакли, ҳажми, ранги, вазифаси каби қатор хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Бу белгилар истиора, метафора санъатидан фойдаланган ҳолда тақдим қилинади. Бундай хусусиятлар луғзларда ҳам кузатилади. Масалан, Навоийнинг микроз (қайчи) луғзида шундай дейилади:

Не қушлар эркин аларким, бирардурур қаноти,
Қанотининг учиди ҳар бирисига минқор.
Бирор аёғлари ҳам бору турфароқ буқим,
Аёғ учиди бирор кўз ҳам эттилар изҳор.
Қачон аёғларин олмаштурурлар, ул соат
Қанот урарға бўлурлар туюрдек тайёр.
Қанот кўп урмоғ ила бир қори учарлари йўқ,
Учарда гарчи қоридур аларға истизҳор.²⁷⁴

Луғзда истиора сифатида келган сўзлар қуйидагилар: **қушлар, қанот, кўз**. Демак, яширинган нарсанинг шакли қушга ўхшайди. Қуш қанотларининг биродарлиги алоҳида таъкидланган. Унинг оёғи ҳам бор, лекин қизиғи шундаки, оёғининг учиди кўзи ҳам бор.

²⁷³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилд. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.667.

²⁷⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.664.

Кўринадик, қайчи икки қаноти борлиги сабабли қушга ўхшатилган. Бу қанотлар бир-биридан ажралмасдир. Қайчининг бармоқлар суқиладиган айлана қисми шаклан кўзга ўхшатилган. Эътибор берсак, матнда яширинган предметнинг асосий сифатлари истиоралар билан берилган.

Демак, топишмоқ ва луғзларни солиштириш орқали қуйидаги хулосаларни ўртага ташлаш мумкин:

1. Луғзда дастлаб топишмоқнинг вазифаси стилизация қилинганлигини кўриш мумкин. Ҳар иккаласининг асосий вазифаси унда бирор-бир предмет, нарса-буюм номини яшириш, яширинган нарсанинг ўхшашлик, алоқадорлик асосидаги белгиларини тавсифлашга асосланган. Демак, ҳар иккала жанрда ҳам матнда яширинган нарсани топиш вазифаси қўйилади.

2. Топишмоқлардаги саволлар тизими яширинган нарса-буюм хусусиятларини санаш тарзида амалга оширилади. Бундай хусусият луғзларда ҳам кузатилади. Кўпинча луғзлар савол қўйиш билан бошланади. Шу орқали топишмоқда ҳам, луғзда ҳам яширинган нарсанинг сифатларига урғу берилади.

3. Маълумки, теварак-атрофни ўраб турган борлиқ, олам манзараси, нарса-ҳодисалар жуда кўп хусусиятлари билан эътиборни тортади. Шунинг учун бўлса керак, топишмоқлар сирасида бирор-бир предмет ҳақида бир нечта топишмоқлар яратилганлигини кўриш мумкин. Бундай хусусият ёзма адабиёт намунаси бўлган луғзларда ҳам кузатилади. Масалан, “Девони Фоний” таркибида кемага бағишланган 3 та луғз мавжуд. Агар биттасида “Чист он хонаи ба бод равон?” (У қандай уйдирки, шамол билан юради?) дейилса, иккинчисида “Он чист, кихокро ба каф мола кашад?” (У нимадир тупроққа кафти билан мола тортади?), учинчисида, “Чикӯ ҳест он? Ки дар хайъат бувад, чун Бесутун, лекин” (У қандай тоғдирки, кўринишдан Бесутунга ўхшайди?) тарзида савол қўйилади. Ҳар учала луғзнинг жавоби – кема. Аммо уларда яширинган нарсанинг хусусияти бир-биридан фарк қилади. Агар биринчи луғзда кеманинг уйга ўхшателиши, шамол билан

ҳаракатланиши, бу уй сув, лой аралаштирмасдан тахта ёғочдан қилинганлиги, уни фан билимдонлари (ихтирочилар) яратганлиги ҳақидаги маълумотлар келтирилган бўлса, иккинчи луғзда кеманинг тупроққа кафи билан мола тортиши, унинг шакли юз ёшли ҳалим чолдек бўлиши, учинчи луғзда эса у тоғга, кўринишидан Бесутунга ўхшаш экани, гарчи тоғ юрмаса ҳам, бироқ у юриши, остида тўртта устуни борлиги қайд қилинади. Кўриниб турибдики, уларнинг ҳаммасида кема ҳақида фикр юритилаяпти.

4. Таъкилаш лозимки, луғзнинг жанр сифатида шаклланишида топишмоқ жанрининг хусусиятлари асос вазифасини ўтаган бўлса-да, унинг ўзига хослигини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, топишмоқларда бир нечта предмет номи яширинган бўлади. Навоий луғзларида бундай хусусият кузатилмайди. Луғзларнинг фақат назмда ёзилиши ҳам унинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Луғзлар мумтоз адабиёт жанрлари каби қатъий ҳажм, қофия, шаклий белгиларга бўйсунмаслиги кузатилади. Унинг бу хусусияти эса ижодкорнинг таъби назмига боғлиқ. Шунинг учун бўлса керак, ҳазрат Навоийнинг луғзлари турли жанрдаги шеърларда яратилган.

Хуллас, ёзма адабиётда фольклорнинг топишмоқ жанрига монанд услубни қайта яратиш стилизациянинг қадимдан кенг тарқалган кўринишларидан биридир. Бу жараёни улуғ шоир Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам кузатиш ва илмий хулосалар бериш мумкин. Мумтоз адабиётимизда, хусусан, Алишер Навоий ижодида луғз, муаммо, таърих, мувашшаҳ кабилар инсон тафаккурини чархлашга қаратилган жанрлар экани билан диққатни тортади.

Муаммо жанри дастлаб араб адабиётида шаклланган. Унинг шаклланишига VIII–IX асрлар араб шоирлари шеърининг бадииятига кўпроқ эътибор қаратганликлари туртки берган. Ана шундай таъсирлар натижасида дастлаб шеърининг санъатлар даражасида намоён бўлиб турган муаммо кейинчалик алоҳида жанр даражасига кўтарилган.²⁷⁵

---

²⁷⁵ Жўраев Ж.О. Форсий адабиётдаги илк муаммонавис шоирлар ижодига доир // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2017. – № 1 (65). – Б.108.

Маълумки, муаммо – арабча “кўр қилинган”, “яширинган” маъноларини билдирувчи сўз. Баъзан бир, баъзан икки байтдан иборат мустақил шеър тури ҳисобланади. Алишер Навоий муаммо жанрининг конун-қоидалари баёнига бағишланган “Муфрадод” (“Рисолаи муаммо”) асарида унинг жанрий хусусиятлари, ечиш амаллари ва йўллари ҳақида маълумот берган. Шоирнинг туркийдаги муаммолари 52 та бўлиб, “Наводир уш-шабоб”га киритилган. Навоий форс тилида 500га яқин муаммо ёзган бўлса-да, шулардан 373 таси бизгача етиб келган.²⁷⁶

“Муаммо”да худди топишмоқдаги сингари инсон тафаккурининг кучи синалади. Агар топишмоқ ва луғзда бирор предмет номи яширилса, муаммода бирор сўз, кўпинча атоқли отнинг ҳарфлари яширинади ва унга ишора қилинади. Байтда “яширинган” сўз муайян ҳарфлардан келтириб чиқарилади ва муаммо ечилади. Кўринадики, топишмоқ жанрига хос бўлган “яширинган” предмет номини топиш функцияси луғз ва муаммо жанрига кўчирилган. Демак, луғз ва муаммода топишмоқнинг “вазифаси” ўзлаштирилган.

Муаммолар ҳажман кичик бўлиши билан ҳам топишмоқларга ўхшайди. Кичик ҳажмда бирор номни яшириш, шу орқали бадиий-эстетик завқ уйғотиш, албатта, ижодкорнинг бадиий маҳоратини намоён қилувчи жиҳат ҳисобланади. Шу билан бирга, муаммони ечиш билим ва зукколикни, ҳозиржавобликни талаб қилади. Албатта, бундай талаблар топишмоқ ва луғз жанрлари учун ҳам хосдир. Бироқ муаммо жанрининг топишмоқ ва луғз жанрларидан фарқ қилувчи ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд. Яъни муаммо ҳалл – ечим илми ва тизимига эга жанрдир. Муаммо назариясига оид адабиётларда кўрсатилишича, ҳалл қоидалари дастлаб уч қисмга бўлинади: аъмоли тасҳилий (осонлаштириш амаллари), аъмоли таҳсилий (ҳосил қилиш амаллари) ва аъмоли такмилий (мукаммаллаштириш амаллари).

---

²⁷⁶ Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Т.: Фан, 1986. – Б.4.

Алишер Навоийнинг “Муфрадот” асаридан олинган қуйидаги муаммога эътибор қаратайлик:

Чониби ҳўру сўи Кавсару Фирдавс мапўй,

Рўҳи он моҳу лаби лаълу сари кўяш чўй.²⁷⁷

Таржимаси: Хур, Кавсар, Фирдавс томонига бориб юрма,

Ул ойнинг юзини, лаъл лабини ва кўчасининг бошини изла.²⁷⁸

Ойнинг юзи ماه – “моҳ”дан م ҳарфи, لال – “лаъл”нинг лаби ل ҳарфи ва “кўча кўй” нинг “ك وى” боши ك ҳарфлари қўшилса, م لك – Малик исми ҳосил бўлади.

Юқорида келтирилган муаммода лафф ва нашр санъати муаммонинг ечими учун хизмат қилган. Мазкур санъат ўхшатишга асосланган санъат ҳисобланади. “Йиғиш ва ёйиш” маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байтида аввал бир неча нарсга ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилишни назарда тутди. Шу жиҳатдан қараганда лафф ва нашрни аксар ҳолларда яширин ташбеҳ деб аташ мумкин.²⁷⁹

Мумтоз шеърятимизда кўп ҳолларда лафф биринчи, нашр эса иккинчи мисрада келтирилади. Бироқ бу тартибнинг ўзгарган шакли ҳам оз бўлса-да учраб туради. Лафф ва нашрнинг ўзгарган тартиби юқорида келтирилган муаммода кўзга ташлади.

Иккинчи мисрадаги Ул ойнинг “юзи”, “лаъл лаби” “кўчаси” нашр бўлиб, улар “хур”, “кавсар”, “фирдавс”га ўхшатишган.

Демак, топишмоқлардаги каби муаммо жанрида бадий-тасвирий воситалар орқали масалага ойдинлик киритилади. Ҳар иккала жанрда тасвирий воситалар қиёс учун хизмат қилиши умумий хусусият экани ойдинлашади.

Булбул аз ғунча рў нухуфту парид,

²⁷⁷ Навоий А. Муфрадот. МАТ. XX жилдлик. XX жилд. – Т.: Фан, 2003. – Б. 370.

²⁷⁸ Изоҳ: “Муфрадот” таржимасини ф.ф.номз. Л. Зоҳидов амалга оширган ва асардаги муаммоларнинг ечимини берган.

²⁷⁹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999. – Б.43.

То даҳони ту ғунчасон хандид.²⁸⁰

Таржимаси: Сенинг оғзинг ғунчадек кулганда,
Булбул ғунчадан юзини яширдию, учди.

Муаммо жанрида лафздан бирор харфини ёки кўпроқ харфини камайтириш **искот** деб аталади ва шу орақали исм топилади. Келтирилган муаммода ҳам ташбеҳни ҳосил қилган сўз муаммонинг ечими учун хизмат қилган. “Ғунча” (غنچه) сўзининг олдинги ва охириги харфлари غ ва • харфлари искот қилинса, چ қолади. Ундан булбул учиб кетса, ج қолади. Энди ёрнинг оғзи ғунча каби кулса, نجم Нажм исми ҳосил бўлади.²⁸¹

Мазкур муаммода ҳам худди топишмоқлардаги сингари қиёс, яъни ўхшатиш асос бўлиб хизмат қилган. Ёрнинг оғзи ғунчага қиёсланган. Ғунча сўзи таркибидаги چ харфидаги нукталарининг камайиши унинг жга айланишига сабаб бўлган. چ харфининг нукталари учиб кетиши бубулнинг учиб кетишига ўхшатиш.

Маълумки, халқ топишмоқларининг бадииятини таъминлашда ташбеҳ, истиора, метафора, муболаға, тазод каби санъатлар қўлланилган. Халқ топишмоқлардаги бу хусусият муаммо жанрида ҳам кузатилади.

Ҳар кеча кўнглум **ғаминг тоғида** фарёд айлағай,

Уйлаким, фарёд фарёдини Фарҳод айлағай.²⁸²

Ушбу муаммонинг ечилиш усули қуйидагича: “Фарҳод” исми тансис амали билан зоҳир қилинган. Тансис – “очиқ қилмоқ” деган маънони англатади. Шунингдек, бу исм “фарёд” (фарйод)нинг “йод” жузвини “ҳод”га табдил қилиш билан ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Табдил шундан иборатки, ҳосил бўлган баъзи харфларни уларнинг шаклига қарамасдан, бошқа харфларга ўзгартирилади.

Муаммода қўлланилган ҳар бир сўз ва бадий санъат унинг мантикий мазмун яхлитлигига хизмат қилган. Байтда метафорадан ташқари муболаға,

²⁸⁰ Навоий А. Муфратот. МАТ. XX жилд. XX жилд – Т.: Фан, 2003. – Б.388.

²⁸¹ Навоий А. Муфратот. МАТ. XX жилдлик. XX жилд. – Т.: Фан, 2003. – Б. 504.

²⁸² Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б.519.

аллитерация (бир хил ундошнинг такрорланиши)нинг қўлланиши халқ топишмоқларида ҳам кўп кузатиладиган ҳолат саналади.

Халқ топишмоқларида қофия санъатининг мураккаб тури – тарсеънинг қўлланиши ҳам кузатилади. Бу санъат топишмоқларда оҳангдошликни ҳосил қилиши билан бирга, уларнинг ёдда сақланишини осонлаштиради. Алишер Навоий ўз муаммоларида тарсеъ санъатидан маҳорат билан фойдаланилган.

Ҳам қоши била орази хуш эрур,

Ҳам кўзи била қади дилкаш эрур.²⁸³

Муаммони ечишда “кўзи”, “қади”, “дилкаш” калималари иштирок этади. Муаммо ечимида иштирок этадиган сўзни бошқа бир сўз билан алмаштирилса, бундай сўз “муродиф” деб аталади. “Кўзи”нинг муродифи “айн”. “Қад”дан мурод – “алиф” ҳарфи. Бу иккисининг бирикуви “о”ни англатади. Агар улар “дилкаш” калимасидаги “дил”ни ўзларига тортсалар, “Одил” ҳосил бўлур.

Халқ оғзаки ижоди жанрларига хос хусусиятлардан бири вариантликдир. Яъни бир нарсa-предмет ҳақида бир неча топишмоқлар юзага келиши мумкин. Агар Алишер Навоий муаммолари кузатилса, бир хил ном яширинган бир неча муаммолари борлиги кўринади. Жумладан, “Муфрадот” асарида келтирилган 1, 2- муаммоларида Одам; 3, 4- муаммода Амин; 7, 92, 121- муаммоларда Малик исмлари яширинган. Бу жиҳат ҳам фольклор ва ёзма адабиёт жанрларининг бир-бирига таъсирини кўрсатиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, халқ топишмоқлардаги “Ўйла, изла, топ” тамойили муаммо жанрининг ҳам етакчи хусусияти саналади. Ҳар иккала жанр ҳам инсонни ўйлашга, нарсa ва ҳодисаларни қиёслашга ундайди. Шу орқали инсонни борлиқни билишга, фикр қилишга ёрдам беради.

Халқ оғзаки ижоди бадиий адабиёт тараққиётида ахлоқий-таълимий мавзунинг маънавий заминларидан биридир. Унинг таркибидаги ҳаётбахш

---

²⁸³ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б.518.

туйғулар, тарбиявий ҳикматлар ҳамиша ёзма адабиётга катта таъсир кўрсатиб келган.

Ёзма адабиётда яратилган ҳар бир адабий асар, аввало, маълум бир тарихий давр ижтимоий ҳаётининг, халқ орзу-умидларининг бадиий инъикоси сифатида пайдо бўлди. Бунда эса халқ оғзаки ижоди намуналари ижодкорлар учун бекиёс илҳом манбаи вазифасини ўтади. Буни бевосита улуғ шоир Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Бутун инсоният олдида турган нозик масала ва ижтимоий-ҳаётий муаммоларни ёритишда Алишер Навоий фольклорга хос жанр, образ, мотив, пафос ва оҳангга бирламчи манба сифатида таяниб ижод қилган. Ўз асрларига халқона руҳни сингдириш учун халқ мақол ва маталлари, афсона ва ривоятлари, дoston ва эртакларидан аналитик формада, синтезлаш, стилизациялаш кўринишида ижодий фойдаланган. Буюк мутафаккир шоирнинг деярли барча жанрдаги асарларида фольклорнинг баракали таъсирини кузатиш мумкин. Хоҳ у катта жанрдаги асар, хоҳ кичик жанрдаги фард бўлсин, шоир ахлоқий масалаларни ёритишда ислomий сарчашмалар – Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар билан бирга, фольклор материалларига ҳам кўп таянган.

Г.Имомова ёзганидек, бадиий синтезнинг адабиёт ва фольклор синтези сатҳи ёзув адабиёти пайдо бўлган даврлардан буён гоҳ кучли, гоҳ кучсиз даражада юз бериб келади. Чунки жамоа бадиий тафаккурининг маҳсули миф, афсона, ривоят, эртак, қўшиқ ва мақолларнинг шоиру адиблар томонидан ижодий истеъфода этилиши, фольклорга хос мотив ҳамда сюжетларнинг бадиий асар таркибига сингдириб юборишлари бадиий асарга кучли таъсирчанлик, рамзий маъно ва фалсафий талқин бағишлайди. Бадиий адабиётдан замон, инсонлар талаб қилиб турган муаммоларга ижодкорлар фақат бадиий синтезнинг мана шу сатҳидан тўлиқ жавоб топадилар”.²⁸⁴

Маълум бир тарихий даврдаги ижтимоий ҳаётнинг бадиий инъикоси сифатида майдонга келган муайян асарда тарихий ҳақиқатнинг аниқ ифода-чизгиларини пайқаш қийин эмас. Аммо ўша тарихий ҳақиқатни бадиий

²⁸⁴ Имомова Г. Адабий-бадиий синтез // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. – № 3. – Б.24-27.

ифодалаш учун қўлланилган рамзий белгилар авлоддан-авлодга ўтиш жараёнида поэтик янгиланишларга, динамик трансформацияга учраши, юз тутиши табиий. Айниқса, ҳар бир давр адабиётининг мазмун-мундарижаси, ғояси унда тасвирланган инсон сиймосида ўз аксини топар экан, қаламга олинган инсон образида, албатта, ижобий ва салбий хусусиятлар ифода этилади. Улуғ шоир Алишер Навоий эса жамият аъзоларини ноқисликлардан фориғ кўришни, баркамоллик сифатлари билан зийнатланишни истайди. Шунинг учун жуда кўп асарларида панд-ўғит беришнинг халқона усули сифатида халқ мақолларига мурожаат қилади. Фикримизни шоирнинг биргина фард жанридаги шеърлари ҳам тасдиқлай олади.

“Фард” арабча сўз бўлиб, ёлғиз, ягона, якка деган маъноларни билдиради. Адабий термин сифатида эса “классик лириканинг энг кичик жанри, ёлғиз бир байтдан иборат бўлган шеър” шаклини англатади.²⁸⁵

Алишер Навоий фардларини “Фавойид ул-кибар” девонига киритган. Шоирнинг жами 86 та фардидан 83 таси қофияли, 3 таси эса қофиясиздир. Бундан ташқари, Алишер Навоийнинг насрий асарлари таркибида ҳам “байт” деб эътироф қилиб келтирилган баъзи шеърлари борки, улар ўз хусусиятига кўра фард талабларига мос келади. Бироқ бу фикрни барча “байт”ларга нисбатан қўллаб бўлмайди.

Маълумки, фардларда ижодкорлар ахлоқий-тарбиявий, фалсафий қарашларини ихчам ва сиқик шаклда ифодалайдилар. Шу боис уларда дидактик ва фалсафий руҳ устуворлик қилади. Мана шу шаклий, мазмуний-руҳий жиҳат уларни халқ мақолларига бирмунча яқин деб қарашга олиб келади. Лекин мақоллар кўпинча фикрни бир-бирига ё ўхшатиш, ё таққосланган, ё бутунлай зид қўйилган ички мантиқий қутбларга бўлинган ҳолда (яхшилик ва ёмонликнинг ўзаро қиёси аспектида қурилиши орқали) ифода этиши жиҳатдан ўзига хослик касб этади.²⁸⁶

---

²⁸⁵ Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 182.

²⁸⁶ Мирзаев Т., Имомов К., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б. 91-99.

Қисқа бир шаклда катта бир ғояни ифодалаш, албатта, муаллифдан юксак иқтидорни талаб қилади. Шунинг учун фардларда халқнинг асрлар оша ҳаётий тажрибаларидан ўтиб, ҳикмат даражасига кўтарилган қисқа ва лўнда мақоллардан фойдаланиш тез-тез кўзга ташланади. Умуман, бадиий асарларда халқ мақолларидан фойдаланиш *ирсоли масал* бадиий санъатини юзага келтиради. Бу санъат фикрни ихчам ва лўнда, бадиий жиҳатдан етук тасвирлаш баробарида, шеърда ифода этилаётган фикрнинг ўқувчи томонидан эътирозсиз қабул қилинишига ёрдамлашади. Бу жиҳатдан Алишер Навоий фардларини кузатадиган бўлсак, уларда халқ мақолларидан фойдаланишнинг қуйидаги усуллари кўзга ташланади.

1. Шеърый мисралар мазмунига мос мақолни айнан келтириш:

Юқар ёмонлиғ ангаким, кирар ёмон эл аро,
Кўмур аро илик урған қилур илкини қаро.²⁸⁷

Кимки ёмонлар билан юрса, унга ҳам ёмонлик юқади. Кўмирга қўл урган кишининг қўли қора бўлади.

Ёмон кишиларга яқинлашган киши ҳеч вақт яхши бўлмайди, гўё кўмирга қўли теккан кишининг қўли қора бўлмасдан қолмагани каби. Навоий фардда “ёмон эл”га яқинлашган кишиларни танқид қилар экан, фикр тасдиғи учун икки мисрада иккита халқ мақолини келтиради. Булар: “Ёмон билан юрганга ёмонлик юқади” ва “Кўмирга теккан қўлини қора қилади”. Мазкур мақоллар “Қазонга ёндашсанг — қароси юқар” халқ мақолларининг вариантларидир. Иккита мақолни бир ўринда келтириш эса *ирсол ул-масалайн* деб аталади.²⁸⁸

Шоирнинг баъзи фардларида мақоллар байтнинг иккинчи мисрасида келтирилган. Биргина мисра эса шоирнинг фалсафий қарашларининг тезиси сифатида юзага келган. Албатта, бунда шоир ўз фикри билан мақолда илгари сурилаётган фикрни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилади. Натижада унинг

²⁸⁷ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. — Т.: Фан, 1990. — Б. 531.

²⁸⁸ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. — Т.: Шарқ, 1999. — Б. 238.

фикри сал бўлса-да, чегараланиб қолади. Шундай эса-да, Алишер Навоий фардларида ўз фикрини тасдиқлаш учун мақолларни жуда ўринли қўллаган.

Дунёву укбо иккиси жамъ ўлмас, эй рафиқ,

Кимки икки кема учини тутса, бўлур ғарик.²⁸⁹

Фардда “Икки кеманинг бошини ушлаган ғарқ бўлади” мақоли келтирилган. Катта манфаат кўриш ниятида бир нечта ишнинг бошини тутиб, ҳар иккаласидан ҳам қуруқ қолган кишиларга қарата айтиладиган бу мақол юқоридаги фардда ҳам шу маъносини сақлаган. Кеманинг бир учи дунё бўлса, иккинчи учи – укбо. Дунё – моддий дунё, укбо – нариги, боқий дунё, охират. Бу ўринда улуғ шоир қарашларига тасаввуф фалсафаси нуқтаи назаридан ёндашсак, унинг муддаоси ойдинлашади. Шоир фалсафий қарашларида фақр мақоми улуғлангани, ҳақиқий фақр учун дунё ва укбонинг қиммати йўқлиги, муҳими, Оллоҳ ризолигига эришиш ғояси мужассамлангани англашилади.

Алишер Навоий қуйидаги фардда ҳам халқ мақолидан маҳорат билан фойдаланган:

Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,

Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму.²⁹⁰

Инсонда айб ё хатонинг бўлиши табиий ҳол. Оқил инсонлар эса ўз айбини тан ола билади ёки бошқалар томонидан айтилган хатони тўғри қабул қилади. Айтилган хатони тўғри англамаган инсонларга нисбатан эса “Кўзгуга дам урсанг, юзингни кўролмайсан”, “Дўст – дўстнинг ойнаси” каби мақоллар орқали панд-насиҳат қилинган.

Кўзгуга қараб “уҳ” тортилса, унинг юзи хиралашиб қолади, ҳеч нарса кўринмайди. Бу – табиий ҳол. Мақолнинг мажозий маънода тушунилишида кўзгунинг мана шу ҳолати назарда тутилган. Яъни фардда эл (яқин кишилар) кўзгуга ўхшатишган. Ўзига берсак, мақол фарднинг биринчи мисрасига жойлаштирилган. Иккинчи мисрадаги “Кўзгу хира бўлса, айбингни

²⁸⁹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 532.

²⁹⁰ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 532.

кўролмайсан” тарзидаги фикрни Алишер Навоий қаламига мансуб ҳикмат тарзида қабул қилиш мумкин.

Тиндурур бою жиғойни ҳокими равшан замир,
Ёрутур обод ила вайронани меҳри мунир.²⁹¹

Алишер Навоий кичик лирик жанрдаги асарларида ҳам катта ижтимоий масалаларни ифодалаганлигини юқорида келтирилган фард мисолида ҳам кўриш мумкин. Улуғ шоир адолатли жамият барпо қилишни орзу қилди. Бу орзусининг ушалиши эса давлатни бошқариб турган подшоҳларга боғлиқ эканлигини жуда кўп асарларида таъкидлаб ўтди.

Келтирилган фардда ҳам подшоҳнинг бой ва камбағал (жиғой)га бир хил муносабатда бўлиши тарғиб қилинган. Бунинг учун иккинчи мисрада қуёшнинг обод ва вайронага бир хил нур сочиши тамсил қилиб келтирилган. Мазкур санъат учун эса “Қуёш обод ва вайронага бир хил нур сочади” халқ мақолини айнан келтириш орқали фойдаланилган.

Қуйидаги фардда “Бировнинг айбини айтма, айбингни айтгувчилар бор”, “Кўзни ўз айбингдан олма, ўзгалар айбига кўз солма”²⁹² мақолларининг биринчи қисмигина алоҳида мисраларга жойлаштирилган:

Киши айбин юзига қилма изҳор,
Тааммул айла ўз айбингга зинҳор.²⁹³

Диққат қилсак, биринчи мисрада мақолнинг “Бировнинг айбини айтма”, иккинчи мисрада “Кўзни ўз айбингдан олма” қисмларигина шоирнинг ғоявий нияти учун хизмат қилган. Натижада ўзаро синоним икки мақолнинг контаминациялашуви юз берган.

2. Мақолларнинг бадиий адабиётда акс этиши билан боғлиқ яна бир жиҳати уларда илгари сурилган ғояларни ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келтирилган соф адабий ҳикматлардир. Фард шаклида яратилган

²⁹¹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. –Б. 530.

²⁹² Маънолар махзани (Нашрга тайёрловчи Ш. Шомасудов, Ш. Шораҳмедов). –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б.187.

²⁹³ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 532.

бундай адабий ҳодисаларда мақол мазмуни мисралар мағзига сингдириб юборилган:

Қотик эл жисмидин анбарлар олмай нақд эмас восил

Ки, тоғни пора-пора қилмайин, лаъл ўлмади ҳосил.²⁹⁴

Халқда “Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда, жондан кечмасанг, жонона қайда” деган мақол мавжуд. Мазкур мақолда инсон ўз мақсадига машаққатсиз эриша олмаслиги тарғиб қилинади. Фардда мақол айнан келтирилмаган. Унинг мазмуни сақланган, холос. Халқ мақолидаги “Тоққа чиқмасанг” қисми фард “тоғни пора-пора қилмайин”, “дўлона қайда” қисми “лаъл ўлмади ҳосил” шаклида берилган. Демак, ушбу мақол Алишер Навоийнинг “Тоғни пора-пора қилмасанг, лаълга эга бўла олмайсан” тарзидаги ҳикмати юзага келишига ғоявий асос бўлган. Мақол ва ҳикматда бир ғоя илгари сурилган. Бу ўринда иллюзия ҳодисасини кузатиш мумкин. Чунки “тоғ” сўзининг иштироки “Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда, жондан кечмасанг, жонона қайда” деган мақолнинг маъносини бермоқда.

Ғофил ўлма, назардин итса аду,

Шамъ ўчурганда, ел кўринурму.²⁹⁵

Халқда “Тузоқни сен унутсанг ҳам, тузоқ сени унутмас”, “Олманинг қизиллигига инонма, душманинг дўстлигига”, “Оға-ининг бўлса ҳам, душманим йўқ дема” каби қатор мақоллар мавжудки, уларда душмандан ҳамиша хушёр бўлиш зарурлиги айтилган. Эътибор берсак, Ҳазрат Навоий фардида ҳам шу ғоя тарғиб қилинган. Яъни “аду (душман) сенга кўринмай қолса, ғафлатда қолма”, деб таъкидланади. Иккинчи мисрада фикр тасдиғи учун “Шамни ўчурганда ел кўринмайди” тарзидаги ҳикмат тамсил қилиб келтирилган. Бу ҳикматни Алишер Навоий ҳикматларининг гўзал намунаси сифатида қабул қилиш мумкин.

²⁹⁴ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 530.

²⁹⁵ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 531.

Алишер Навоий фардларини кузатсак, уларда нафақат мақол, балки халқ эртақларига хос тайёр эпик клише шаклидаги киритмалардан ҳам фойдаланилгани кузатилади:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсона-е,

Бошладим филҳолким: **“Бир бор эди, бир йўқ эди”**.²⁹⁶

Биламизки, ўзбек халқ эртақлари, одатда, “Бир бор экан, бир йўқ экан” шаклидаги анъанавий зачин билан бошланади. Алишер Навоий халқ эртақларига хос мазкур унсурдан фардда маҳорат билан фойдаланиб, сўз ўйини қилган. Яъни шоир: “Маъшуқа таърифидан афсона айт, дедилар. “Бир бор экан, бир йўқ экан” деб бошладим”, – дейди.

Бу ўринда Навоий халқ эртақларидаги “Бир бор экан, бир йўқ экан” типдаги киритмадан маъшуқанинг гўзал кўринишини муболағали тасвирлаш учун сўз ўйини тарзида фойдаланиб, бетакрор образли талқинга эришган. Маъшуқанинг оғзи ва бели шу қадар нозикки, уни кўрганлар “борми ё йўқми” деган шубҳага берилишини шоир эртақларга хос киритма воситасида айта олган.

Таъкидлаш жоизки, у ёки бу мақол шоирнинг бадий фикрлаш тарзига эстетик таъсир кўрсатар экан, бу таъсир ижод соҳибининг тафаккуридан аҳли башар учун фойдали “панд”ларнинг юзага келишига ҳам туртки бўлади. Худди шундай ҳолатни юқоридаги фардда ҳам кўришимиз мумкин.

Ҳазрат Навоийнинг ҳикматомуз байтларини мутолаа қилган китобхон кўз ўнгида Алишер Навоийнинг донишманд сиймоси гавдаланади. Агар мақолларда инсон тарбиясига доир фикрлар содда, мазмунан аниқ, шаклан мухтасар тарзда берилган бўлса, Алишер Навоий уларни образли, ёқимли ва таъсирчан қилиб, бадий ифодалашга интилан.

Хулоса қилиб айтганда, мумтоз адабиётда луғз, муаммо жанрларининг шаклланиши, Навоий ҳикматларининг халқ мақоллари таъсирида вужудга келиши, айниқса, шоир фардларида илгари сурилган ахлоқий ғояларнинг

---

²⁹⁶ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. –Б. 539.

бадий ифодасида халқ оғзаки ижоди жанрларининг самарали таъсири яққол кўзга ташланади. Натижада халқ оғзаки ижоди намуналари бағридаги ўлмас гоёлар Алишер Навоий ижоди учун сарчашма вазифасини ўтади.

Учинчи боб бўйича хулосалар

1. Ўзбек мумтоз адабиётининг анъанавий жанр, мотив, образларини фольклорий манбалардан ижодий таъсирланиб шаклий-услубий янгилашда Алишер Навоийнинг хизматлари ва поэтик маҳорати бекиёс. Шоир дostonлари таркибидаги навҳалар, девонларидан ўрин олган ғазал-марсия, таркиббанд-марсия, таърих-марсия кабилар ўзбек мотам маросими жараёнлари билан боғлиқ тарзда ижро қилинадиган йиғи ва йўқлов кўшиқларига хос шакл, услуб, оҳангда яратилгани билан эътиборни тортади.

2. Навоий марсия ва навҳаларида шоир яшаган даврга хос соҳибазалик, майитни дафн этиш, аза сўраш одоби, мотам либослари, аза билдирувчилар этикаси, мотам сақлаш қоидалари, марҳумни тантанали хотирлаш, руҳига дуолар қилиш удумлари бўйича маълумотлар бадий лавҳалаштирилгани кузатилади. Улуғ шоир навҳа ва марсияларида маросим фольклори – марсия йўналиши, оҳанги таъсири яққол сезилади. Бундай руҳий ҳолатлар улуғ шоир қалб туғёнлари орқали ифодаланар экан, шунга мос сўз ва сўз бирикмалари танланади.

3. Шоир халқ оғзаки ижодидаги олқиш ва қарғиш жанрларини стилизация қилиш орқали поэтик фикрни таъсирчан ифодалашга, ҳаётий-фалсафий мазмунни кучайтиришга эришган. Шу асосда улуғ шоир асарларида халқ тилига хос ҳар қандай сўз, ибора, тасвир бадий нафосат даражасига кўтарила олган. Шоир ижодида рубоий-олқиш, таърих-олқиш кўринишлари учрайди.

4. Навоий фольклор жанрларига хос хусусиятлардан ижодий фойдаланган. Мақол ва маталлар қатори халқ томонидан яратилган қуйма иборалар, улардаги нозик қочиришлар ижодкор мақсад ва муддаоси рўёби учун хизмат қилган. Улуғ шоир ахлоқий-таълимий мавзунини қисқа, лўнда,

муфассал қилиб очиб бериш учун халқ мақолларига мурожаат қилиб, ўз шеърятининг халқчилиги ва фалсафийлигини кучайтирган. Мумтоз шеърятнинг энг кичик жанри – фардларда халқ мақолларидан фикр тасдиғи сифатида фойдаланиб, беқиёс ижодкорлик маҳоратини намоён қилган.

5. Туркий шеърятда луғз (чистон) жанрининг поэтик тақомили Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ. Топишмоқ ва луғз жанрини қиёсий ўрганиш шуни кўратадики, фольклор жанрларига монанд услубни қайта яратиш стилизациянинг қадимдан кенг тарқалган кўринишларидан бири эканлиги ойдинлашади. Навоий луғзлари маснавий, қитъа, рубоий шаклида, 2, 4, 5, 6, 9 байт кўринишида учраши, қайси нарсга ҳақида яратилган бўлса, ўша нарсанинг номи матн ичида ёки охирида яна бир бор тилга олиб ўтилиши, матнда яширинган нарсга номига ўзаро ўзлашма синоним бўлган ном берилиши ёки унинг омоними келтирилиши, “не” (нима), “қайси” сўрок ҳамда “ул” (у) кўрсатиш олмошлари билан бошланиши билан ўзига хослик касб этади.

IV БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА АНЪАНАВИЙ ЭПИК МОТИВЛАР СТИЛИЗАЦИЯСИ

4.1. Мифологик жанг мотиви

Фольклор буюк ўзбек шоири Алишер Навоий асарларининг халқчиллигини таъминлаган муҳим омиллардан биридир. Унинг поэтик услубий янгиланишларида фольклорнинг таъсири айрича. Шоир кўпинча ўз тасаввуфий қарашларини ёритишда фольклорнинг анъанавий эпик мотив ва образларидан топқирлик билан, янгича услубий ёндашишлар асосида ижодий фойдалангани ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Лекин И.Хаккулов айтганидек: “Навоийнинг ҳамма шеърларидан тасаввуфий моҳият излаш ва уларни атайин тасаввуфлаштириш томоман номақбул иш. Айни пайтда, шуни ҳам унутмаслик керакки, Навоийнинг аксарият шеърларида тасаввуфнинг ёзиёси, ё сафоси, ё маъноси ёки истилоҳ ва тимсоли эркин ўрин эгаллаган”.²⁹⁷

Шоир тасаввуфий моҳиятни кўзлаб стилизация қилган анъанавий эпик мотивлардан бири мифологик жанг мотивидир. Ўзбек фольклоршунослигида мифологик жанг мотивининг мазмун-моҳияти, белгилари ҳақида илк бор таниқли фольклоршунос Комилжон Имомов алоҳида мақола эълон қилган.²⁹⁸ Олим ўзбек халқ эртакларининг жанр хусусиятлари, таснифи, насрий жанрлар тизимида тутган ўрни ва поэтикаси масалаларини изчил ўрганар экан,²⁹⁹ шу йўналишда мазкур масалага ҳам алоҳида эътибор қаратгани кузатилади. Бундан ташқари, мифологик жанг мотиви хусусида эртаклар бадиияти тадқиқига бағишланган айрим ишларда ҳам баъзи фикр-мулоҳазалар билдириб ўтилганлиги кўзга ташланади.³⁰⁰

²⁹⁷ Хаккулов И. Навоийни англаш машаққати//Ўзбек тили ва адабиёти. 2005 – 1-сон. – Б 3-12.

²⁹⁸ Имомов К. Мифологик жанг ва унинг эпик талқини // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 2006. – Б.23-26.

²⁹⁹ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981; Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008.

³⁰⁰ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Т.: Фан, 1964; Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Т.: Фан, 1976; Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилиги анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1980; Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили: Филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б.42; Эшонкулов Ж.С. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадиий талқини: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 1996. – Б.8-23; Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. –

Бироқ мифологик жанг мотивининг бадиий адабиётдаги талқини ҳали ўрганилган эмас. Айниқса, тасаввуфий адабиётда мифологик жанг мотивидан фойдаланиб, инсоннинг нафсга қарши курашини бадиий акс эттириш қонуниятларини аниқлаш фольклор ва ёзма адабиёт муносабатининг яна бир янги қиррасини очиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Фольклоршунос Д.Ўраеванинг фикрича, “Хамса”ларнинг яратилиши учун уларнинг фақат бешта дostonдан иборат бўлишлиги асос эмас, балки барчасида мусулмонликнинг беш фарзи ёки унда биринчи ўринда турувчи “иймон” фарзининг талқинини ифода этиш шартланганлиги асосдир. Буни “Хамса”ларнинг барчаси мусулмон динидаги шоирлар томонидан яратилгани ҳам тасдиқлайди. Шоир “Хамса”нинг бошидан-охиригача иймонли бўлиш талабларини муайян бадиий образлар воситасида очиб беришга ҳаракат қилади. Иймон мукамал бўлишида “олам жумласидан бўлган кўзга кўринмас руҳоний мавжудот – фаришталар борлигига ишониш” муҳим шартлардан бири эканини инобатга олиб, Навоий бош қаҳрамон Фарҳодни Аждар, Аҳриман дев каби мифологик тимсолларга рўпара қилади. Бу мотивлар воситасида Навоий инсон Оллоҳ мўъжизаларига ишониши зарурлигини билдиради.³⁰¹

Мифологик жанг мотиви халқ эпик намуналари сюжетида ўзига хос семантик тузилиши билан алоҳида ўрин тутати. Унда ҳаёлий уйдирма етакчилик қилади. Мифологик жанг мотивининг генезиси қадимги инсонларнинг ибтидоий диний-магик тасаввур-тушунчалари, урф-одатлари, эътиқодий қарашлари билан боғлиқлиги сезилади ва улар поэтик тафаккур тараққиёти натижасида архитип бадиий деталларга айланиб, эпик асарларда сақланиб келаётганлиги айрича эътиборни тортади. Айниқса, афсона, эртак ва дostonларда у анъанавий эпик мотивлардан бири сифатида кўп учрайди ҳамда муайян бадиий вазифа бажариб келиши кузатилади. Мифологик жанг,

---

Т., 1999. – Б.25; Файзиева Д. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2004.

³⁰¹ Ўраева Д. Навоий “Хамса”сида беш фарз талқини // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашариат маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни. Халқаро конференция материаллари. – Навоий, 2018 йил, 6-7 февраль. – Б.38-41.

одатда, инсон персонажи билан аждаҳо, дев, пари, ялмоғиз каби мифологик персонажлар ўртасида бўлиб ўтади. Бунда қаҳрамон баъзан мифологик персонаж билан яккама-якка жангга чиқиб, фаол ҳаракат қилса, баъзан ўз ақл-заковати билан мифологик персонажни мот айлаб, унинг устидан ғалаба қозонади.

Мифологик образ билан инсон ўртасидаги курашни тасвирлаб кўрсатувчи бу қадимий мотив ўзига хос бадиий талқин этилиши билан ажралиб туради.

Мифологик мотив асосида қадимги дунё халқларининг дуалистик қараши, яъни ҳаёт эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш асосида давом этиши ҳақидаги мифологик тасаввур, диний-фалсафий қарашлар заминида юзага келган. Кейинчалик шулар асосида халқ оғзаки ижодида ёвузлик руҳи Ажи даҳақа ёки девга қарши жанг мотивларининг пайдо бўлишига олиб келган.

К.Имомов ёзишича, “Ажи” сўзи “усти нотекис, ғадир-будир” деган маънони, “даҳақа” лексемаси эса “илон” маъносини англатади. Демак, Ажи даҳақа – тимсоҳ билан илонсифат кўринишда тасаввур қилинган тимсолий образ. У – уч бошли, уч оғиз, олти кўз, минглаб кучга эга бўлган, ҳар нарсага қодир, олам учун хатарли баҳайбат махлуқ. У – “Авесто”да “ўт, олов худоси”. Баъзан у “юҳо” деб ҳам юритилади, “Шоҳнома”да эса, у – ўт пурковчи аждарҳо. Айтиш мумкинки, Ажи даҳақа – олов стихиясининг образли ифодаси. Унинг эртак ва дostonларга кўчган поэтик намунаси аждар, аждаҳо ёки аждарҳо аталади”.³⁰²

Мазкур мотивнинг Алишер Навоий ижодидаги бадиий интиҳоси аждарҳога қарши жанг воситасида инсоннинг ўз нафсини енгиши шаклида тавсиф этилгани жиҳатидан эътиборни тортади. Буни шоир кўпроқ Фарҳод тимсолида акс эттирган. “Фарҳод ва Ширин” достонида аждаҳо хазина кўриқбони сифатида талқин этилган. Ундан хазинани тортиб олиш учун юз берган жанг мотиви эса бадиий вазифа касб этиб, шоирнинг тасаввуфона

---

³⁰² Имомов К. Мифологик жанг ва унинг эпик талқини // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 2006. – Б.23-26.

карашлари таъсир кучини ошириш ва ўқувчида эстетик завқ уйғотиш функциясини бажарган. Натижада қадимий эпик мотивнинг мифологик маъноси тушиб қолиб, асарда келтирилган анъанавий ушбу эпик жанр мотиви тасаввуфий маъно касб этган.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг 22-бобида Фарҳоднинг аждаҳо водийсига боргани, уни тор-мор қилиб, аждаҳо ғоридан Афридун хазинасини топгани ва барча бойликни отаси ва қўшинига совға қилгани баён этилади.

Шоир аждарҳонинг ўт-олов пуркаб Фарҳодга ҳамла қилиши тасвирида унга хос магик куч, ғайритабиий қудрат, сеҳр-жоду хусусиятларини сақлаб қолган. Бунда Фарҳод ҳам худди халқ қаҳрамонлари каби аждаҳонинг ўт пурковчи даҳшатли оғзи ёки қўзини мўлжалга олиб курашади. Навоий бунда Фарҳод олишган аждаҳонинг икки қўзини худди нефтнинг ўтли булоғига ўхшатади. Унинг бурун тешикларини ваҳшат тандирига, нефть мўрисига менгзайди. Шоир бу ўринда муболаға санъатини қўллаб, аждаҳонинг даҳшатли қиёфасини тасвирлайди.

Фарҳод чаққонлик билан осмон камалагидек ёйига найзадек ўткир ўқни жойлайди ва аждар оғзига шундай отадики, ҳатто гурди анжум, яъни юлдузлар паҳлавони Миррих ҳайратланиб унинг қўлини ўпади.

Фарҳод аждаҳони енгач, осмон каби юмалоқ ғорнинг марказ нуқтасини аниқ топади ва у ерда вазни минг ботмондан оғир қора тош билан қўмилган ғорнинг оғзини қиличининг учи билан очади. Тошни ўрнидан қўзғатиб, ғор ичига тушади. Ғордан ҳазрат Алининг икки дамли, ғоят кескир афсонавий қиличи – Зулфиқорни топади. Шоир бу ерда Фарҳоднинг аждаҳо ғори ичидан топган хазинасидаги бир қилични Зулфиқорга ўхшатмоқда. Қиличнинг ёнида қуббаси фалак қуёшидек порлоқ бўлган бир қалқон ҳам бор эди. Қиличнинг қуббасида эса Сулаймон ўз узугида исми аъзам ўйдиргани каби бир исм ёзилган эди. Қиличнинг ўткирлиги ўшандан бўлиб, у гуноҳсизларга зарба етказмас, ёмонларни, ёвузларни эса аёвсиз иккига бўлиб ташлар эди.

Достонда Фарҳоднинг аждарни ўлдириши эпизодини Навоий шундай талқин қилади:

Тушурдилар черикни хурраму шод,
Бўлуб аждар ғамидан барча озод.
Нехушдур аждар ўлмак ранж бирла,
Киши қилмоқ танаъум, ганж бирла.
Қуёш Фарҳоди чун тортиб синон тез,
Қаро тор аждарига бўлди хунрез.³⁰³

Бу парчада шоир Фарҳоднинг аждарни ҳалок қилишидан завқланиб, ёвузлик тимсолининг ўлими ва шундан кейин кишиларни ганж (ҳазина – бойлик)га эга бўлишларидан ғоят шодланади.

“Фарҳод ва Ширин” достонида бош қаҳрамоннинг аждаҳога қарши жанг мотиви достон сюжетининг эпик кўлами ва ўзига хос таъсирчанлик хусусиятини белгилашда алоҳида аҳамият касб этган, дейиш мумкин. У орқали шоир инсонларнинг ёвузликка қарши чиқиши, эзгуликка интилишида ҳамиша жасоратли бўлиши, фаол ҳаракат қилмоғи лозимлигини таъкидлашни кўзда тутган.

Кўринадикки, Алишер Навоий асарларида келтирилган мифологик жанг мотиви икки хил маънода қўлланган:

1. Оллоҳ мўъжизаларига, руҳий ўзга оламга иймон келтириш ва ишониш ғоясини сингдиришга.

2. Нафсни енгиш учун чорлашга.

Худди фольклордаги каби Фарҳоднинг мифологик жанг жараёнида фаол ҳаракат қилиши, бу жанг кўламли ва маҳобатли, айна пайтда, жонли ва ҳаяжонли кечиши, воқеалар эпик кўламда тасвирланиши, қаҳрамон умумхалқ манфаатини кўзлаб фаолият кўрсатиши ва аждаҳони енгиб, катта хазинани кўлга киритгач, уни халққа тўхфа қилиш учун отасига жўнатиши тасвир этилган.

---

³⁰³ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.154.

Навоий Фарҳоднинг халқ баҳодир паҳлавонлари каби жанг қилишини тасвирлар экан, муболағали тасвир, ҳаётий уйдирмалар асосида уни тавсифлайди. Натижада Фарҳод идеал баҳодир сифатида намоён бўлади. У нафақат аждаҳо, яна дев билан ҳам мардона жанг қилиб, уни енгади. Таъкидлаш керакки, мифологик жангда ҳар доим инсон персонажининг ғолиблиги мадҳ этилади.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг 23-бобида Фарҳоднинг Аҳраман номли дев яшайдиган ўрмонга от сургани ва уни ўлдириб, Сулаймон узугини қўлга киритгани баён этилган.

Айтиш мумкинки, Алишер Навоий достонларида инсон персонажининг мифологик персонажлар билан жанг қилиши мотиви алоҳида ўринга эга. Аслида бу мотив фольклордан олинган эса-да, лекин шоир достонларининг мотивлар структураси шаклланишида ундан олдин яратилган “Шоҳнома”га ўхшаш эпик асарларнинг ҳам таъсири бор. Алишер Навоий мифологик жанг мотивини келтириш билан ўз асарлари сюжетида контраст усулини қўллашни ҳам назарда тутган. Чунки бу билан асар бадииятини ҳосил қилишга эришилади. Жанг мотивини англатган айрим тафсиллар эса поэтик воситаларга, аниқроғи, қаҳрамонлик типигаги эпик асарларнинг ўзига хос хусусий белгиларидан бирига айланган.

Хуллас, Алишер Навоий эпик жанг мотивлари орқали қаҳрамонларни мадҳ этувчи ўзига хос сюжет яратиб, мардлик ва жасорат, дўстлик ва эзгуликни улуғлайди, кишиларни тинчлик ва осудаликка даъватлантиради. Энг муҳими, диний таълим, одоб ва ахлоқ кўникмаларини шакллантириш, мардлик ва қаҳрамонлик каби ахлоқий нормаларни тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади.

4.2. Телбалик мотиви

Телбалик инсоннинг мураккаб психологик ҳолатларидан бири сифатида бадиий қаҳрамон ҳаёти мисолида мотивлаштирилиши анъанавий поэтик тажрибалардан бири бўлиб, унинг юксак намунасини улуғ ўзбек

мутафаккир шоири Алишер Навоийнинг айрим ишқий ғазаллари қаторида “Хамса” асари таркибидаги “Лайли ва Мажнун” достонида ёрқин кузатиш мумкин. Бу мотив Шарқ адабиётида ошиқнинг ишқ туфайли ақлдан озиши сифатида Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонига қадар Низомийнинг “Лайли ва Мажнун”ида, Хусрав Деҳлавийнинг ва бошқа шоирларнинг шу мавуда ёзган дostonларида ҳам катта ўрин тутди.³⁰⁴

Телбалик инсон ҳаётидаги муаммоли руҳий ҳолатлардан бири сифатида ҳамма даврларда алоҳида эътиборни тортиб келган. Унинг келиб чиқиш сабабларини, ижтимоий-ҳаётий факторларини турли фанлар кесимида ўрганишга, шунингдек, у билан боғлиқ ҳолатларни адабиётда ҳам ифодалашга айрича диққат қаратилган. Айтайлик, файласуфлар телбаликни оламга муносабат шаклларида бири, руҳшунослар мураккаб психологик ҳолат, социологлар ижтимоий ҳаётдаги камситилган ва эътиборга муҳтож қатлам, тиббиётчилар руҳий касаллик, тасаввуфшунослар Оллоҳ ишқига эришишнинг бир кўриниши деб қарайдилар.

Ўзбек тилида телба, жинни, девона, тентак, савдойи, дали сўзлари кўпинча ақлдан озган кишиларга нисбатан қўлланиши боис ўзаро синонимдай туюлади. Шундай бўлса-да, уларни тўлиқ синоним (маънодош) сўзлар деб қараш қийин. Масалан, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да **телба** сўзи икки маънода кишига: а) ақлдан озган, ақл-ҳушини йўқотган, девона, жинни; б) бирор нарсага, кимсага ортиқ даражада берилган; савдойи, шайдони; бир маънода маъносизликка (телба кўзлар, телба ишқ сингари), кўчма поэтик маънода жиловланмаган, асов, “қутурган”, шиддат билан пишқирган, ўзини ҳар ёққа урган нарсаларга (телба дарё, телба шамол, телба сой каби) нисбатан қўлланиши кўрсатилган.³⁰⁵

Телба – шахс оти, телбалик эса хатти-ҳаракат, ҳолат номидир. Телба сўзига *+ларча*, *+лардек*, *+намо*, *+саро* каби ҳолат равиши ҳосил қилувчи сўз ясовчи морфемаларнинг қўшилишидан *телбаларча*, *телбалардек*,

³⁰⁴ Эргашев Қ. Мотив ва талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. – №1. – Б 38-43.

³⁰⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. IV жилд. Н-Тартибли. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.56-57.

телбанамо, телбасаро каби вазият равишлари пайдо бўлган. Чунки телбалик инсоннинг маълум бир вазиятини, шу вазият билан боғлиқ ҳолда бажарадиган иш-ҳаракат тарзини, ҳолатини билдириб туради.

Жинни арабча жин, руҳ сўзлари билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, халқ тилида унинг “жинли”, шевада эса “жилли” каби вариантлари мавжуд. Бу сўз ақлдан озган, руҳий касалликка йўлиққан; телба, савдойи кишини англатади. У кўчма маънода хаёлига келган аҳмоқона ишлар, ярашмаган қилиқлар қиладиган кишига, аҳмоқ ва нодонга нисбатан қўлланади. Шунингдек, у ўзини яқин олиб, эркалатиб гапирганда ёки ҳазил тариқасида “девона”, “тентак” каби маъноларда ҳам ишлатилади.

Халқ орасида гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан эсадиган уярма шамолга нисбатан “жинни тўполон”, “жинни шамол” бирикмалари қўлланса, бирор-бир хатти-ҳаракати орқали эс-ҳушидан айирмоқ ҳолати – жинни қилмоқ, калака қилмоқ ёки расво ва дабдала қилмоқ – жиннисини чиқармоқ, турли хил нарсаларга ўчлик, қаттиқ ишқивозлик – жиннисига айланмоқ (масалан, ҳозирги тилда футбол жинниси, телефон жинниси каби) тушунчаларини англатиб келади.

Тилимизда жиннидан туғилган, жиннидан тарқаган бола жиннивачча, эркалаш ва ҳазил тариқасида “тентаквой”, ножўя ва аҳмоқона иш; телбалик, савдойилик эса жиннилик, жаҳли қўзимок, ғазабланмоқ ва аччиқланмоқ жиннилиги тутмоқ, телба табиат кўриниш жиннинамо, келишмаган қилиқлар қилиб юрадиган жиннисанғи, ақлдан озганлар, телбалар шифохонаси жиннихона деб юритилади.³⁰⁶

Девона форсча, телба, ақлсиз маъноларини англатади. Бу сўз, аввало, ақлдан озган, эси паст; телба, савдойига, яна Оллоҳнинг васлига етишиш умидида зикру самога берилиб, бу дунё ишларидан воз кечган сўфий, дарвешсифат одамга, бундан ташқари, бирор мақсад, ҳаракатга тамоман

---

³⁰⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1-жилд. А–Д. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 91-91.

берилиб, эс-хушидан ажралган кишига ҳамда хайр-садақа билан кун кўрувчи гадо, тиланчига нисбатан ишлатилади.

Тилимизда девона сўзининг ўзагидан аффиксация йўли билан ясалган девонавачча (девонанинг боласи, қаландарнинг, тиланчининг, гадонинг фарзанди), девонаваш (девонасифат, девонамонанд, девоналарга ўхшаган), девонавор (телбаларча, девоналар каби, девоналардек), девоналик (эси пастлик, жиннилик, тиланчилик) каби жумлалар мавжуд.³⁰⁷

Савдойи арабча, дилгир, дилгирликка мойил; маъюс, ғамгин сўзидан. Бу сўз ҳам бирор кимса, нарса дардида эс-хушидан айрилган телба кимсага нисбатан қўлланилади.³⁰⁸ Ўзбек тилида бошига ишқ савдоси тушган одамни; телба, девона, жинни, тентак, ақлдан озган, бебош кимсани **галдир**³⁰⁹ **дали** деб ҳам аташади.³¹⁰

Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналарида ғайриодатий ҳаракатлари, яшаш тарзи билан бошқалардан фарқ қилувчи шахсларнинг образи орқали жамиятдаги салбий ҳолатлар, инсонлардаги нуқсонлар устидан кулиш ва танқид қилиш билан боғлиқ тасвирларга алоҳида ўрин берилади. Бундай образлардан кўзланган мақсад ва муддаони адабиётшунос олим О. Сафаров қуйидагича изоҳлайди: “Ўзини гўлликка, ўқувсизликка, кўйинг-чи, далли девоналикка уриб, ҳақиқатни айтиш ва ҳимоя қилишга чоғланган, ўзини телбаликка солиб кулфатзадаликка, бенаволикка, ночор-у нотавонликка гирифтор этганлардан кулган, кулиб туриб уларни демакки, ўз-ўзини фош этган. Ўз-ўзини фош эта туриб кўнглини бўшатган, тасалли-таскин топган. Инсоният тарихида эса замонаси билан келиша ва чиқиша олмай, ўзини девоналикка, телбаликка уриб, ҳақиқатни кула-кула ёқлаганлар кўп”.³¹¹

³⁰⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. I жилд. А–Д. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 588.

³⁰⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. IV жилд. Н–Тартибли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 415.

³⁰⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. I жилд. А–Д. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 568.

³¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. I жилд. А–Д. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 587–589.

³¹¹ Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Т.: Musiqa nashriyoti. 2010. – Б. 198.

Маълумки, мумтоз адабиёт намуналарида телбалик кўпинча жунун (мажзуб) кўринишда ифодаланаши кузатилади. Жунунлик – девоналик, жиннилик дарди. Бу жисмоний нуқсон эмас, балки илоҳий ишқ натижасидир. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонидаги “Шайх Саънон” ҳикояти қаҳрамонининг торсо қиз ишқида ўртанишини бевосита мажзублик ҳолати орқали бадиий ифодалайди. Шайх Саънон содиқ ва тақводор муриднинг:

Бири деб: “К-эй муқтадои аҳли роз,
Бу бало дафъиға вожибдур намоз” – деган маслаҳатига:
Шайх дебким: “Урма бу маънида дам,
Телбадурман, телбага йўқтур қалам.”³¹²

Адабиётшунос У. Жўрақуловнинг фикрига кўра иқтибосда келтирилган “қалам” деганда, Алишер Навоий илоҳий қонуниятларни назарда тутаётганига шубҳа йўқ. Демак, телба одам учун наинки ижтимоий қонуниятлар, илоҳий қонуниятлар ҳам ўзгача. Шайх Санъон айтган ҳақиқат эса ўзбек халқи орасида бир оз бошқачароқ шаклда – «Жиннига қонун йўқ» ҳикматида акс этади.³¹³

Халқ достонларида ҳам қаҳрамонларнинг руҳиятида илоҳий ишқ туфайли жунунлик ҳолати рўй бериши билан боғлиқ тасвирларни кўришимиз мумкин. Жумладан, “Кунтуғмиш” достонида шундай мисралар бор:

Каримсан, раҳимсан, якка-ягона,
Ҳеч кимни қилмагин элдан бегона,
Бошида кулоҳи, эгнида жанда,
Етиб келди Бурқи сармаст девона.³¹⁴

Марказий Осиё халқлари мифологиясида эзгу ҳомий сифатида талқин қилинган афсонавий персонажлардан бири Бурқи сармастнинг тўлиқ исми ҳазрат Девонайи Бурқи сармаст вали бўлиб, халқ орасида Бурх девона, Бурқ, Бурқи сармаст, Бурқут бобо каби турли номлар билан аталади. Афсоналарга

³¹² Навоий А. Лисон ут-тайр. МАТ. XX жилдлик. XII жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 116.

³¹³ Жўрақулов У. Телбага йўқтур қалам // Шарқ юлдузи. 2010. №1. – Б. 166 -171.

³¹⁴ Кундуғмиш. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. IX жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги матбаа-концерн бош таҳририяти, 2016. – Б. 77.

караганда, “Бурқи сармаст кўпроқ чўл-биёбонларда пиёда юрган. Худонинг ишқи билан маст бўлиб, оғзидан кўпиклар сачраган. Оғзидан тушган кўпиклар чўлларда бех, яъни қайнатганда илдизидан кўпик чиқарадиган ўсимлик бўлиб ўсиб чиққан.”³¹⁵

Юқорида дostonдан келтирилган иқтибосда ҳам Бурқи сармастнинг телбалигини тасаввуфий маънодаги мажзублик сифатида англаш мумкин. Буни “Бошида кулоҳи, эгнида жанда” мисрасининг ўзиёқ тасдиқлайди.

XV асрда яшаб ижод этган улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижодида телба (мажнун) образи ва телбалик мотивининг ўзига хос тасаввуфий талқини кузатилади. Буюк шоир бу образ ва мотивга ўзининг айрим ишқий ғазалларида ва “Хамса” асари таркибидаги учинчи “Лайли ва Мажнун” достонида алоҳида ўрин ажратган.

“Лайли ва Мажнун” достонида асл исми Қайс бўлган йигитнинг ёр ишқидан ўртаниши уни телбалик кўйига солиши бадийй ёритилган. Лекин бунда Қайснинг ишқи аслида Оллоҳга қаратилган бўлиб, Лайли тимсолида унинг тажаллисини кўради. Шу ҳақиқий ишқ ҳажри, ёрдан айрилиқ азоби ошиқ йигитни телбаликка гирифтор қилади. Ишқ дарди туфайли телба (жинни, девона) ҳолатига тушиб қолган Қайсни ҳеч ким, ҳатто ота-онаси ҳам англай олмайди. Ҳамма уни Мажнун, яъни жинни деб атай бошлайди.

Маълумки, халқ орасида “Дали бўлмай, вали бўлмас” деган мақол кенг тарқалган. Худди шу мақолда айтилганидек, тасаввуфий руҳда фикр юритган ва ижод қилган Навоий ҳам Оллоҳнинг васлига етишиш умидида бу дунё ишларидан воз кечган дарвешсифат Мажнуннинг Лайли ишқига тамоман берилиб, эс-ҳушидан ажралиши орқали аста-секин олам ҳақидаги билимларга эга бўлганлигини, валийлик даражасига кўтарилганини кўрсатади. “Далидан тўғри хабар” деганларидек, Мажнуннинг ота-онаси ўлиmidан тушида хабар топиши ва тушининг ўнг келишида ҳам унинг авлиёлик – Оллоҳ дўсти даражасига кўтарила бошлаганини далиллайди.

---

³¹⁵ Кундуғмиш. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. IX жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги матбаа-концерн бош таҳририяти, 2016. – Б.511.

Навоий ўз ҳолатини кўпинча Мажнун ҳолати орқали ошкор этишга уринади. Бу билан шоир ўзининг Мажнун билан рухдош эканига ишора қилади. Ҳатто Навоий бу ҳақда ўз ғазалларида очиқ ёзгани ҳам кузатилади:

Ишқ аро расволиғим элга берур Мажнунни ёд,
Ўйлаким, айлар они кўрган мени маҳзунни ёд.
...То Навоийни жунун даштига солди ул пари,
Ҳазл учун ҳам қилмади бир қатла ул мажнунни ёд.³¹⁶

Ёки яна:

Қилсангиз тасвир Лайли ҳуснин ул ойдек чизинг,
Лек Мажнунни Навоий бирла монанд айлангиз.³¹⁷

Навоий Қайснинг ҳар бир ҳолатини унинг жунунига боис бўлмиш Лайлининг гўзаллиги билан боғлиқлигини тасвирлаб кўрсатади. Айниқса, Лайлининг қора сочлари йигитнинг жунуни, унинг савдойилиги тимсоли бўлганини таъкидлайди. Шундай тасвир ва талқинлар Навоийнинг севги туйғулари ифода этилган ғазалларида ҳам учрайди:

Сайд айларга жунун аҳлини бор ул икки соч,
Ҳар бири неча тугун, ҳар тугунча неча қулоч.³¹⁸

Навоий Мажнуннинг руҳий ҳолати ва кайфиятини очиб беришга уринар экан, унинг вужуди бамисоли олов билан қопланган, ёнаётган ёпиқ уйга ўхшабини таъкидлайди. Йигит изтиробларининг кўплигидан жисми бўшашиб, бемадор бемор ҳолига тушиб қолганини, ҳаракатланмоққа қўлоёқларида ҳоли йўқлигини билдиради. Қайс телбаларча ҳолатда ишқ даштида кезади. Бунга чора сифатида отаси уни занжирга солади. Ҳаётда ҳам телбаларни занжирлаб қўйиш ҳолати кузатилади. Шунга ишора қилиб, Навоий бир ўринда:

“Ул пари кўйида мен девонани банд айлангиз,
Банд-бандим зулфи занжирига пайванд айлангиз”³¹⁹,

³¹⁶ Навоий А. Топмадим. Ўзбек адабиёти бўстони. Ғазаллар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.115.

³¹⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 212.

³¹⁸ Навоий А. Фавойил ул -кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 75.

деб ёзса, яна бир бошқа ғазалида:

“Қайд этарда ул пари кўйида мен девонани,

Итлари занжири бирла кошки банд этсангиз”³²⁰, – деб куйлайди.

Албатта, реал дунёнинг ноз-неъматларидан, тотли ва хузурбахш лаҳзаларидан онгли равишда ўзини тийиш, бу йўлдаги асосий рақиб – нафсни енгиш, “ўлмасдан бурун ўлиш” ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Бундайларни кўрган иймони сушт кимсалар уларни телба деб аташи тайин. Навоий масаланинг айнан шу жиҳатларини ёритишда телба образидан фойдаланган.

Шоир ҳақиқий ишқ юзлаб оқилу фарзонани девона айлаб, расво қилганини таъкидлаб ёзади:

Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво,

Не айб агар қилди бу девонани расво.³²¹

Ошиқ ишқ йўлида яхши-ёмонини, ақлини садқа қилиб (1, 130)³²², саргум бўлиб (1, 19), жунунга айланганига рози. У бор топган-тутганини ишқ йўлида, ўз лайлилаши йўлида сарфлашга тайёр:

Ганж агар топсам мени девонаваш вайрон аро,

Айларам лайлилашимга они мажнунвор харж.³²³

Шоир телба кўнгил, девона кўнгил, девонаи расво, телбаи расво, девоналиғларни ошкор қилган шайх – Санъон (1, 109), ҳаёт шарбатини ҳижрон заҳри билан талх қилган ул пари (1, 110), мажнунлиғидан кўз олдида бир паризод лаҳза-лаҳза жилва айлаши (1, 117), ўша паризод шоирни жинси башардин асраб охир девона қилгани (1, 118) ҳақида ҳам гапирди.

Алишер Навоий маъшуқа образини кўпинча пари, париваш, малак тимсолида гавдалантирса, ошиқни телба қиёфасида ифода этади:

Ул париваш ишқидин, носих, мени манъ этмаким,

---

³¹⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 212.

³²⁰ Навоий А. Наводир ун -нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 184.

³²¹ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 33.

³²² Изоҳ: Қавс ичидаги биринчи рақам Алишер Навоий “МАТ”ининг жилдини, иккинчи рақам девон таркибидаги ғазал тартибини билдиради.

³²³ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.72.

Телбалик вақтию ошиқлиқ замонидур манга.
То ўқубмен ишқ ҳарфин дарсу такрору сабак
Вомиқу Фарҳоду Мажнун достонидур манга.³²⁴

Халқда парига учраган киши ақлу ҳушидан айрилиб телбага, жин
чалган жиннига, дев урган девонага айланиб қолади, деган ишонч мавжуд. Бу
ҳақдаги халқона қарашларга таяниб, шоир ёзади:

Ки, эй мажнун, пари кўрдунг магарким тарки ҳуш эттинг,
Такаллум қил, бу соғарни ичиб, рафъи ҳижоб айлаб.³²⁵

Алишер Навоий телбалик ҳолатини шундай тасвирлашга уринади:

Телбалик, кўрким, кучармен боғ аро ҳар сарвни,
Бириси сарвқадди сиймбар бўлғайму деб.³²⁶

Ёки:

Ул пари борғоч, Навоий дашт сори қўйди юз,
Телбалар янглиғ яқосин чок этиб, афғон чекиб.³²⁷

Яна:

Тонг йўқки кўнгул бўлса кўзунг бирла мулоиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оҳу бирла ўйнар.³²⁸

Шоир яна бир ғазалида “телбаликни хуштур” деб ҳисоблайди:

Телбалик хуштур, агар судрасалар
Зулфи занжирини бўйнуиға тоқиб....
Ҳажр тошию салосил темури
Телбалик ўтини кўнглумга чоқиб.³²⁹

Телбалик ҳузурини баён этиб, шукрона келтиради:

Жон бериб олдим жунуну ишқ то бўлдим фано,
Оллоҳ-оллоҳ, ул не хуш савдо, бу не хуш суд эрур.³³⁰

³²⁴ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 52.

³²⁵ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 47.

³²⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 49.

³²⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 45.

³²⁸ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 124.

³²⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 51.

³³⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 124.

Телбалик – бедаво дард. Унга ҳеч бир табиб чора тополмаган. Шундан келиб чиқиб, Навоий ёзади:

Чу кўрди жунуним, табиб айттиким,
Бу девоналиғ ишқдиндур аломат.³³¹

Бир ғазалида Навоий бевосита табиб – ҳакимга мурожаат қилиб, ўз дарди моҳиятини уқтиришга ҳаракат қилади:

Телба деб қилма Навоийнинг иложин, эй ҳаким,
Ким мушаввашдур анга бир ўзга савдодин димоғ.³³²

Шоир ёр кўйи итларига мурожаат қилиб, агар телба кўнглимни топсангиз, тўш-тўшидин тишлабон парканд-парканд айлангиз”,- дейди (1, 223).

Навоий ўз ёзганларини ул пари қасрида хомаси (қалами) нўғидин оҳ-ўқ келиб, шу оҳ ўқи бирла мажнунвор хат (1, 77) ёзганлигини ва савод этмиш кўнгиллар илғаса, ёр васфида ёзган бор хатлари савдо аҳлига занжир эканлигини (1, 79), Мажнун ўзига ҳампоялигини (1, 186) алоҳида қайд этади.

Навоий телбалар кўнгли юз пора эканини (1, 80), улар мажнуни саргардон экани (1, 95) ҳақида ҳам ёзади.

Шоир телба, девона, жунун, мажнун, мажнунваш, девонаваш сўзларини сифатлаш ўрнида ҳам кўп қўллагани кузатилади. Масалан, у ишлатган “девона ҳажр” (1, 146), “Жунун хатти муҳити” (1, 148), “телба кўнгул” (1, 162), “Мажнуни саргардон” (1; 172, 278), “жунун дашти” (1, 176), “жунун арбоби” (1,189), “девона ҳусн” (1, 218), телба ит” (1, 229), “телба нокас рақиб” (1, 245), “телба саргардон”, “жунун водийси”, “муҳлик жунун” (1, 252), “телбалик узри” (1, 278), “жунун тоши” (1, 280), “жунун оини” (1, 316), “жунун ифроти” (1, 350), “телбалар ҳадиси” (1, 359), “жунун саҳроси” (1, 368), “чўпони Мажнун” (1, 369) ва ҳоказо кабилар шулар жумласидандир.

Баъзи мисраларида шоир ақлу ҳуш аҳли билан мажнуни қаршилантириб, тазод санъатини яратишга эришади:

³³¹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990 – Б. 59.

³³² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 264.

Телба итни демангиз мендек нединким, ор этар
Ақлу ҳуш аҳлини бир мажнунға монанд этсангиз.³³³

Яна бир ўринда шоир девона ва соғ сўзларини ёнма-ён қўллаб, тазод санъатини вужудга келтирган:

Соғ бўл, девона этсанг мени бир май бирлаким,
Ҳажрдин девонамен бўлдум эса бир лаҳза соғ.³³⁴

Навоий лирикасида “телбалик узри” ўзига хос ифода этилган бўлиб, шоир “Навоийнинг жунунин айб қилманг, Ким, ани телбаратмиш бир париваш” (1, 283) дейди. Ўзининг ҳар дам телбараб ғойиб бўлишини (1, 300), “Телба кўнгли савдо даштига қочишига ғам зиндони ичра кўп қоболғони” сабаб бўлганини (1, 299) таъкидлайди. Шоирнинг бу ҳолатини эса фақат “ақл кўйи билан англаш лозим”лигини (1, 300) уқтиради. Ўз девонаи расволиги олдида Мажнуннинг хирадмандлигини (1, 306) айтади.

Қ. Эргашев Навоийнинг Мажнуни гарчи фожиавий образ бўлса ҳам, барибир саодатманд инсонлигини, чунки унга энг юксак, пок ишқ насиб этганлиги учун юраги ишқ, эзгулик ва меҳр-муҳаббатга тўла бўлиб, унда қаҳр-ғазабга, шафқатсизликка, ёзувликка мутлақо ўрин йўқлигини, шу сабабли Мажнун ҳатто телбалик ҳолатида ҳам ёмон иш қилишга, ёзувликка қодир эмаслигини, аксинча, ўша ҳолатда ҳам у нимаики қилса, эзгуликка қаратилганлигини айтади. Бу ўринда Мажнуннинг кийикларга раҳм-шафқати, Нафални уларни овламасликка кўндиргани, оғир аҳволда қолган Зайдга ўзининг бор нарсаларини бериб юборганини далил келтиради. Яна олим телбаликнинг телба кучи бўлиши туфайли ҳатто унда олдин кузатилмаган, яшириш қолиб келаётган хусусиятлар ҳам юзага чиқиши мумкинлигини таъкидлаб, телбалик Мажнунни шоир қилганини айтиб ўтади. Навоий уни буюк шоир сифатида тасвирлаб, шеърларини дурга қиёслаганини таъкидлайди.³³⁵

³³³ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 185.

³³⁴ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 245.

³³⁵ Эргашев Қ. Мотив ва талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019 – №1. – Б 38-43.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ижодида телба образи Яратганнинг назари тушган инсон тимсолини ифодалашга хизмат қилган. Бу ҳолат поэтик анъана тусини олиб, бошқа шоирлар ижодида ҳам давом эттирилган.

4.3. Фарзандсизлик мотиви стилизацияси

Фарзандсизлик мотиви халқ оғзаки ижодида ҳам, мумтоз ва замонавий адабиёт намуналарида ҳам тез-тез кўзга ташланади. Туркий халқларда фарзандсизлик фожиа сифатида қабул қилинган. Фарзандга инсон ҳаётининг давомчиси, ота-она орзусининг рўёбини амалга оширувчи шахс сифатида қаралган. Фарзандсизлик эса ота-онанинг нафақат орзумидларидан айрилиши, балки уларнинг бу дунёдан ном-нишонсиз кетишидир. Шунинг учун фарзандсизлик мотиви адабиётимиз тарихида узок тарихий йўлни босиб ўтган. Мақоллардан тортиб дostonларгача, мумтоз адабиёт вакиллари асараридан то замонавий ижодкорлар қаламида ҳам мазкур мотивга кўп мурожаат қилинган.

Фарзандсизлик халқ эртақ ва дostonларининг энг кенг тарқалган анъанавий мотивларидан бири бўлиб, сюжет воқеаларининг тугуни сифатида кўп қўлланади. Жумладан, туркий халқларнинг муаззам дostonи “Алпомиш” ҳам бевосита фарзандсизлик мотиви билан бошланади. Бойбўри ва Бойсари тўйдаги гап-сўзлардан сўнг фарзанд тилаб, Шохимардон пир ҳузурига отланишади. “Холбека” дostonида ҳам шу анъана сақлангани кузатилади: “Бир куни Буврахон подшо Шоир вазир, Тоҳир вазир билан ўтирган вақтида ўзининг ўғилсизлиги ёдига тушиб, ғамгин бўлиб, юраги дарддан тўлиб, Шоир вазир, Тоҳир вазирга боқиб бир сўз деб тургани:

Икки вазир, кўзда ёшим кўринглар,
Доно эдим, бу дам ҳолим сўринглар!
Биздай шохдан ўғил фарзанд бўлмади,

Хонингизга бир маслаҳат беринглар!”³³⁶

Таъкидлаш керакки, халқ эртақ ва дostonларида давлат ва мамлакат эгалари ёки уларнинг вазирлари, лашкарбошилари каби шахсларнинг фарзандсизлиги тасвирланади. Халқ орасида катта обрў-эътиборга эга бўлган бундай кишиларни фарзандсизлик қийнайди. Ниҳоят, орзу-ниятлари ушалиб, фарзанд кўриш бахтига эришадилар. Албатта, бундай тасвирдан кўзланган мақсад инсон қанчалик куч-қудратли бўлмасин, Яратган томонидан инъом этиладиган барча “эхсонлар”га эга бўлиш фақат Унинг измида эканлигини эслатишдан иборатдир. “Алпомиш” дostonида Бойсари тилидан айтилган куйидаги сўзлар ҳам фикримизни асослайди: “Тортиб олиб бўлмаса, ўғирлаб олиб бўлмаса, сотиб олиб бўлмаса, худо бизга бермаса, қаёқдан қиламиз тарадди?!”.³³⁷

Навоий инсонни ҳаёт дарахтига, фарзандни эса санавбар мисол баркамол ниҳолга менгзайди. Бу ниҳол бир кун қад кўтариб, офатлар молу мулкни тўзителиб юборишига йўл қўймаслигини таъкидлайди:

Ким, эскирибон ҳаёт рахти,
Майл этса йиқилғали дарахти.
Нахли бўлғай ёнида навбар,
Раънолиғи ўйлаким, санавбар.³³⁸

Фольклор жанрларининг бефарзандлик мотиви билан бошланиши тингловчининг эътиборини тортиши билан бирга, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг ҳаёт ҳақиқатига мослиги ва таъсирчанлигини таъминлайди.

Олимларнинг таъкидлашича, фарзандсизлик мотиви дунё халқлари фольклорида мавжуд. Жумладан, бефарзанд подшоҳлар образи ҳиндларнинг милоддан аввалги X-VIII асарларда яратилган “Махабхарата”, “Рамаяна” дostonлари сюжетида ҳам учрайди.³³⁹ “Бамси Байрак”нинг шаҳодат

³³⁶ Холбека. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. IX жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги матбаа-концерн бош таҳририяти, 2016. – Б. 184.

³³⁷ Алпомиш. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.15.

³³⁸ Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.58.

³³⁹ Три великих сказании Древней Индии. – М.: Наука, 1978. – С.24; Рамаяна. Қадимий ҳинд эпоси. – Т., 1978. – Б. 24.

беришича, фарзандсизлик мотивидан иборат бошланманинг классик формаси Ўрта Осиёда ўғиз эпосининг шаклланиш даврида, яъни X-XI асрларда вужудга келган.³⁴⁰

Демак, фольклор асарларида сюжет ҳаракатини бошлаб берган фарзандсизлик мотиви ёзма адабиётда ҳам ўз хусусиятини сақлаб қолган. Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфий ғоялар талқинига бағишланган “Соломон ва Абсол” достонида ҳам “юнон элида энг кудратли бўлган подшоҳнинг фарзандсиз”лиги тасвирланади. Асардаги воқеа-ҳодисаларнинг ривожини халқ достонларидаги тасвирга жуда яқин. Бироқ ҳажман унча катта бўлмаган мазкур достондаги барча образлар рамзий маъно ташийдими. Шоҳ – Илоҳ, Ҳаким – маънавий куч, Соломон – руҳ, Абсол – жисм. Асарда инсоннинг маънавий комилликка эришиши рамзий образларда тасвирланар экан, муаллиф фольклордаги фарзандсизлик мотивидан илоҳий-ирфоний ғоялар ифодаси учун маҳорат билан фойдаланган.

Улуғ шоир Алишер Навоий ўз асарларида ижтимоий-сиёсий, илоҳий-ирфоний, ахлоқий муаммоларнинг бадиий талқинида ҳам мазкур мотивга мурожаат қилади. Ўз ижодий нияти ва услубига хос тасвирларни яратади.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг асосий сюжети Чин хоқонининг фарзандсизлиги мотиви билан бошланади. Достоннинг худди шу мотив билан бошланиши ўзбек халқ қаҳрамонлик эпослари “Алпомиш” ҳамда “Рустамхон” достонларининг бошланишини ёдга солади. Уларда ҳам сюжет воқелиги бевосита юрт бошлиғи бўлган ҳукмдор, давлатманд отанинг бефарзандликдан озор чекиши мотиви билан бошланган.

Халқ достонларида бойлигининг ҳисоби, давлатининг чегараси бўлмаган подшоҳларнинг фарзандсизликдан азият чекиши билан боғлиқ тасвирлар Алишер Навоий достонларида ҳам ўзига хос тарзда бадиий ифодаланганини кўришимиз мумкин. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”да бу ҳақда шундай дейилади:

Шаҳе эрди муаззам хони онинг

---

³⁴⁰ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947. – С.319.

Дема хони онинг, хоқони онинг.
Ики оламча мулки вусъат ичра,
Ети гардунча тахти рифъат ичра,
Сироҳи ер юзида қум ҳисоби,
Не қум, гардун уза анжум ҳисоби.³⁴¹

Чин мулкининг шоҳи шундай улуғ хон эдики, уни хон эмас, хоқон деб атаса ҳам бўлаверарди. Мулкининг кенглиги икки оламча, тахтининг юксаклиги эса етти осмонча эди. Қўшини ер юзидаги қумлардан, балки осмондаги юлдузлардан ҳам кўп эди. Хоқоннинг тожи куёш инжуси билан безанган бўлса-да, унинг бошқа бир дурга эҳтиёжи бор эди. Яъни у фарзандга муҳтож эди. Алишер Навоий хоқоннинг фарзандсизлиги фожиасини унинг тилидан айтилган қуйидаги байтда гўзал ташбеҳлар билан беради:

Мен ўлдум ул тенгизким гавҳари йўқ,
Ва ё ул ўтки онинг ахгари йўқ.³⁴²

Хоқоннинг фарзандсизлигидан қайғуриб айтган ички монологидан нафақат унинг фарзандсизлик туфайли чеккан азиятлари, балки оламнинг ўткинчилиги, минг йил подшоҳлик қилса ҳам, бир куни йўқлик оламига кетиши, бунда эса тахти мартабасининг улуғлиги кўкка етган шоҳ ҳам, “тахта кигизни бош пана қилган” гадо ҳам бир эканлиги ҳақидаги фикрлари бевосита Алишер Навоий фалсафий қарашларининг ўзагини ташкил қилади.

Инсон қанчалик давлатманд ва қудратли бўлмасин, фарзандсизлик дарди унинг қаддини букиши мотиви “Лайли ва Мажнун” достонининг бошланишида ҳам талқин қилинган. Қайс (Мажнун) ҳам Омир қабиласининг бошлиғи, бой-бадавлат кишининг узоқ кутилган фарзанди сифатида дунёга келади. У ҳақда шоир шундай дейди:

Моли кўпу умри сушт пайванд,
Фарзандға эрди орзуманд.³⁴³

³⁴¹ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.61

³⁴² Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.64.

Умидсизлик ҳар қандай мақсаднинг йўлини тўсади. Аммо Навоий тасвирлаган бефарзанд оталар асло умидсизланмайди. Яратганга илтижо қилиб, фарзанд сўрайди. Бу ҳолатда Фарҳоднинг отаси – Чин ҳоқони шундай илтижо қилади:

Ўғулсизлиғдин ўлди бу шиканжим
Ки Ҳақ дафъ айлағай бу дарду ранжим.
Бу қаттиғ вартада илгимни тутқай,
Кўзумни бир халаф бирла ёрутқай.³⁴⁴

Ҳоқон тилидан айтилган юқоридаги байтда фарзанд кўриш Тангрининг инояти эканлиги таъкидланган ва Унинг марҳаматидан умидворлик туйғулари уфуриб турибди.

Халқ дostonларида фарзанд кўриш учун назр-ниёзлар қилиш, қирк кун равзаларда тунаш каби этнос ҳаётида учрайдиган турли урф-одатлар талқини ҳам учрайди. Халқ ҳаётида учрайдиган бу каби урф-одатлар талқинига Алишер Навоий дostonларида ҳам ишоралар келтирилгани кўзга ташланади:

Бу мақсуди учун сочиб дирамлар,
Қилиб кўп назрлар, айлаб карамлар.
Ўғулсизларни ҳам айлаб наволиқ,
Атосизларға ҳам айлаб атолиқ.
Булардин барча кому муддаоси
Буким, бўлғай бир ўғулнинг атоси.³⁴⁵

Дostonда бефарзанд Чин ҳоқонининг фарзанд кўриш тилагида кўп пуллар сочиб, кўп назрлар қилиб, саховатлар кўрсатгани баён қилинган. У ўғилсизларнинг кўнглини овлаб, отасизларга оталик қилиши, буларнинг ҳаммасидан мақсад ва муддаоси битта: бир ўғилга ота бўлиш экани айтилади. Ниҳоят, бефарзанд ҳоқон кексайганда, узоқ кутиб фарзандли бўлади. Худди

---

³⁴³ Навоий А. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.58.

³⁴⁴ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 65.

³⁴⁵ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 66.

шундай кексаликда фарзанд кўриш мотиви жуда кўп халқ эртак ва достонларининг бошловчи мотиви сифатида учрайди.

Достоннинг XII бобида хоқоннинг фарзанд тилаши ва бу тилакнинг амалга ошишидан унинг қалбида туғилган оталик хисларининг бадий талқинига ўрин берилади. Хоқоннинг дуоси ижобат бўлиб, Фарҳод дунёга келади.

Шабистонида туғди бир янги ой,
Янги ой йўкки, меҳри оламорой.

Алишер Навоий узоқ кутилган фарзандлар: Фарҳоднинг ҳам, Қайснинг ҳам чақалоқлик ва гўдаклик тасвирига алоҳида ўрин ажратган. Айниқса, уларнинг йўргакланиши, бешикка беланиши ва алла айтиб ухлатилиши тасвирлари алоҳида эътиборни тортади. Азиз Қаюмов фикрича: “Навоийнинг гўдак Қайс парваришига оид келтирган бундай тафсилотлари, даставвал, воқеалар мантиқи тақозо қилган ҳаракатлардир. Сўнгра эса улғайганидан сўнг бола бошига тушадиган савдолар шиддати бундай авайлаш қаршисида шиддатлироқ бўлади”.³⁴⁶

Демак, фарзандсизлик мотиви тадрижий такомиллаша бориб, индивидуал шахслар характери билан белгиловчи, уларнинг руҳий ҳолатини очиқ берувчи воситага айланган.³⁴⁷ Асарда фарзандсизлик мотиви орқали хоқон образида адолатли ҳукмдор, меҳрибон ота, фарзанд тарбиясига масъулият билан қаровчи шахс ва шу каби қатор фазилатларнинг намоён бўлиши ёритилган. Шу билан бирга, фарзандсизлик мавзуси орқали достон воқеаларидаги драматизм кучайтирилгани англашилади. Обрў ва давлат фарзандсизлик ва ёлғизлик ўртасидаги қарама-қаршиликда турмуш диалектикаси акс этади. Бу эса достон бадий матосининг пишиқлигидан бир нишонадир”.³⁴⁸

³⁴⁶ Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. Ишқ водийси чечаклари. “Лайли ва Мажнун”. Етти саёҳатчи. “Садди Искандарий”. – Т.: Мумтоз сўз, 2008. – Б.14.

³⁴⁷ Қаюмов А. Фарзандсизлик мотиви ва миллий характер. – Илмий хабарнома. – 2018. – 2-сон. – Б.80.

³⁴⁸ Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2008. – Б.13.

“Фарҳод ва Ширин” достонида муродига етиб, фарзанд кўрган
хоқоннинг беҳад қувонган ҳолати дostonда шундай ифода этилган:

Ато ул дурға чун наззора қилди,
Садафдек оғзи кулмакдин ёйилди.³⁴⁹

Астойидил қилинган дуо, эзгу ниятнинг ижобатидан хоқон қалбида
жўш урган қувонч ҳислари туфайли халқни ҳам хурсанд қилишга ошиқади. У
халққа эҳсонлар бериб, бутун мамлакат бўйлаб базмлар уюштиради:

Сочиб онча жавоҳир олам ичра
Ки, андин баҳру кон қолиб ғам ичра.
Ясаб кишварни ойин бирла борча,
Бу ойин тухфаи Чин бирла борча.³⁵⁰

Ҳатто хоқон шу хурсандчилиги сабаб, халқнинг уч йиллик божу
хирожидан воз кечиб, гуноҳкорларнинг гуноҳини авф айлайди:

Халойиқ ҳар не қилса тергамак йўқ,
Не қилғонни ёмон қилдинг демак йўқ.³⁵¹

Достон бошланишида келтирилган фарзандсизлик мотиви фарзанд
кўриш қувончи мотиви билан алмашгач, ундан сўнг туғилган болага исм
бериш, уни асраш, тарбиялаш мотивлари билан ўрин алмашиб борган.
Туркий халқларда фарзандга исм беришга алоҳида эътибор қаратилгани
маълум. Достонда бош қаҳрамон – Фарҳодга ном берилиши мотиви ҳам эпик
анъаналарга мос келади. Бунда унинг исми илоҳийлиги қайд қилиниб: “Ал-
асмоу танзилу мин ас-само” – арабча: исмлар осмондан тушади дейилади.
Фарҳоднинг исмидаги “фар” – нурни, “х” – “ҳиммат”ни, “алиф” – “иқбол”ни,
“д” – давлат”ни билдиради. Шу сўзлар бириктирилиб, шахзодага “Фарҳод”
исми қўйилади. Навоий эса “Фироқ”, “Рашк”, “Ҳажр”, “Оҳ” билан “Дард”
сўзларини бириктириб, исм моҳиятини очиб беради.

Жамолидин кўрунғач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи...

³⁴⁹ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 67.

³⁵⁰ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 67.

³⁵¹ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 68.

Бу фарни ҳодийи бахт этгач иршод,
Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.³⁵²

Хоқоннинг халқ анъаналарига мувофиқ фарзандига исм қўйиши, тарбиялаши ва унга илму ҳунар ўргатиши каби оталик вазифалари дostonда алоҳида эътибор билан тасвирланган. Бунда Фарҳоднинг болалигидан жуда ақлли, зеҳнли бўлиб ўсиши ҳам бежиз эмас. Зеро, унинг шоир таъкидлаганидек:

Ажабдур уч ёшида кўзга атфол,
Нечукким ўн ёшида ўзга атфол, – бўлиши, ҳақиқатан ҳам,
ажабланарли эди. Шунинг учун:

Қолиб бу ишда эл ҳайрони онинг,
Спехру меҳр саргардони онинг эди.³⁵³

Фарҳоднинг бундай хислатда тасвирланиши уни халқ қаҳрамонлари Алпомиш, Рустам кабиларга ўхшатишга асос бўлади. Балки шу туфайли Навоий dostonда Фарҳодни “Осмон Рустами” дея таърифлаган.

Маълумки, халқ dostonларида бош қаҳрамоннинг ёшликдаги зеҳни, куч-қудрати, ақл-заковати, орзу-интилиши тасвирига алоҳида урғу қаратилади. Чунки бундай тасвир бош қаҳрамоннинг улғайгандан сўнг қўлга киритган бемисл, ғаройиб ютуқларига шубҳа билдирмасликка олиб келади. Зеро, инсоннинг келажагига унинг ёшлигидан тамал тоши қўйилади. Шунинг учун халқ dostonларида қаҳрамоннинг илм-ҳунар эгаллаши лавҳалари алоҳида берилади. Худди шу анъанавий тасвирдан Навоий ҳам Фарҳод образини яратишда унумли фойдаланганлиги кузатилади:

Ато бу навъ кўргач иш ҳисобин,
Муносиб англади илм иктисобин,
Кетурдилар ҳакими нуктадоне,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне...
Қаю илмини йўқ андин ниҳонроқ,

³⁵² Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.70.

³⁵³ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 71.

Анинг қошида йўқ андин аёнроқ.³⁵⁴

Хуллас, Фарҳод ана шундай зўр ҳавас билан ўқиб илм ва касб-ҳунар эгаллайди. Жисмоний ва ҳарбий машғулотлар билан шуғулланиб чиниқа бошлайди. Сувда сузиш чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти эди. Ўн ёшида унда йигирма яшарлик йигитнинг куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақли ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради. Шоир айтганидек:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,

Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.³⁵⁵

Қаҳрамонларга илм ўргатиш, уларни махсус ўқитиш ҳамма қаҳрамонлик дostonларида ҳам учрайди. Жумладан, “Рустамхон”да бу ҳақда шундай дейилади: “Рустам туғилиб, тилга энганда онаси мадрасадан бир муллани олиб келиб, мулла билан Рустамни тағизаминга солиб, ўқиттира бошлайди”.

“Сабъаи сайёр” таркибида келтирилган ҳикоялар қаҳрамонлари Фаррух ва Саъднинг туғилиши мотиви орқали инсонларнинг фарзанд кўриш истаги табиий эканлиги таъкидланган. Ана шу орзу-истакнинг амалга ошмаслиги эса инсонга армон ва дард келтириши бадий ифода этилган.

Азиз Қаюмов улуғ шоирнинг фарзандсизлик мотивидан фойдаланиш маҳоратига диққат қаратар экан: “Обрў ва давлат фарзандсизлик ва ёлғизлик ўртасидаги қарама-қаршиликда турмуш диалектикаси акс этади. Бу эса дoston бадий матосининг пишиқлигидан бир нишонадир”, – деб ёзган.³⁵⁶

О.Адизова фикрича, Навоий фарзандсизлик мотиви орқали ўз дostonларида ифодалаётган воқеаларнинг драматизмини кучайтиришни кўзда тутган. Шоир асарларида келтирилган бундай мотивлар асарларининг

³⁵⁴ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.72

³⁵⁵ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б.74

³⁵⁶ Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. Ишқ водийси чечаклари. “Лайли ва Мажнун”. Етти саёхатчи. “Садди Искандарий”. – Т.: Мумтоз сўз, 2008. – Б.13.

бадий материал реал ҳаёт, кундалик турмуш билан мустаҳкам боғлиқ эканидан дарак беради.³⁵⁷

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий давр воқелигини бадий талқин қилишда, адолат, тенглик, инсонпарварлик каби қарашларни ифодалашда, комил инсон ғояси каби қатор масалаларни тарғиб қилишда халқ оғзаки ижодида кенг қўлланилган фарзандсизлик мотивидан маҳорат билан фойдаланган.

4.4. Туш мотиви

Туш – бадий адабиётнинг энг жумбоқли ва қизиқарли мавзуларидан биридир. Туш кўриш – уйқуда содир бўладиган субъектив психик ҳодиса. Тушдаги воқеалар бир-бирига боғлиқ, бироз ноаниқ, ҳаяжонли афсонавий тус олади”.³⁵⁸ Оғзаки ва ёзма адабиётда туш мотивига тез-тез мурожаат қилинган. Туш мотивининг бадий-эстетик вазифалари Жаббор Эшонқулов тадқиқотларида илмий асосда ўрганилган. Олимнинг таъкидлашича, туш кўриш, таъбир қилиш табиий жараён, бироқ у бадий асарда, фольклор намунасида бирор-бир вазифа бажармаса, бевосита фольклоршунослик, умуман, адабиётшунослик объекти бўла олмайди.³⁵⁹ Демак, туш бадий матн бағрида маълум функцияни бажариши билан бирга, асар сюжетини ҳаракатга келтирувчи мотив ҳисобланади.

Туркий халқларнинг илк тасаввуфий достони “Қутадғу билиг”да ҳам туш мотивидан фойдаланилган. Асарда бетоб бўлган Ўзғурмишнинг туши ва унинг таъбири билан боғлиқ фасллар мавжуд.

Мумтоз адабиёт намуналарида туш нафақат бадий асарлар композициясида, балки тарихий, илмий, тазкира асарлар таркибида ҳам маълум бир вазифани бажарганлиги билан аҳамиятлидир. Жумладан, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асари туркий адабиётда тазкира

³⁵⁷ Адизова О.И. Адабиётшунос Азиз Қаюмов тадқиқотларида биографик методнинг ўрни: Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Қарши, 2018. – Б.48-49.

³⁵⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. VIII жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат ҳомий нашриёти, 2004. – Б.456.

³⁵⁹ Эшонқул Жаббор. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Т.: Фан, 2011. – Б.10.

жанрида ёзилган илк асар сифатида тасаввуф аҳллари, авлиёлар, улуғ шайхлар тарихига доир қимматли маълумотларни берувчи муҳим манбадир. Муаллиф унда тасаввуф тарихида номлари зикр қилинган улуғ шайх ва уламолар, авлиёлар ҳамда тариқатлар ҳақидаги маълумотлар, нақл-ривоятлардан фойдаланган. Қ.Эргашев айтганидек, бунда “муаллиф услуби ўқиган, эшитган ёки кўрган нарсаларни ҳикоя қилиб бераётган кишининг баён тарзига ўхшайди. У сокин, осуда оҳанг, бир хил маромда ҳикоя қилади. У нақл этилган, ўзи мутолаа қилган нарсаларни айтиб бераётганлигини доимо таъкидлаб туради. Чунончи, “манқулдирки...”, “нақлдурки...”, “андоғ нақл қилурлар эрдик...”, “дерларки...”, “дептурларки...” сўзлари эшитилган воқеа, ривоят, нақллар келтирилганда қўлланилса, “битубдурлар”, “андоқ битигликдурки”, “китобидин андоқ маъқул бўлурки...” каби сўз ва иборалар эса бирор манбада ўқиган нарсаларини баён этаётганини таъкидлашга хизмат қилган”.³⁶⁰

Ҳазрат Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асари муқаддимасида шундай ёзади: “Ва чун ул Ҳазрат с.а.в. анбиёнинг хотими эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди. Ҳар ойинаким, ноқислар такмилига умматининг комилу олимларини номвар эттики, бурунги анбиё ўрнига уҳда қилгайлар ва йўлдин чиқғонларга йўл кўргузгайларки (умматим уламози Бани Исроил олимлари кабидур. Ва яна – уламо пайғамбарлар ворисидир), аҳодиси андин хабар берур ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвонуллоҳи таоло алайҳим ажмаъин халойиққа бу раҳнамойлиғни бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳонаҳу ва таолоға йўл кўргуздилар ва ул соҳиб давлатлардин сўнгра бу умматнинг машойихи ва авлиёуллоҳ қ. т. а. бу иршодға иштиғол кўргуздилар ва ваъда будурким, олам инқирозиғачаким, миллат ва шарият сийрати мустақим бўлғусидур”.³⁶¹ Яъники, Муҳаммад алайҳиссалом вафотларидан кейин набуват эшиги ёпилди. Яратилган махлуқотлар ичида азизи ва мукаррам қилиб яратилган одам болаларини ҳидоят йўлига бошловчи, Ҳақ

³⁶⁰ Эргашев Қ. “Насойим ул - муҳаббат”да баён тарзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. – № 1. – Б. 22-25.

³⁶¹ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б.15.

ва ҳақиқат сирларидан воқиф қилувчи, йўл-йўриқ кўрсатувчилар бўлмоғи керак, – дейди Навоий. Бундай улуғ вазифа валоят каромат аҳлининг зиммасида деб таъкидлайди. Улар халқ орасида сўфийлар деб аталган. Мазкур фикр ҳадислар билан ҳам тасдиқланган: Расулуллоҳ с. а. в. деди: мендан кейин пайғамбарлик бўлмайди. Фақат башоратлар бўлади. Мўъмин киши бу башоратларни тушида кўради ёки унга кўрсатилади.³⁶²

Кашфу каромат тасаввуфдаги энг қизиқарли ва мунозарали масалалардан бири ҳисобланади. Тасаввуф вакиллари ҳаётида рўй берган кароматларнинг шакллари турлича бўлган. Ана шулардан бири шайх ва тасаввуф аҳлларининг тушлари ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, Алишер Навоийнинг жуда кўп асарларида туш билан боғлиқ тасвирларни кузатишимиз мумкин. Жумладан, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий”, “Лисон ут-тайр”, таърих ва “Ҳолот”ларида ҳам тасвирланаётган воқеа-ҳодиса ҳамда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини очишда туш мотивидан унумли фойдаланган.

Алишер Навоий халқ оғзаки бадиий ижодиётининг қадимий эпик анъаналаридан яхши хабардор бўлганлиги сабабли туш мотивининг бадиий имкониятларини ҳам яхши билган. Шу сабабли “Сабъаи сайёр” достонини яратишда туш мотивидан фойдаланган.³⁶³

Оғзаки ва ёзма манбаларда кўп учрайдиган мазкур мотиви “Насойим ул-муҳаббат”да тасаввуф вакиллариининг ҳаёти ва яшаш тарзи, авлиёлик сифатларини ёритувчи тушлар сифатида намоён бўлганлигини кузатиш мумкин. Асарда тушга нисбатан “воқеа” сўзи ҳам қўлланган. Воқеа – туш, ғойибдан келадиган тушлар маъносида келган.

Тасаввуфшунос олим Н. Комилов “Насойим ул-муҳаббат” асарига оид тадқиқотларида: “Туш бирор-бир ғояни, эътиқодни тасдиқлаш, ўз йўлининг тўғрилигига ишора этиш ва бунинг учун улуғ салафлардан мадад ва шафоат

³⁶² Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 268.

³⁶³ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 168.

тилаш истагига хизмат қилган”³⁶⁴, - деб ёзади. Кўриниб турибдики, туш шайхларга насиб қилган кароматларнинг бир тури сифатида турли воқеаларга ишора, маълум бир фалокатлардан огоҳ берувчи ҳодиса сифатида намоён бўлади.

Асарда келтирилган тушларни таҳлил қилиб, қуйидагича тасниф қилиш мумкин: 1. Асарда таъбири келтирилган тушлар. 2. Таъбири берилмаган тушлар. 3. Тафсилоти келтирилмаган тушлар. 4. Башорат тушлар. 5. Панд-насихат тарғиби билан боғлиқ тушлар.

1. Асарда таъбири келтирилган тушлар. “Насойим ул-муҳаббат”нинг ўнинчи тартиб рақамида келтирилган Имом Аъзам билан боғлиқ маълумотлар таркибида тўртта туш тафсилоти келтирилган. Асарда ана шу тушлардан икkitасининг таъбири берилган: “... бир неча воқеада кўрдиким, Мустафо с.а.в. муборак: сўнгакларин лаҳадда йиғиб, баъзини баъзидин айирадур. Ва воқеанинг ҳайбатидин уйғонди ва Ибн Сириннинг асҳобидин бирига айтти. Ул мундоқ таъбир қилдиким, сен Расул с.а.в.нинг илми ва суннати ҳифзида бийик даражага етқайсан, андоқки, аҳодисда мутасарриф бўлғайсен ва саҳиҳни сақимдин айирғайсен”.

Ҳикояда таъбири келтирилган иккинчи туш: ”Дебдурларким, замон халифаси Малак ул-мавтни туш кўрди ва сўрдиким: менинг умрумдин неча қолибдур? У беш бармоғига ишорат қилди. Уйғониб, кўп камол аҳлидин бу туш таъбирин сўрди, ҳеч ким жавоб бера олмади. Абу Ҳанифа а.р. дедиким, бу ишорат беш илмгадурки, бу оятда воқеъдур: [Дарҳақиқат, ёлғиз Оллоҳнинг ҳузуридагина (қиёмат) соати (қачон бўлиши тўғрисидаги) билим бордир. У (ўзи хоҳлаган вақтда, ўзи хоҳлаган жойга) ёмғир ёғдирур ва оналарнинг бачадонларидаги ҳомилаларини (ўғилми-қизми, расоми-нуқсонлими, бахтлими-бахтсизми эканини) билур. Бирон жон эртага нима қилишини била олмас. Бирон жон қаерда ўлишини ҳам била олмас. Фақат Оллоҳгина билгувчи ва огоҳдур].³⁶⁵

³⁶⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мороуннаҳр – Ўзбекистон, 2009. – Б. 60.

³⁶⁵ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 31.

Келтирилган иккита тушда Имом Аъзам шахсидаги икки жиҳатга урғу берилган. Биринчидан, “юз қиблаи ҳақиқийга келтурди ва халқдин юз эвурди ва пашмина кийиб, риёзатқа машғул бўлган” Имоми Аъзамнинг пайғамбар суннатларини тиргузмак учун узлат қасди қилмаслиги билан боғлиқ бўлса, иккинчи туш унинг ладуний илм соҳиби эканлигидан дарак берар эди.

2. Таъбири берилмаган тушлар. Асарда шайхларнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи турли ҳикоялар ҳам келтирилган. Баъзан ҳикояларда шайхлар ҳаётида бурилиш ясаган туш тафсилоти келтирилган. Бунини Шайх Имрон Сулусий ҳақидаги маълумотларда ҳам кузатишимиз мумкин.

“Фақир Ҳиравий дебдурки, Имрон Сулсий кундуз меҳмонсиз нима емас эрди. Рўза тутар эрди. Қачон меҳмон етса, анинг била таом ер эрди. Бир кун меҳмон кечкурун етишти. Чун сойим (рўзадор) эрди ва шом яқин эрди. Меҳмонни сўзга тутди. То била ифтор қилғай. Ҳамоноки, мусофир оч эрди ва таомга интизор тортди”. Имрон Сулсий ифторга яқин келган меҳмонини гапга тутиб, оч қолган мусофирни таомга интизор қилади. Ҳикоя давомида Имрон Сулсийнинг ўша кеча кўрган тушининг тафсилоти келтирилади. “Ул кеча Ҳақ с.т. Имроннинг тушига кириб дедики, эй Имрон, сенинг бизнинг била бир одатинг бор эрди, яхши. Бизнинг дағи санинг била суннатимиз бор эрди, яхши. Сен одатингни бадал қилдинг, биз ҳам суннатимизни бадал қилдуқ!” Уйғонган шайх кўрган тушидан қайғуради. Шундан сўнг Имрон Сулсийнинг бошига тушган ташвиш ва дарбадарликлар келтирилади. Ҳикоя давомида “... неча кундин сўнгра они бир бузукда топдиларки, жон таркин деб эрди ва сичқон бир қулоғин еб эрди”.³⁶⁶

Гарчи бунда тушнинг таъбири берилмаган эса-да, китобхон ундан кейин келган тасвирдан тушда нимага ишора бўлганлигини англаб олади.

3. Асарда тафсилоти келтирилмаган тушлар ҳам мавжуд. Жумладан, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд билан боғлиқ ҳикояда шундай дейилади: “Дебдурларки, Ҳазрат Хожа Азизон а.р.в. дер эрмишларки, ер бу тоифанинг кўзида бир суфрачадур ва биз дербизки, тирноғ юзичадур. Ҳеч нима булар

³⁶⁶ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 192.

“Ўзидин ғойиб эмас ва дебдурларки, тавҳид сиррига етса бўлур. Аммо маърифат сиррига етмак душвордур. Алар муборак сафар азимати қилурда бузургзодалардин бирига зикр таълимин дегандурлар. Ул сафардин қайтганда аларга дебдурларки, ул таълим олғон зикрга иштиғол кўрсатмайдур ва тарк қилибдур. Алар андин сўрубдурларки, бизни ҳеч туш кўрдунг? Деди: Ҳов, кўрдум! Дедиларки, сенга басдур!”.³⁶⁷

Ҳикоя давомида “ҳар кимгаки оз робита бу азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур ва ул нажот сабаби ва даражот рафъи жихати бўлур”, дейилади. Демак, тушда “азизлар”, яъни сўфийлар билан яқин бўлиш нажот ва юксак даражалар сабаби эканлиги айтилади. Бу эса кўрилган тушнинг тафсилоти айтилмаса ҳам матндан унинг мазмуни англашилганлигини кўрсатади.

4. “Насойим ул-муҳаббат” асарида келтирилган тушларнинг жуда кўпчилиги содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисалардан хабар берувчи башорат тушларидир. Демак, бундай тушларда рамзийлик кучли бўлади. Асардаги жуда кўп тушлар ана шундай хусусиятга эга. Жумладан, Шайх Нажибуддин Али б. Бузғуш Шерозий қ. с. ҳақида келтирилган ҳикояда: “Олим эрди ва ориф, сарчашмаи улуму маориф. Отаси ғаний ва тожир эрди. Ва Шомдин Шерозга келди ва мутаахҳил бўлди ва мутавааттин. Бир кеча амирул-муъминин Али к.в.ни тушта кўрди ва анинг қошига таоме келтуруб, анинг била еди ва анга башорат бердики, Ҳақ с.т. санга фарзанде бергусидур, нажиб ва солиҳ. Чун ул ўғул туғди, анга ул ҳазрат отин қўйди: Али ва лақаб Нажибуддин деди”³⁶⁸.

Маълумки, тушда улуғ инсонларни кўриш яхшилик аломати ҳисобланган. Шайх Нажибуддин Алининг отаси ҳам тушида Али к.в.ни кўриши ва унга таом бериши яхши ҳодисага ишора эканлиги тушнинг ўзидан ҳам англашилиб турибди

³⁶⁷ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 264.

³⁶⁸ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 339.

Тушлар рамзлар асосида пайдо бўлар экан, уни таъбир қилишда анъанавий халқона рамзларга алоҳида эътибор қаратилган. Асарда Абу Жаъфар Сайдалоний р.т.га тааллуқли тушда рамзийлик яққол кўриниб турибди: “...аввали ибодатимда Ҳазрат Рисолат с.а.в.ни туш кўрдумки, ўлтурубдур. Ва бу тоифадин бир жамоат, машойих ул Ҳазратнинг теграсида ўлтурубдурлар. Ногоҳ осмондин бир фаришта инди ва илгида бир ташт ва бир офтоба. Ва ул Ҳазратнинг муборақ илигига сув қуйди. Ва бирин-бирин машойих илгига ҳам қуйди ва илигларни ювдилар. Чу манга етти, дедиларки, ул бу тоифадин эмас. Ул фаришта таштни кўтарди ва кетти. Мен айттим: Ё Расулуллоҳ, мен агарчи бу тоифадин эмасман, аммо санга зоҳирдурки, буларнинг дўстларимен. Мустафо с.а.в. дедик, ҳар ким буларни севар, булардиндур. Бас ул малак келиб, менинг ҳам илгимга сув қуйди ва илгимни ювдум. Фил-ҳақиқа мосиваллоҳдин ул Ҳазрат с.а.в. менинг сари боқиб табассум қилиб дедиким, чун бизни севарсен”.³⁶⁹

Таъкидлаш керакки, валий инсонларнинг улуғ муддаоси ўз вужудини поклаш, Оллоҳ ризолигига эришишдир. Бу йўлдаги риёзат натижалари уларнинг кўрган солиҳ тушларида ҳам башорат сифатида намоён бўлган. Худди шундай ҳолатни Шайх Разиюддин Али Лоло Ғазнавийнинг туши мисолида ҳам кўриш мумкин.

Шайх Разиюддин Али Лолонинг Шайх Нажмиддин Куброга мурид бўлиши унинг кўрган солиҳ тушида башорат қилинган эди: “Иттифоқан Шайх Али Лоло ҳам кеча воқеъа (туш)да кўрдик, бир шоту қўюбдурлар, осмонғача. Ва бирав бу шоту бошида турубдур. Ва эл бир-бир анинг қошиға келурлар ва ул буларнинг илигин тутуб, осмонғача элтур. Ва бу илиг тутуб элтган киши бу кишининг илигин анга берур ва ул илигин тутган кишини осмонға элтур. Шайх Али Лоло ҳам борди ва анинг ҳам илигин тутуб, ул киши илигига бердилар ва осмонға чиқарди”.³⁷⁰ Ўғлининг кўрган тушини

³⁶⁹ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 117.

³⁷⁰ Навоий А. Насойим ул- муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 297.

башорат қилган отаси: “талаб қилмоқ керакки сенинг ишинг калиди анинг илигидадур”.³⁷¹

Кўринадик, Абу Жаъфар Сайдалонийга тегишли тушда жамоат, сув рамзий маънода қўлланган. Расули акрам атрофида ўтирган жамоат “аҳли яқинлар”, яъни мутасаввуфлар. Сув – покланиш, улуғ мақомга эришишдир. Шайх Разиюддин Али Лолонинг тушида осмонга қадар кўтарилган шоту юксак мақсад - муддаога эришиш, ниятнинг ижобат бўлишидир.

Тушда сувнинг рамзий маъно ташиши билан боғлиқ тасвирни “Мажолис ун-нафоис” асарининг 2-мажлисида Хожа Масъуд Қумий ҳақида келтирилган маълумотда ҳам учратишимиз мумкин. Алишер Навоий унинг машҳур бир байтини келтиради:

Бе ту чун дар гиръя хобам, мебарад,
Хоб мебинам, ки обам мебарад.³⁷²

Таржимаси: Сенсиз йиғи орасида ухлаб қолсам, тушимда ўзимни сув оқизиб кетаётган ҳолда кўраман.

Ошиқнинг тушида уни сув оқизиб кетишини ёруғлик, яхши ниятнинг ижобати сифатида талқин қилиш мумкин. Бундан ташқари, лирик қаҳрамон шу даражада кўп йиғлаганки, унинг кўз ёшлари ўзини оқизиб кетганлиги маъносида ҳам англашилади.

“Насойим ул-муҳаббат”да келтирилган тушларнинг таъбири билан биргаликда талқин қилиниши, биринчидан, туркий халқлар орасида туш таъбирчилиги тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, тарихий шахслар – улуғ шайх, авлиё ва каромат эгаларига хос фазилатларни халқона тасаввур ва эътиқодлар асосида бадий талқин қилиш учун хизмат қилган.

5. Асардаги тушларда фақатгина номи зикр қилинган шайхларнинг ҳаётига тааллуқли воқеа-ҳодисалар тасвирланмаган, балки инсонларнинг қалб поклигига, иймон бутунлигига, эътиқод мустаҳкамлиги-ю, нафс

³⁷¹ Навоий А. Насойим ул- муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 303.

³⁷² Навоий А. Мажолис ун - нафоис. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 43.

ғулғуларидан кутилиш йўлларида огоҳ қилувчи панд-насихатлар ҳам илгари сурилган. Бунини Бунон б. Муҳаммад Ҳаммоли қ.т. с.га бағишланган ҳикояда ҳам кўришимиз мумкин. Унда ёзилишича, “...Маккада сокин эрдим. Иброҳим Ҳаввосни тавофда кўрар эдим. Андин кўнглумга шукуҳе юзланур эрди. Бир катла андоқ воқеъ бўлдики, очлиқ заъифидин йиқилиб, ҳушум зойил бўлди. Кўрдумки, Иброҳим Ҳаввос бошимга келди ва деди: ҳеч нима ермусен? Дедим: кечдур ва оқшом яқиндур. Деди: яхши қилурсиз, эй мубтадийлар, бу тарикда устувор бўлунг, то фалоҳ топқайсиз. Хуфтон қилғондин сўнгра келди ва таом келтурди ва деди: егил! Кўброқ воқеъ бўлғондур! Ул сахар уйқуға қолиб, намоз ҳам фавт бўлди ва ҳам ўй тавофи. Расул с.а.в.ни тушда кўрдумки, деди: [кимки хирс, очкўзлик билан овқатланса, Аллоҳу таоло унинг қалб кўзини ёпиб қўяди]. Уйғониб аҳд қилдимки, ҳаргиз тўйгунча нима емагаймен”.³⁷³

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)нинг “Оз гапир, оз е, оз ухла” деган ҳадислари орқали инсонлар гапириш, ейиш ва ғафлат орқали келаган кулфатлардан огоҳлантирилган. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Мукошафат ул-қулуб” асарида ёзилишича, “Аллоҳ ўртага қўйган ахлоқ асосларига мослашиш ва нафсининг завқу сафо орзусини синдириш учун нафсинг билан жиҳод қил! Оз ухла, оз сўйла. Бемаъни гапирмаслик, инсонларга ва бошқа жонзотларга азият бермаслик ва оз емак – буларнинг бари нафсининг ҳавойи истакларига ғов қўймоқ демакдир. Оз ухлаган одам тўғри тушуниш малакасига эга бўлади”.³⁷⁴ Юқорида Муҳаммад Ҳаммоли ҳаётидаги доир келтирилган туш орқали пайғамбаримиз суннатлари тарғиби билан бирга, инсонларга панд-насихат бериш, шу орқали уларни тил ва нафсдан келадиган ташвишлардан кутилишга чақирилган. Келтирилган туш шу жиҳати билан асардаги бошқа тушлардан фарқ қилади.

³⁷³Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 112.

³⁷⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. Миразиз Аъзам таржимаси. – Т.: “Адолат” нашриёти, 2002. – Б.9.

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, асарда келтирилган тушлар тарихий шахслар тақдири билан боғлиқ бўлганлиги боис фольклор асарларидаги тушлардан фарқ қилади.

Алишер Навоийнинг тушлардан фойдаланиш маҳорати “Лисон-ут тайр” асарида Шайх Санъоннинг илоҳий тушлари мисолида янада ёрқин намоён бўлади. Шайх Санъоннинг туши унинг ҳаётини кескин ўзгартириб юборади.

“Хамса”даги “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonлари қаҳрамонлари тасвирида ҳам туш мотивидан фойдаланилган. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги туш саҳнасида қирқта азиз авлиё (“Ададда қирқ ул хийли киром) барчасининг бир туш кўриши, унда иккита суюкли қаҳрамон, уларнинг ота-оналари ва Меҳинбонунинг жаннатдаги ҳолати тасвирланади. Бир неча кишининг бир хил туш кўриши мотиви “Алпомиш” дostonида Алпомиш, Қоражон ва Барчиннинг; “Кунтуғмиш” дostonида эса Кунтуғмиш билан Холбеканинг бир хил туш кўриши мисолида кузатилади.

Сувон Мели “Фарҳод ва Ширин” дostonида фано концепцияси ҳақида фикр юритар экан, юқоридаги 34 байт, 68 мисрадан иборат туш тасвири дostonнинг 1956, 1989 йиллари нашр этилган насрий баёнларидан тушириб қолдирилганини афсус билан таъкидлайди. Асарнинг рус тилидаги барча нашрларидан, хусусан, рус тилидаги ўн томлик “Асарлар” тўпламидан (IV) туш саҳнаси мутлақо ўрин олмаганини билдиради. Рус ва рус тилида ўқийдиган юз миллионлаб китобхон Фарҳод ва Шириннинг жаннатдаги тасвир ва ҳолати ҳақида тасаввурга ҳам эга эмаслигини, дoston ҳақида ёзилган биронта мақола ёки китобда асар қаҳрамонларининг жаннатдаги тасвири ҳақида лом-лим дейилмаганини айтиб ўтади. Олим яна Ҳазрат Навоийнинг туш мотиви орқали ижтимоий ҳаёт билан тасаввуфий ҳаётни

бир-бирига туташтириб, икки оламини синтез қилган ҳолда асар ярата олганини³⁷⁵ эътироф этади.

“Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун ота-онаси ўлимидан туши воситасида огоҳ бўлиши тасвирланган бўлса, “Сабъаи сайёр”да унинг номига мос тарзда еттита туш келтирилган. Бу тушлар турли характердалиги билан бир-биридан ажралиб туради. Масалан, дoston композицияси бошида келтирилган туш мотиви тугун ва унинг ечимига ишора вазифасини бажарган. Бу туш бевосита муаллифга тегишли бўлиб, башоратомуз характер касб этади. У орқали шоир шу дostonни ёзишига туртки берган воқеаларни туш кўринишида баён этади. Туш воситасида асар сюжетида “етти гулшан ва етти қаср наққошлигини ифода этганлигининг сабаби”ни айтиб ўтади. Шу туш баёнидан сўнг шоир унинг таъбирини келтиради. Қизиғи шундаки, шоир тушининг таъбири ҳам туш ичида берилади. Шу орқали асарда туш ва унинг таъбири яхлит композицияда ягона мотив кўринишида “уйқу ҳолатида юз берган воқелик” сифатида тасвир этилади. Шоирнинг тушини уйқусида бир фариштасифат руҳоний таъбирлаб беради. Навоий уйқудан уйғонгач, бунинг мазмун-моҳиятини тўғри англаш мақсадида муаббирга (туш таъбирчилиги билан махсус шуғулланувчи кишига) мурожаат қилади. Бу маълумот Алишер Навоий яшаган ва ундан олдинги даврларда туш таъбирчилиги илми билан махсус шуғулланувчи, ўз пирлари ва таъбирнома китобларига эга муаббирлар бўлганлигига ишора қилиши билан ҳам қимматлидир. Жумладан, дostonда келтирилган: “Унинг рақамларини кўздан кечириб, ундаги аҳком-хулосаларнинг мағзини бошдан-оёқ бирма-бир чақиб кўрсанг, унда шундай қиссалар борки, тушининг таъбири нима бўлишини ўшандан биласан-қўясан” парчаси ўтмишда халқ орасида туш таъбирномалари, фол китоблари яратилгани ва кенг тарқалганидан, одамлар ўз кўрган тушлари воситасида бундай китобларга мурожаат қилиб, у орқали ўз тақдирларини

---

³⁷⁵ Мели Сувон. “Фарҳод ва Ширин” дostonида фано концепцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. – № 1. – Б 32-37.

олдиндан билишга қизикқанларидан дарак беради. Асарда “Жомаспнома” шундай афсонавий китоблардан бирининг номи сифатида тилга олинади.

“Сабъаи сайёр” достонида Навоийнинг туш мотивидан достон композициясида тугун ва унинг ечимига ишора вазифасида фойдалангани кузатилади. Достоннинг кейинги саҳифаларида ички ҳикоялар таркибида келтирилган Фаррух, Саъд, Файлақус ҳақимнинг тушилари эса бу қаҳрамонларнинг тақдири, характер-хусусиятига ишора қилиши билан эътиборни тортади.

Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида қаҳрамонларнинг ўз кўрган туши таъсирида ҳақ йўлига кириши тасвирланган. Масалан, Масъуд тушига марҳум отаси Маҳмуд кириб, тириклигида бир кампирга ғамхўрлик кўрсатганлиги, адолатпарварлик ва яхшилик қилганлиги учун жаннатга тушганлигини айтиб, уни адолатли бўлишга даъват этганидан сўнг, уйқусидан енгил бўлиб уйғонади ҳамда тушида отаси айтганларидан хулоса чиқариб, адолат йўлига, тўғри ва ҳақ йўлга киради.³⁷⁶ Ўзбек адабиётида тушнинг поэтик-композицион вазифалари бўйича изланишлар юритган Ш. Истамованинг фикрича, Навоий келтирган бу туш мотиви бадий тўқимага асосланган бўлиб, унда шоҳ Маҳмуднинг биргина адолати унинг ўлиmidан сўнг жаннатга киришига сабаб бўлгани “Адлун саатун хайрун мин ибодат ис-садалайн” (“Бир соатлик адолат икки дунё – инсонлар ва жинлар дунёси ибодатидан яхшироқ”) ҳадиси мазмунига мос келади.³⁷⁷ Демак, шоир адолатли ҳукмдор образини тасвирлашда туш мотивини ўзига хос тарзда бадий воситага айлантира олган.

Достонда бу жиҳатдан яна Шом мамлакатини босиб олган Чингизхоннинг туши ҳам келтирилган бўлиб, у тушида ҳар бири ўлим олдиdan ўз дўсти учун қайғурган кишиларни кўриб, шу туши таъсирида ҳақ йўлини танлайди.³⁷⁸

³⁷⁶ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. XI жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б. 574-576.

³⁷⁷ Истамова Ш.М. Бадий асарда тушнинг поэтик-композицион вазифалари: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Самарқанд, 2017. – 141 б.

³⁷⁸ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. XI жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б.591.

Умуман айтганда, Алишер Навоий ахлоқий ва ижтимоий қарашларини ифодалашда туш мотивларидан самарали фойдалана олган. Унинг асарларида тушлар кўпинча диний қарашлар ва тушунчалар билан боғлаб талқин қилиниши кузатилади. Шоир кўпинча илоҳий тушлар тасвирини келтириб, асар психологизмини кучайтиришга эришган.

Тўртинчи боб юзасидан хулосалар

1. Алишер Навоий асарлари эпик анъаналар доирасида яратилган бўлиб, уларда жуда кўп эпик анъанавий мотивлар учрайди. Хусусан, шоир дostonларининг мотивлар структурасида якка қаҳрамонлик, ботирлик кўрсатиш мотиви асосий ўрин эгаллагани, асар бадиий композициясининг асосини ташкил этгани кузатилади.

2. Навоий асарларида мифологик ва диний, тарихий сюжет мотивлари алоҳида ўрин тутди. Шунингдек, уларда ўзбек халқ сеҳрли эртаклари ва қаҳрамонлик ҳамда романик дostonлар сюжетида учрайдиган анъанавий эпик мотивлар кўп кўзга ташланади.

3. Алишер Навоий ижодининг мағзини ташкил қилган комил инсон ва комил жамият масалаларининг бадиий ифодасида фольклор мотивлари улуг шоир ижоди учун беминнат хизмат қилган.

4. Тасаввуф таълимотида нафсни поклашга алоҳида эътибор қаратилган. Инсон ҳаётида нафсоний ҳирслардан покланиш унинг тақдирида катта эврилишларга омил бўлади. Улуг шоир инсон ҳаётидаги ана шундай ўзгаришларни мифологик жанг воситасида бадиий талқин қилади. Мазкур мотив Алишер Навоий ижодида аждарҳо ва девга қарши жанг воситасида инсоннинг ўз нафсини енгиши шаклида тавсиф этилгани жиҳатидан эътиборни тортади.

5. Телбалик мотиви асосида шоир покланиш, ҳақиқатга интилиш, ҳаққа етишиш, илоҳий ишқ, чин ошиқлик ғояларини очишда интилган. Шоир ҳақиқий ишқ юзлаб оқилу фарзонани девона айлаб, расво қилганини таъкидлайди. Инсонни телбалантирувчи парини “Оллоҳ”, мажнунларни эса

ишқ аҳли сифатида таърифлайди. Шоир телба образи орқали Яратганнинг назари тушган инсон тимсолини тавсифлайди.

6. Шоир фарзандсизлик мотиви асосида инсон тақдири ва қисмати Оллоҳга боғлиқлигини ёритган. Фарзанд кўриш Тангрининг инояти эканлигини, унинг марҳаматидан умидворлик туйғулари билан яшаш кераклигини таъкидлайди. Шунингдек, бу каби ахлоқий ва ижтимоий, диний ва тасаввуфий қарашлари ифодасида туш мотивидан ҳам самарали фойдаланилган. Шоир асарларида тушдан тугун, ечим, воқеалар ривожини учун фойдаланилган. Авлиё зотларнинг илоҳий, башоратомуз тушлари талқинига алоҳида ўрин ажратган.

V БОБ. НАВОИЙ ИЖОДИДА ТАСАВВУФИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ХАЛҚОНА ОБРАЗЛАР СТИЛИЗАЦИЯСИ АСОСИДАГИ ТАЛҚИНЛАРИ

5.1. Навоий ижодида мифологик образлар стилизацияси

Алишер Навоий ижодида поэтонимларнинг турфа кўринишлари учрайди. Ушбу тадқиқотда фақат шоир ижодида халқ бадиий тафаккури асосида шакллантирилган мифопоэтоним, антромифопоэтоним, антропоэтоним, зоопоэтоним ва орнитомифопоэтонимлар хусусидагина фикр юритиш кўзда тутилди.

Маълумки, фольклор образларининг ёзма адабиёта кўчиши, яъни стилизация муаммосига қатор тадқиқотларда муносабат билдирилган.³⁷⁹

Фольклор образларининг ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиши ҳар бир ижодкорнинг ўз услубидан келиб чиқиб танланар экан, у муаллифнинг бадиий ниятига бўйсундирилади. Фольклор образларининг ёзма адабиётга кўчишини стилизацион фольклоризм сифатида эътироф этган Л. Шарипова бу ҳақда шундай ёзади: “Фольклор образининг номланиши, моҳиятидаги айрим жиҳатлар айнан кўчирилса-да, ёзма адабиёт ўзлаштирган фольклор образи айнанлиги таъминланса-да, у илгариги ҳолатини маълум маънода йўқотиб, ёзма адабиёт қонун-қоидаларига бўйсунди, янги образ пайдо бўлади. У услубан фольклор образига хос бўлса-да, ёзма адабиёт бағрида қайта туғилган, стилизация қилинган образдир”.³⁸⁰

Бадиий матнда қўлланилган мифик сюжет элементларини “мифологизмлар” термини билан ҳам атайдилар.³⁸¹

---

³⁷⁹ Мамажонов С. Ғулом прозаси. – Т.: Фан, 1966. 210-225-бетлар; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: ҒАШН, 1974.; Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: Фан, 1975; Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. – Т.: Фан, 1990; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.92; Шарипова Л. XX асрнинг 70-80 йиллари шеърларида фольклоризм. Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2008. – 155 б.; Шарипова Л. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек шеърлари бадиий тараққиётида фольклор: Филология фан. д-ри... (DSc) дисс. – Т., 2019. – 226 б.

³⁸⁰ Шарипова Л. XX асрнинг 70-80 йиллари ўзбек шеърларида фольклоризм. – Т.: Фан, 2011. –Б. 121.

³⁸¹ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.92.

Алишер Навоийнинг назмий ва насрий асарлари қаватларида халқимизнинг мифологик тасаввурлари асосида юзага келган поэтик тимсоллар ва образларнинг бутун бир тизими мавжудки, уларни ўрганиш улуғ шоир ижодининг асос манбалари хусусида тўлақонли тасаввур ҳосил қилишга кўмаклашади.³⁸² Жумладан, шоир шеъриятида **аждар, дев, гул, пари, фаришта, шайтон** сингари мифологик образлар стилизацияси кўп кузатилади. Н.Маллаев таъкидлаганидек: “Ҳар қандай поэзия мифлар билан бошланади”.³⁸³ Дарҳақиқат, ушбу фикр Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам ўз тасдиғини намоён этади.

Маълумки, ислом динида олам ичра оламу одамларни яратган абадий куч – Оллоҳга, унинг кўзга кўринмас руҳоний мавжудотлари (фаришта ва малоикаларга), инсониятга ҳақиқат йўлини кўрсатиш учун Оллоҳ юборган жамийки пайғамбарларга, улардан айримларига жўнатилган муқаддас китобларга, охират куни ва қайта тирилишга, тақдирга, жаннат ва дўзах борлигига ишонч иймон белгилари ҳисобланади. Демак, инсон иймони мукамал бўлиши учун Оллоҳ қудрати билан яратилган кўзга кўринмас руҳоний мавжудотлар борлигига ҳам ишониши муҳимдир. Шуни инобатга олиб, Навоий ўз ижодида ҳамма ҳам кўра олмайдиган, барчага рўпара келавермайдиган ёвуз мавжудотларни айнан иймон-эътиқодли комил инсон қиёфасидаги Фарҳод билан курашда тасвирлайди. Бунинг учун Навоий фольклордаги Аждар, Аҳриман дев каби мифологик тимсолларга мурожаат қилади ва мифологик жанг сахнасини келтиради.

Фарҳод Юнонистондаги тоққача уч манзилдан ўтар экан, беш юз йилдан бери ғор ичра яшаётган Сухайло берган афсонавий Самандар ёғини танасига суртиш орқали Аждарни ўлдириб, Искандар ва Фариддун бойлигини қўлга киритади. Аҳриман девни маҳв қилиб, қандил ичидаги Сулаймон узугини олади. Сўнгра Жамшид жомига эга бўлади. Бу мотивлар

³⁸² Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.92.

³⁸³ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.9.

воситасида Навоий инсонни Оллоҳ мўъжизаларига ишониши зарурлигини таъкидлайди.

Достонда Хизрнинг, Суҳайло ва Сукрот каби авлиё зотларнинг Фарҳодга йўл кўрсатиши, Суҳайло ва Сукротнинг ақл бовар қилмас даражада кўп йил (ярим аср) яшагани, яна уларнинг бош қаҳрамонга тилсим нарсалар бериши (масалан, Сукротнинг Мулкорога умрни узайтирувчи сирли тошни тортиқ этиши) каби мотивлар нафақат инсоннинг Оллоҳ мўъжизаларига ишончини, шунинг баробарида, Оллоҳ инсониятга ҳақиқат йўлини кўрсатиш учун ўзлари ичидан бирини воситачиликка танлаб келгани ва уларга фаришталар орқали илм ва маърифат инъом этган пайғамбарларга ишониш зарурлиги талабини қўйишини англашга туртки беради. Негаки, бу ҳам иймон белгиларидан бири саналади.

Фарҳод ўз васиятини боди сабо орқали яқинларига йўллар экан, онасидан: “Мени розилигингдан навмид қилма, дўзах ўтига солма” дея сўраши мотиви мазмунига иймон мукамаллигининг “охират кунига, қайта тирилишга, тақдирга, яъни яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Оллоҳдан эканига; жаннат ва дўзах борлигига ишониш” шарти сингдирилгани англашилади.

Навоий ижодида кўп қўлланган **мифопоэтоним**лардан бири **аждар** ёки **аждаҳодир**. Масалан, Навоийнинг “Тарихи мулуки ажам” асарининг бир неча ўрнида аждаҳо номи тилга олиниб, гўё у ҳаётда бўлган ва кимлардир томонидан ўлдирилганлиги айтилади. Масалан, бир ўринда уни Мусо пайғамбар сирли асоси билан ўлдирди дейилади: “Ва тарихи Жаъфарийда битибдурким, анинг замонида Сувод мулкида бир **аждаҳо** пайдо бўлуб, халойиққа кўб нуқсонлар еткурди. Ануш бориб, ул аждаҳони Одам а. с. биҳиштдин чиқарғон асо била ўлтурди. Дедиларким, Мусо а. с.га теккон ҳамул асодур. Анинг замонида жин хайли одамизод орасиға кириб, зарар еткурур эрди”.³⁸⁴ Шу китобнинг яна бир ўрнида Ухдуд, Луҳросб бинни Арундларнинг ҳам аждаҳо ўлдиргани айтилади: “Ул илгари бориб,

---

³⁸⁴ Навоий А. Тарихи мулуки ажам. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.103.

аждаҳонинг учасиға иликин силаб аждаҳо йўлдин қироқ чиқиб, халқ ўтти. Чун обид йигит ўлди, ҳақ таоло амри била асҳоби Ухдуд ҳам куйдилар”.³⁸⁵

Алишер Навоий шеъриятида аждаҳо образи турли рамзий-тимсолий маъноларда қўллангани билан алоҳида эътиборни тортади.³⁸⁶ Шуниси борки, мифологик персонажнинг шоир асарларида бажарадиган бадий функцияси халқ оғзаки ижоди асарлари таркибида адо этган поэтик вазифаларига деярли мос келади. Жумладан, шоир кўпинча ишқий мазмундаги дoston ва ғазалларида хазина, бойлик, яъни инсонни нафсга етакловчи манбанинг кўриқчиси, ҳукмдори тимсолларини ифодалаш учун халқ асарларидаги каби аждаҳо образидан фойдаланган. Бу ҳол эса ёзма адабиёт билан фольклор муносабатларини қиёсий ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, Навоий бир ғазалида шундай ёзади:

Етишса ёр рақиби, мени чекар сўз ила,

Не ганждурки, ютар аждаҳоси дам бирла.³⁸⁷

Бу мисраларда ганж – хазина, бойлик тимсоли билан аждаҳо тимсоли бежиз бирга келтирилмаяпти. Бунда шоирнинг аждаҳо ҳақидаги халқ тасаввурларига таянганлиги, шубҳасиз. Чунки халқнинг тасаввуртушунчасига кўра, аждаҳо домига тортувчи, олов пурковчи сифатида талқин қилинади.

Шоир “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам бу образдан фойдаланган. Масалан, мард ва ботир йигит (Фарҳод)нинг аждаҳо билан курашиб, уни ўлдириши ва хазинани қўлга киритиши мотиви аслида жуда кўп эртақ ва афсоналарда учрайди. Аммо Навоий эпик асарларга хос ана шу мотивдан “Фарҳод ва Ширин” достони сюжетида диний-тасаввуфий мазмунда фойдаланиб, аждаҳо образининг услубий-поэтик жиҳатдан янгиланишига сабабчи бўлган.

³⁸⁵ Навоий А. Тарихи мулуки аҷам. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б.187-188.

³⁸⁶ Ўраева Д., Нуруллаева С. Алишер Навоий ғазалларида аждаҳо образи // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари // Alisher Navoi and the XXI century. The Materials of the International scientific – theoretical conference on the theme. Халқаро илмий-назарий анжуман. – Т., 2020 йил, 8 февраль. – Б. 272-274.

³⁸⁷ Навоий А. Топмадим. – Т.: Ғ.Ғулом Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 606.

Алишер Навоий ижодида кўпинча маъшуқанинг сочи таърифида илон ёки аждаҳо ташбеҳининг келтирилиши кузатилади. Таъкидланганидек, аждаҳо фольклорга хос мифологик образлардан бири бўлиб, унинг қўлланиши қадим мифларга бориб тақалади. Хусусан, халқ эртакларида аждаҳо салбий тимсол сифатида қўлланади ва кўриниши жуда хайбатли, ваҳимали, оғзидан олов пурковчи махлуқ сифатида тасвирланади. У кўпинча хазиналарни кўриқлайди. Аждар халқ тасаввурида илоннинг каттаси. Шунинг учун халқда “Илон қирқ йил яшаса, аждар бўлади” деган қараш ҳам мавжуд.

Халқ оғзаки ижоди намуналарида ёмонлик рамзи сифатида келган мазкур образ ҳам Алишер Навоий ижодида турли мақсадларда қўлланганини кузатишимиз мумкин:

Сочбоғинг ўрғанмудур сиймин танинг давриға печ,
Йўкса хуснунг кунжиға чирмашған аждарму экин?³⁸⁸

Байтда “Сочбоғинг сийм танингда чирмашиб тўлғанаяптими ёки хуснунгга чирмашған аждарми?” ифодаси орқали тажохули орифона (билиб билмасликка олиш) санъати вужудга келтирилган. Иккинчи томондан эса сочбоғ, яъни аёллар соч тақинчоқларидан бири бўлган жамалак аждаҳога ўхшатилиб, ташбеҳ санъати ҳосил қилинган. Шунингдек, байтда синекдоха воситасида қисм орқали бутун атаб келинмоқда. Яъни маъшуқанинг аждардай тўлғанган қалин ва узун сочлари мисолида унинг гўзаллигига ишора қилинмоқда. Айни пайтда ёр гўзаллиги (хусни) унинг хазинаси ҳамдир. Бу хазинанинг қўриқчиси эса аждардир. Демак, бунда шоир аждар билан боғлиқ халқ тасаввурларига ижобий бўёқ бериб, ундан маъшуқанинг гўзаллигини тасвирлаш учун фойдаланган.

Эътиборли томони шундаки, Алишер Навоий байтига ҳамоҳанг бундай тасвирни Огаҳий лирикасида ҳам кузатиш мумкин:

Гисуларми ул юз устида макон эткан,
Ганж узра ва ё икки аждарму экан оё.³⁸⁹

---

³⁸⁸ Навоий А. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 418.

Ушбу байтнинг иккинчи мисрасида аждар худди фольклор намуналаридаги каби хазина кўриқчиси сифатида талқин қилинмоқда. Кўриняптики, ҳар иккала ижодкор ёрнинг юзини хазинага, сочини эса аждар ўхшатган. Навоий ва Огаҳийдан иқтибос келтирилган ғазал байтлари бошдан-оёқ тажохули орифона санъати асосида яратилган. Бундан кўзланган мақсад эса маъшуқа гўзаллигини муболағали тасвирларда беришдан иборат.

Мумтоз адабиётда аждар образи билан боғлиқ тасвирларда, асосан, лирик қаҳрамоннинг ҳижрон дардларини, соғинч изтиробларини бадий ифодалаш кўзда тутилгани аён. Шу билан бирга, ҳуснда тенгсиз бўлган маъшуканинг сочи жафо ва зулм сабабкори сифатида ҳам талқин қилинади. Жумладан, ҳазрат Навоийда шундай байт бор:

Зулфи қонлиғ пайкаримни чекти печу ҳам била,
Ул сифатким, тортқай аждар биравни дам била.³⁹⁰

Аксарият халқлар фольклорида аждар хазинага кўриқбонлигидан ташқари, қурбонлик талаб қилувчи махлуқ сифатида ҳам тасвирланиши кузатилади. Келтирилган байтда айнан аждарнинг мана шу хусусиятига урғу бериш орқали маъшуқа гўзаллиги васф қилинган. Маъшуқа зулфи ошиқнинг қонли пайкари (жуссаси)га ўралиб, унинг қаддини буккан. Бу гўё аждарнинг бировни нафаси билан дамига тортишига ўхшатиш.

Зулфига тушти кўзим боқмоқ тилаб рухсорига,
Ваҳ, нетойким, ганж истаб аждаҳога учрадим.³⁹¹

Огаҳий лирикасидан келтирилган юқоридаги байтда ҳам маъшуқа рухсорини (хазинани) кўриқлаб турган аждар ҳақида фикр боради. Байтда лирик қаҳрамон маъшуқа рухсорига боқмоқни ният қилар экан, унинг нигоҳи ганж (хазинага) эмас, аждаҳога тушади. Натижада ошиқ маъшуқа рухсорини кўра олмайди. Ёр рухсори, яъни хазинага эришиш учун эса аждаҳо монёблик қилади.

---

³⁸⁹ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.63.

³⁹⁰ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 362.

³⁹¹ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.360.

Шоир қалби – дард, аниқроғи, илоҳий дард маскани. Мана шундай илоҳий дард соҳиби қаламидан эса ўлмас шеърят туғилади ва у шоир учун ҳақиқий қисматга айланади. Алишер Навоий шеъряти ана шундай илоҳий дард ва истеъдод самараси ўлароқ дунёга келган бир бўстондир. Улуғ мутафаккир ижодига адабиётшунос олим И. Ҳаққулов: “Шоир шеъряти санъаткорликнинг буюк мактабигина эмас, ҳақиқий мезони ҳамдир”, – дея баҳо берганида тамомила ҳақ эди.³⁹² Шу боис бўлса керак, шеърятнинг улкан сарҳадларини забт этган шоир ижоди ҳанузгача ижодкорлар учун сирли бир олам, интилиш ва илҳом манбаи бўлиб келмоқда. Айниқса, мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодининг ҳар бир қиррасида улуғ шоир Алишер Навоийнинг ижодий таъсирини сезиш мумкин. Чунки адабий жараёни ҳаракатлантирувчи ғилдираклардан бири бўлган адабий таъсир масаласи ҳар бир ижодкор фаолиятида намоён бўлувчи ҳодисадир. Фикримизни XIX аср ўзбек адабиёти, Хоразм адабий муҳитининг йирик вакили Муҳаммад Ризо Огаҳий ижоди далиллашга хизмат қила олади. Маълумки, Огаҳий ижодида комил инсон тўғрисидаги қарашлардан тортиб, образ, тимсол, тасвирий воситаларни қўллашгача Алишер Навоийга эргашиш яққол сезилиб туради. Бунини шоирнинг қуйидаги иқдорларидан ҳам билса бўлади:

Огаҳийким, топқай эрди сози назмингдин наво,

Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосидин санго.³⁹³

Алишер Навоий лирик меросида **дев ва ғул** образи ҳам кўп қўлланган. Дев – мифга кўра, жуда зўр, кучли ва баҳайбат, қўрқинчли шаклда тасаввур этиладиган мавҳум бир махлук.³⁹⁴ Шоир лирикасида ошиқнинг ишқ йўлидаги руҳий ҳолатини беришда дев тимсолига кўп бора мурожаат қилинган. Жумладан:

Ул парий ишқида мен девона эрман, девмен,

³⁹² Ҳаққулов И. “Рух раҳмоний эрур...”. Ижод иқлими. – Т.: Фан, 2009. – Б.158.

³⁹³ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.69.

³⁹⁴ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.187.

Ишқ водийсинда ҳар оҳим эрур бир девбод.³⁹⁵

Лирик қаҳрамон – ошиқ. У ошиқликда девона. Тасаввуфий нуктаи назардан, девона – илоҳий жазба теккан инсон. Шоир таъкидни кучайтириш мақсадида ошиқни девга қиёслапти. Муболағали айтганда, ошиқнинг ҳар бир оҳи ишқ водийсида бир девбодни ҳосил қилади. Байтдаги девбод – қуюндай тез, қуюн, уюрма маъноларидаги сўз. Мифологик қарашларга кўра, девлар жуда ҳайбатли шаклда тасвирланган. Шу боис уларнинг нафас чиқариши ҳам ғайри одатий тарзда тасаввур қилинган. Юқоридаги байтда ҳам девнинг нафас чиқаришидан қуюн (девбод) ҳосил бўлиши, ишқ водийсидаги ошиқнинг ҳолатини муболағали тарзда бадиий тасвирлаш учун хизмат қилган.

Ошиқнинг девона дев бўлишига сабаб – парининг гўзаллиги. Халқ тасаввурича, пари – руҳ, у гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди. Маъшуқа парига ўхшатилар экан, унинг ана шу хусусияти асос қилиб олинган.

Мумтоз асарларда дев нафс, жаҳолат, вайронагарчилик рамзи сифатида ҳам келади. Қуйидаги байтда шунга ишора мавжуд:

Демаки, илмда келмиш малакдин ул афзун

Ки, девдин доғи афзун эрур жаҳолат анга.³⁹⁶

Қуръони каримда инсон яратиклар ичида энг мукаррами сифатида эътироф қилинади. Дикқат қилинса, юқоридаги байтда инсонга хос икки сифат, яъни малаклик ва девсифатлилик хусусиятига урғу берилган. Байтда илм деганда, Қуръони карим назарда тутилган. Биринчи мисрада инсоннинг малак (фаришта)дан, иккинчи мисрада жаҳолатда девдан ортиқлиги (афзун) таъкидланган.

Халқ оғзаки ижодида дев ёмонлик ва ёвузлик рамзи сифатида келган бўлса, Алишер Навоий лирикасида бу образга хос сифатларга ишора қилиш орқали инсон (кўпинча ошиқ) қалбида кечадиган нозик кечинмаларни, қалб туғёнларини ишонарли тарзда тасвирлайди.

³⁹⁵ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 90.

³⁹⁶ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 12.

Навоий лирик меросида дев образи билан боғлиқ байтларни кузатадиган бўлсак, уларда дев ва пари образларининг ёнма-ён келганлигини кўришимиз мумкин. Бунинг асосини диний манбалардаги маълумотлар ойдинлаштиради. Унга кўра, барча жонли мавжудодлар жуфт-жуфт қилиб яратилган, жумладан, инсон ҳам эркак ва аёлга ажратилган. Шу боис жинлар ҳам жуфт қилиб яратилган. Жиннинг эркаги дев, аёли пари деб тасаввур қилинган. Шунинг учун бўлса керак, жин ва пари образлари орқали кўпинча ошиқ ва маъшуқа тимсоли берилади. Жумладан:

Кўлумда банди жунун тасмаси, не фикр эткай

Паривашеки, миниб дев, қўлга олса жилов.³⁹⁷

Одамлар девларни қўлга олиш, жиловлаганча ўз измига солиш, бўйсундириш, миниш мумкин, деб қараганлар. Хусусан, бу имконият Оллох томонидан Сулаймон пайғамбарга берилгани ҳақида бир қатор афсоналар мавжуд. Юқоридаги сатрларда шу каби қарашларга ишора бор. Байтда банди жунун тасмаси – ишқ рамзи. У ошиқнинг қўлида. Лирик қаҳрамон ошиқлик жиловини пари – маъшуқаси олишини истайди.

Алишер Навоий шеъриятида энг кўп қўлланган мифологик образлардан бири пари генетик жиҳатдан ибтидоий даврга хос мифологик дунёқараш маҳсулидир. Пари образи, одатда, антропоморф – инсоний қиёфада гавдалантирилади. Гўзаллик париларга хос етакчи белги ҳисобланади. Улар ниҳоятда сулув, жуда гўзал қизлар ёки баркамол йигитлар қиёфасида тасвирланади.³⁹⁸ Улуғ шоир шеъриятида ҳам, асосан, пари образининг мана шу жиҳатлари инобатга олинган. Пари гоҳ маъшуқа билан қиёсланади, гоҳ маъшуқа ўзининг латофати билан паридан устун келади, баъзан у парига ўхшатилади.

Юзунг Ҳақ нур, жисминг руҳи пок, эй руҳдек ғойиб,

Сенингдек бир малак сиймо париваш йўқтур инсонда.³⁹⁹

³⁹⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 361.

³⁹⁸ Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1999. – Б.10.

³⁹⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 470.

Париларнинг инсонлар кўзига кўринмаслик хусусияти халқнинг диний ва мифологик қарашларида ҳам ўз ифодасини топган. Ҳазрат Навоий юқоридаги байтда ана шу қарашларга асосланиб, руҳ ва парига хос бўлган хусусиятни малаксиймо париваш (маъшуқага)га кўчиради.

Огаҳий лирикасида ҳам парининг кўринмаслик хусусиятини акс эттирувчи байтлар мавжуд. Навоийдан фарқли ўлароқ, шоир маъшуқа гўзаллигини кўрсатиш учун уни фаришта, хур, ғилмон каби руҳлар олами вакиллари билан биргаликда келтиради. Бундан кўзланган мақсад эса маъшуканинг гўзаллигини бўрттириб кўрсатишга қаратилган:

Ё фаришта, ё ғилмон, ё паридур ул, йўкса,
Қайси дилбар этмишдур элни мунча зор ўйнаб.⁴⁰⁰

Халқда парига йўлиққан инсоннинг телба (девона) бўлиши ҳақидаги қарашлар мавжуд. Мумтоз адабиётда эса телбалик – девоналик бу ишқнинг натижаси деб қаралган.

Не айб, Навоий киби девоналиғ этса,
Ҳар одамеким, бўлса анинг ёри паризод.⁴⁰¹

Шоирнинг фикрича, пари ҳар кимнинг ёри бўла олмайди. Навоий “Ҳар одамеким” деганда ишқ сиррини англаган, қалби тоза инсонларни назарда тутди. Шунинг учун ошиқ Навоий каби девоналиғ қилса айб қилма, чунки унинг ёри паризоддир, дейди.

Огаҳий лирикасида ҳам шунга яқин байтлар мавжуд. Шоир парининг ишқи йўлида “жонбозлар” кўп, лекин уларнинг “покбоз – садоқатли, чин, ҳалол” эмаслигига эътибор қаратади.

Ул пари ишқи аро жонбозлар кўпдур, вале,
Покбоз эрмас бири бу ошиқи мискин киби.⁴⁰²

Умуман айтганда, мифологик, диний-тарихий образларнинг қўлланиши ҳар иккала ижодкорда маъшуқа таърифини қиёслаш, бўрттириш

⁴⁰⁰ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.109.

⁴⁰¹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 115.

⁴⁰² Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 57.

орқали уни васф қилиш бўлса, ошиқнинг ишқ бобидаги жасорати, сабр қаноати, шижоатини бадий акс эттириш учун ҳам хизмат қилган. Шунингдек, шоирлар томонидан қўлланган бу каби мифологик ва афсонавий образлар уларнинг ғазалларида эпик ва лирик анъаналарнинг синтезлаштирилганини ҳам англатади.

Парилар жинларнинг бир жинси сифатида инсон (мумтоз адабиётда ошиқ)нинг вужудига киришини тасвирлаш орқали унинг ниҳоятда нозиклигига ишора қилинади. Халқда **жинларнинг** инсон қонига кириб олиши билан боғлиқ мифологик ишончлар мавжуд.

Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қонига кирмиш ул пари.⁴⁰³

Телба ошиқларини қатл қилганидан, қонлар сачраб, либосини қизил рангга бўябди, балки ул пари бир йўла девона ошиқлар қонига кириб олибди.

Маълумки, халқда “жин (пари) урган” инсонни парихон – афсунгар, дуохон, азойимхонга ўқитиш орқали у касалликдан фориғ қилинган. Шоир халқдаги ана шу удумга ишора қилиб, лирик қаҳрамон ҳолатини бадий ифодалашга эришган.

Келтурунг дафъи жунунимга парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни пайдо айласа.⁴⁰⁴

Девоналигимни даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир гўзал пари пайкар шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

Навоийшунос Ҳ.Эшонқулов ҳам улуғ шоир Алишер Навоий ғазалиётида халқ орасида беқиёс гўзаллик тимсоли саналган пари, малак каби образларга кўп таянилганини, хусусан, ишқ талқинидаги ғазалларда улардан маҳбубанинг истиоравий рамзий ифодаси сифатида кўп қўлланганини эътироф этиб, шундай ёзади: “...пари истиоравий-рамзий моҳият касб этувчи образ бўлиб, поэтик функциясига кўра маъшуқа маъносини ўзида ифода этган. Унинг парилик хусусияти бениҳоя гўзаллигининг шеърхон кўз ўнгида

⁴⁰³ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 443.

⁴⁰⁴ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 43.

гавдаланишида имконият ҳосил қилган. Айни чоқда у ошиққа озор етказувчанлик хусусиятига эга. Зеро, халқдаги “*пари тегиши*” билан боғлиқ қараш айни ҳулосага келишга асос бўла олади. Ошиқ эса унинг табиатидаги бу зулмкорликни маъшуқаси қиёфасида кўриб, ошиғини ўлдирса ҳам, унинг ҳақлилигига эътиборни қаратади”.⁴⁰⁵

Навоий ғазалларида пари билан бирга **малак** образи ҳам қўлланган. Малак – фаришта, унинг қанотлари бор бўлиб, учиб юради. Малак фақат ижобий маънода тасвирланади. Пари эса жуда гўзал қиз сувратидаги мифик образ бўлиб, фольклордаги каби гоҳ ижобий, гоҳ салбий талқин қилинади. Алишер Навоий лирикасида пари “париваш”, “парируй”, “пари пайкар”, “паризода” каби сифатлар билан берилган. Малак ва парининг бир-бирдан фарқли жиҳатлари “Қисаси Рабғузий” асарида илоҳий манбаларга таянган ҳолда баён қилинган: “Оллоҳ таоло фаришталарни ўтнинг ёруғлигидан, париларни эса ўтнинг алангасидан яратди. Уларнинг асллари бир бўлса ҳамки, уч нарсa билан фарқланадилар. Бири шуки, фаришталар нурдан, парилар алангадан бино бўлгандилар. Иккинчиси шуки, фаришталар малак деб, парилар эса жин деб аталди. Учунчиси шуки, фаришталарнинг макони осмонда, жинларники эса ерда бўлади”.⁴⁰⁶

Ул парий пайкар малакваш мен жунундин девсор,

Тутмаса йўқ айб бу расвои олам бирла унс.⁴⁰⁷

Ушбу байтда парий ва малак сўзи қўлланган. Маъшуқанинг гўзаллигини бўрттириб тасвирлаш учун малак ва пари сўзи ёнма-ён келтирилган. Пари – малаксифат. Унинг ишқи эса ошиқни девсор (дев шаклли, девга ўхшаш) қилган. Шунинг учун у (париваш) расвои олам бўлган ошиқ (девсор) билан яқинлик (унс) тутмаса, айб эмас.

Диний манбаларда қайд этилишича, Оллоҳ жонлиларни учга бўлиб яратган. Булар: фаришталар олами, инсонлар ҳамда ҳайвонот оламидир.

⁴⁰⁵ Эшонкулов Ҳ.П. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Ҳазойин ул-маоний” мисолида): Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – Б.157.

⁴⁰⁶ Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б.13.

⁴⁰⁷ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 164.

“Малойика” – арабча “малак”, форсча “фаришта” аталиб, “хабар берувчи”, “элчи” маъносини ифодалайди. У нурдан яралган бўлиб, рух сифатида тасаввур қилинган. Демак, фаришталарнинг нурдан яралганлиги ҳамда пок, гуноҳсиз, гўзал ва беғуборлилик сифатлари мумтоз шеъриятимиз вакиллари ижодида мазкур образнинг кенг қўлланилишига сабаб бўлган.

Халқнинг эътиқодий қарашларига кўра, **фаришталар** – рухлар оламининг вакили. Бундай қарашлар туркий халқларда ислом динининг кириб келишига қадар шаклланган. Фаришталарнинг олов атрофида парвона бўлиши ва рақс тушиши каби тасаввурлар халқнинг мифологик ишончлари билан боғлиқ. Бундай қарашлар шаклланишида зардуштийлик таълимотининг таъсири ҳам бор.

Гар ўлсам ул малаксиймо парий ҳажринда, айланғай

Парий бирла малак парвонадек шамъи мазоримға.⁴⁰⁸

Ғазал байтида “агар ул малаксиймо ҳажрида ўлсам, парий ва малаклар мазоримдаги шам атрофида парвонадек айланади” деган мазмунда фикр юритилмоқда.

Халқ қарашларига кўра инсон вафотидан сўнг унинг жони рух бўлиб учиб кетади. Шунинг учун вафот этган кишиларнинг руҳи (арвоҳи) учун қирқ кун чироқ ёқиш урф саналганки, бу ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган. Юқорида келтирилган байтда ҳам шоир фаришта билан боғлиқ ана шу қарашни асос қилиб олиб, лирик қаҳрамонинг руҳий ҳолатини бадий акс эттиришни кўзда тутган.

Қуйидаги байтда ҳам малак-фариштанинг шам теграсида парвона бўлиши тасвирланган:

Ёпса юз ҳар неча кўнглум қушидин тонг йўқким,

Малак ул шаъми жаҳон тобига парвона эмиш.⁴⁰⁹

Агар маъшуқа кўнглим қушидин юзини беркитса, малакнинг жаҳонни ёритувчи (жаҳон тобига) шуъласига парвона эканлигига ажабланманг.

⁴⁰⁸ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 365.

⁴⁰⁹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 185.

“Кўнгил куши” истиоравий бирикмаси ошиқнинг руҳи тимсолида келтирилган. Алишер Навоий асарларида қўлланилган “жон куши”, “кўнгил куши”, “жон булбули” каби образлар замирида ҳам анимистик тасаввурлар мужасамлашган⁴¹⁰. Демак, юқоридаги байтда ҳам малак (фаришта)нинг жаҳон тоби (олами ёритувчи) атрофида парвона бўлиши руҳлар олами ҳақидаги илк тасаввурлар билан боғлиқ, албатта.

Ғамингдин, эй парий, девона бўлмас,
Кишиким ҳуш топқоч, ёна бўлмас.
Жамолнинг шамъиға кўнглум кушидек
Малойик хайли ҳам парвона бўлмас.⁴¹¹

Эй пари, киши ғамингни маъқул топгач, девона бўлмайди. Малаклар тўдаси ҳам жамолнинг шуъласига кўнглим кушидек парвона бўлмайди.

Келтирилган барча байтларда фаришта ва париларга хос мифологик қарашлар устуворлик қилганлигини кўриш мумкин. Халқда парига йўлиққан одамнинг девона бўлиши билан боғлиқ қарашлардан шоир ўз ғояларини муболағали тарзда ифодалаш учун маҳорат билан фойдаланган. Кўнгил куши (ошиқнинг жони, руҳи)нинг маъшуқа жамолига парвона бўлиши, ҳатто малакларга хос бўлган парвона бўлиш хусусиятидан ҳам устун қўйилган.

Ул парий ҳажринда мен девона чексам ўтлуқ оҳ,
Эй малак, гар бўлмасанг воқиф, қанотинг чурканур.⁴¹²

Анимистик қарашларга кўра фаришта (малак)лар руҳлар оламининг вакили сифатида қанотли тарзда тасаввур қилинган, улар учиб юрган. Юқоридаги байтда шу тасаввур-тушунчага ишора мавжуд. Яъни лирик қаҳрамон пари ишқида ўтли оҳ чекади. Натижада ошиқнинг ҳолидан воқиф бўлмаган малакнинг қаноти куяди. Мазкур байтда ҳам фаришталарни руҳлар оламининг вакили тарзида тасаввур қилиш кўзга ташланади. Қуйидаги байтда ушбу фикр янада кучайтирилиб, ишқ ошиқ жонига солган кучли

⁴¹⁰ Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёти. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.146.

⁴¹¹ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 174.

⁴¹² Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилд. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.127.

ўтдан бир учқуни фалакка тушса, фаришталар битта қолмай куйиб кетиши шубҳасизлиги билдирилган:

Анингдек солди ишқинг шуъла жоним ичраким, шаксиз,
Малойик барча куйгай, кўкка тушса бир шарар мендин.⁴¹³

Шоир ошиқ ишқи оловининг учқунидан икки оламга ўт кетиб, ҳатто нурдан яралган малакларгача куйдиришини муболағали ифода этиш орқали ошиқлар ишқининг қудратига ишора қилмоқда. Худди “Қиссаси Рабғузӣ”да “фаришталар ўрни адиз кўкда бўлади” дейилгани каби Алишер Навоийнинг ушбу байтида ҳам кўк (осмон) малойиклар макони сифатида ифода қилинмоқда.

Фаришталарнинг қанотли бўлиши ва осмону замин узра учиб юриши билан боғлиқ мифологик қарашлар қуйидаги байтда янада оригинал тасвир яратиш учун асос бўлган.

Ғам шоми гар ўтумға бўлур шамъ ашкрес,
Парвоналар қаноти ели айлар ани тез.⁴¹⁴

Ошиқнинг ишқи туфайли шам ашкрес – кўз ёш тўкувчи бўлди. Шам атрофида парвона бўлган фаришталар қанотининг ели (шамоли) эса унинг тезлашишига сабаб бўлди. Шоир байтда парвоналар деганда, фаришталарни назарда тутган.

Таъкидлаш лозимки, адабиётда яхшилик ва ёмонлик дунёси ўртасидаги курашни тасвирлаш орқали олам ва одам моҳияти бадий акс эттирилади. Шунинг учун инсон тафаккурининг бадий маҳсули бўлган ҳар қандай ижобий образ, тимсолнинг зидди дунёга келган. Шайтон ана шундай образлардан биридир. Алишер Навоий лирикасида ҳам мазкур образ мифологик, диний қарашлар таъсирида яратилган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да: “**Шайтон** арабча – иблис; жин, ажина. Одамларни дин йўлидан оздирувчи, уларни гуноҳга, жинойтга, разолатга бошловчи ёвуз руҳ ёки ёвуз

⁴¹³ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 327.

⁴¹⁴ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 156.

руҳларнинг бошлиғи; иблис” деб изоҳланади.⁴¹⁵ Шайтон образи барча халқлар адабиётида мавжуд бўлиб, турли номлар билан аталган. Мазкур образнинг бадиий адабиётда шаклланишида нафақат халқ афсоналари, балки диний манбалар ҳам асос бўлиб хизмат қилган.

Алишер Навоий асарларининг асосини дидактик ғоя ташкил қилади. Боиси, жамият аъзолари гўзал хулқ билан ахлоқланган бўлсагина, жамият комил ва адолатли бўла олади. Бунинг учун дастлаб давлат ва дин раҳнамолари шундай ахлоққа эга бўлишлари лозимлигини шоир доим назарда тутди. Чунки улар халқ учун бир кўзгудир. Бироқ Алишер Навоий лирик меросида бундай раҳнамоларнинг танқид остига олинганлигига қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ана шундай образлардан бири шайхлар образидир. Қуйида келтирилган байтларда риёкор шайхлар танқид қилиниб, макру ҳийла (афсун)да шайтонга тенглаштирилган.

Ул шайхки минбар уза афсунға берур тул.

Шайтондур ўзи, мажлисининг аҳли сурук ғул.⁴¹⁶

Одамнинг яратилиши ҳақидаги диний-мифологик афсоналарда Оллоҳ одамни ер юзидаги ҳар жинс тупроқдан яратиб, унга руҳ киритгач, барча малакларни саждага буюргани, лекин улардан бири – жаннатнинг хазинадори Азозил (Иблис, шайтон) оташдан яратилгани учун бўйсунмабди. Оллоҳ эса уни жаннатдан қувибди. Бу тўғрида муборак китобда шундай ёзилади: **“(Иблис айтди) Мен лойдан яратганинг башарга сажда қилмасман. Мен ундан яхшироқман, мени оловдан яратгансан ва уни (эса) лойдан яратгансан”** (Аъроф сураси, 12-оят). Ёки яна Қуръони каримнинг “Қаҳф” сурасида Оллоҳ Одамни яратиб, барча фаришталарни унга сажда қилишни буюрганида фақатгина иблис (шайтон) кибр қилиб, унга сажда қилмаганлиги таъкидланади.

Демак, шайтонга хос кибр, риёкорлик ва такаббурлик сифатлари шайхларга кўчирилган. Байтда уларнинг кибру ҳавога берилиб, халқни

⁴¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. VI жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 608.

⁴¹⁶ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 258.

авраши, йўлдан уриши билан боғлиқ тасвирлар келтирилган. Шайтонсифат шайхнинг мажлисидагилар ҳам унинг афсун, макр, найранглари қабул қилувчи, яъни “аҳли сурук ғул” (ғуллар тўдаси)дир.

“Алишер Навоий асарлари луғатида” “**ғул – дев**, ғули биёбони – сахро дев” сифатида изоҳланади.⁴¹⁷ Адабиётшунослигимизда ғул мифонимининг келиб чиқиши билан боғлиқ тадқиқотларда “Мазкур сўз аслида араб тилида “аёл жинсига хос мифологик мавжудот” маъносини англатган бўлса-да, туркий тилларга жинсдан холи тарзда ўзлашган”лиги таъкидланган.⁴¹⁸ “Ғул – мусулмон мифологиясида инсонга душман бўлган аёл жинсидаги рухлар. Ғуллар ташки қиёфасини ўзгартириб, йўловчиларни йўлдан адаштиради ва уларни ўлдириб, ейишади. Ғуллар ҳақидаги тасаввурлар арабларнинг исломгача бўлган қадимий қарашларига бориб тақалади; улар, хусусан, “Тааббат Шаран” (мил. VI аср) достонида тилга олинган. Ғул образи фольклорда кенг тарқалган. Ғулнинг эркаги “қутруб” деб юритилади.⁴¹⁹

Маълумки, шайтон “қўмакдош”, “йўл кўрсатувчи”, “маслакдош” ниқоби остида инсонларни залолатга етаклайди. Шоир шайхлардаги ана шу сифатни бериш учун ҳам уларни шайтонга тенглаштиради. Демак, Алишер Навоий фикр ва ғоянинг таъсирчанлигини таъминлаш учун шайтон ва ғул мифонимларини бир-бирига фикрдош, суҳбатдош сифатида келтиради.

Гар одаме малак ўлсаки, қилмасун таъриф,
Агар киши десаким, етмагай хижолат анга.
Ёмонни демаки, излол этар экин шайтон,
Дегил: фасодда мундин етар залолат анга.⁴²⁰

Келтирилган байтларда панд-насихат руҳи устувор. Унда агар инсон малак (фаришта) бўлса ҳам, ўзини ортиқча таърифламаслиги кераклиги, шунда хижолат бўлмаслиги билдирилмоқда. Негаки, шайтон тўғри йўлдан адаштириш учун залолатга бошловчидир.

⁴¹⁷ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.755.

⁴¹⁸ МусаеваФ. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореферати. – Т., 2019. – Б.21.

⁴¹⁹ Валянская О. Женщина в мифах и легендах. – Т.: Энциклопедический словарь, 1992. – С.57.

⁴²⁰ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик. VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 12.

Диний қарашларга кўра, шайтоннинг асосий вазифаси инсонларни йўлдан уриш, уларни залолатга бошлашдир. Юқорида келтирилган иқтибосда ҳам шайтоннинг кибр туфайли фаришталар олаmidан қувилганлигига ишора қилинар экан, шу орқали инсонларни кибрдан йироқ бўлишга ундалган.

Кибр барча ижод намуналарида инсон вужудидаги энг зарарли иллат сифатида қораланади. Алишер Навоий лирик меросида ана шу нуқсон шайтон тимсолида кўп бора танқид қилинади.

Қўйғил ўзлукни гар одам эсанг, инак шайтон

Кибр ила найлади кўр, онча ибодат айлаб.⁴²¹

Алишер Навоий байтда инсоннинг салбий сифатларидан яна бири манманлик (ўзлук)ни танқид қилар экан, тамсил сифатида шайтон билан боғлиқ диний афсонага мурожаат қилади. Улуғ шоир кибр инсонни одабийликдан, бахтдан йироқ қилувчи эканлигини таъкидлаш учун шайтон ҳолини ёдга солади.

Улуғ мутафаккир шоир лирикасида аёлларни фаришталарга ўхшатиш орқали уларни улуғлаш, эъзозлаш ғоялари илгари сурилган байтлар анчагина. Бироқ шоир шайтон макри аёлларни ҳам четлаб ўтмаганлигини назардан четда қолдирмайди.

Эй Навоий, вўсма бирла кесмадин топқан фириб,

Гар малакдурким, бўлур шайтонсифатлар маҳзали.⁴²²

Келтирилган байтда “бўсма билан кесма” бирикмаси орқали аёлларга ишора қилинган. Бўсма – қош, кесма “хотин-қизларнинг икки чеккасидаги зийнат учун кесилган сочлари”дир. Шоирнинг таъкидича, аёлларда макр, фириб мавжуд бўлса, малаксифат бўлса ҳам, шайтонсифат одамларга кулгу, мазҳара (маҳзал) бўлади.

Алишер Навоий лирикасида қўлланилган фаришта (малак), шайтон мифонимларини таҳлил қилиш орқали қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

⁴²¹ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 48.

⁴²² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 564.

“малак” сўзи “фаришта” сўзининг синоними бўлиб, шоир лирикасида:

а) фаришталар олами; б) жуда гўзал маъшуқа каби икки маънода қўлланган;

малак образи орқали беғуборлик, поклик, ишқ-муҳаббат ғоялари илгари сурилган бўлса, шайтон тимсолида кибр, риёкорлик, ёзувлик, бузғунчилик, адоват, қабоҳат кабилар қораланган;

фаришта – беғуноҳлик тимсоли. Шунинг учун у кўпинча қанотли, енгил учиб юрувчи қиёфада тасаввур қилинган. Халқдаги худди шу тасаввурдан гоҳ ошиқнинг руҳий ҳолатни бадий акс эттириш, гоҳ маъшуқа (ёр)нинг гўзал тасвирини беришда маҳорат билан фойдаланилган;

таҳлиллардан аёнлашадики, Алишер Навоий лирикасида малак ва пари образлари ёнма-ён қўлланган. Бунинг асоси, биринчидан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам руҳлар оламининг вакили бўлса, иккинчидан, уларнинг пайдо бўлиш асоси бирдир. Яъни малак нурдан, пари чўғдан яралган;

фаришта тимсолида лирик кечинмалар, ишқий муносабатлар ифодаланган бўлса, шайтон мифоними орқали ижтимоий, диний-фалсафий ва панд-насиҳат ғоялари бадий акс эттирилган;

Алишер Навоийнинг фаришта ва шайтон мифопоэтонимлари ҳақидаги қарашларининг асоси Қуръони карим ҳамда диний мифологияга боғлиқлиги яққол кўзга ташланади;

шайтон одамларни “ҳомий”, “беғуноҳлик”, “беозорлик” ниқоби остида ғайриинсоний йўлларга, гуноҳ ва куфр амалларни бажаришга ундайди. Шунинг учун шоир лирикасида инсонларни ундан ҳимоялаш мотиви устуворлиги кўзга ташланади.

Алишер Навоий асарларида Хизр образи ҳам кўп учрайди. Навоий Хизр образидан икки хил мақсадда фойдаланган: 1) эпик ҳомий кўмакчи образида қўллаб, асарнинг халқчиллигини кучайтириш учун; 2) пайғамбарлардан бири сифатида қараб, унинг номини талмеҳ қилиб келтириш учун.

Халқ афсоналарида Хизр ер ости мулкига тушиб, “оби ҳайвон”, яъни “тириклик суви”ни топиб, ундан ичишга муяссар бўлган ва шу тариқа мангу

тирикликка эришган эпик қахрамон сифатида гавдалантирилади. Яна Хизр мушкул аҳволда турган бирор-бир инсонга ғойибдан йўлиқиб, унга йўл кўрсатувчи, адашганни тўғри йўлга солувчи эпик кўмакчи, сирли кароматлар соҳиби сифатида тасвирланади.

Айтилишича, Хизр алайҳиссалом оғир аҳволда қолган кишиларга чол, суворий ёки йўловчи кўринишида учраб, уларнинг мушкулени осон қилади.⁴²³ Ҳатто бу борадаги афсоналардан Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ҳам фойдаланиб, Хизрни пайғамбарлардан бири сифатида кўрсатар экан, у ҳақда шундай дейди: “Хизр а. с. ни мурсал дебдурлар. Ва ул Арфахшад бинни Сомнинг ўғлонларидиндур ва Зулқарнайн замонида анинг мулозими эрди. Зулқарнайи ҳайвон суйи хиёли била зулумотқа киргонда Хизр а. с. ани бошлаб кирди. Ва дерларким, Илёс а. с. доғи била эрди. Умидким, қуйироқ зикр бўлғай. Ул сувни Тенгри таоло бу иковга насиб қилди ва Зулқарнайн маҳрум ёндин. Ва баъзи дебдурларким, ҳақ таоло Хизр а. с.га илми ладунни насиб қилди ва ҳайвон суйи иборат ондиндур. Аҳли ислом муътақиди улдурким, Хизр а. с. умри жовид топибдур. Ва Хожа Муҳаммад Порсо қ. с. баъзи нусхада мундоқ битилибдурким, Хизр а. с. Сабзаворнинг Кавк отлиғ кентидиндур ва ҳоло Ҳазрат Рисолат саллаллоҳу алайҳи васаллам динидадур ва имом Шофеъи раҳматуллоҳи мазҳабидадур, валлоҳу таоло аълам.

Шеър:

Хизр умрин тиларлар аҳли хирад,

*Ёр васлидурур, ҳаёти абад”.*⁴²⁴

Кўриняптики, Навоий Хизрни ярим афсонавий, ярим тарихий қиёфада акс эттирмоқда. Аниқроғи, улуғ шоир кўпинча ўз асарларида адабиётнинг мангу муаммоси ҳаёт ва ўлим мавзусини ёритишда фольклордаги Хизр, Исо, Қақнус, Самандар каби образларга мурожаат қилган. Чунки ҳаёт ва ўлим муаммосининг бадий талқини ҳамиша фольклор ва ёзма адабиётнинг

⁴²³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. IV-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 397.

⁴²⁴ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 129.

анъанавий мавзуларидан бири бўлиб келган. Масалан, Ўрта Осиё халқларининг муштарак ёдгорлиги бўлган “Авесто”ни тадқиқ қилган олим М. Маҳкамов бу мўътабар манбада “ ....оламнинг азалий қарама-қарши кучлари: яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги илмий ва диний қарашлар” ўз аксини топганлигини қайд қилади.⁴²⁵

“Авесто”да таъкидланишича, дафн маросимида биноан, Зардуштий ўлим тўшагида ётганида унинг бош тарафидаги коҳин диний матнлар ўқиб, абадий ҳаёт ичимлиги – хаома ичиртирган.⁴²⁶ Хаома муқаддас ўсимлик бўлиб, ундан абадий ҳаёт ато этувчи шарбат тайёрланган. Мазкур ичимлик зардуштийлик маросимларида муҳим роль ўйнаган.

Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири “Гильгамеш ҳақидаги достон” бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, иссиқлик инсон ҳаёти ва тирикчилигининг абадий манбаи эканлиги, Гильгамешнинг обиҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-укубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт ва ўлим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган. Гильгамеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, ўлимни енгиб мангу ҳаёт кечиришга, абадий умр ато қилувчи “оби ҳаёт”, ўсимлик, турли хил маъданларни излаб топиш ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.⁴²⁷

Е.М.Мелетинский “Адабиёт фольклор орқали мифологияга бориб тақалади” деганидек,⁴²⁸ кўриниб турибдики, қадимги мифологияда вужудга келган “ўлмайдиганлар” образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқалар ҳамда шулар билан боғлиқ бўлган айрим тушунча ва белгилар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний, баъзилари дунёвий моҳият касб

⁴²⁵ Авесто. М. Маҳкамов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. – Б.248.

⁴²⁶ Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2008. – Б.419.

⁴²⁷ Худойбергенов Равшанбек. Ўлим ва барҳаётлик тўғрисида илмий ва диний ғояларнинг фалсафий таҳлили: Фалс. фан. бўйича фалсафа (PhD) дисс. автореф. – Т., 2010. – Б.6.

⁴²⁸ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – С.277.

этди, бадий адабиётдан ҳам ўрин олди.⁴²⁹ Мифологияда тарғиб қилинган абадий ҳаёт билан боғлиқ қарашлар таъсирида халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳам қатор образ ва тимсоллар силсиласи пайдо бўлди. Хизрнинг тириклик сувиға эға бўлгани энг кўп учрайдиган эпик мотивлардан биридир.⁴³⁰

Улуғ шоир Алишер Навоий ижодида ҳам “абадий ҳаёт” тушунчаси лиро-эпик асарларидан тортиб, кичик лирик жанрларида ҳам тарғиб қилинган. Бундан кузатилган асосий мақсад инсоннинг абадий ҳаёт тўғрисидаги қарашларини бадий ифодалаш билан бирга, “ҳаёт гули” бўлган инсонни улуғлашдир.

Шарқ мифологияси талқинига кўра, Хизр яхшилик, баҳор, барқ уриб ўсаётган ўсимлик оламиға тимсол қилинади.⁴³¹ Ўзбек фольклорида ҳам Хизр ҳамиша кўк кийимли, оппоқ нуроний чол қиёфасида тасвирланиши боис яшиллик, мушкулни осон қилувчи, ақл-идрок тимсоли сифатида талқин этилади.⁴³² И.Ҳаққулов: “Хизр бадий ижодда тўни ва салласи яшил, оқ от минган, кўлида узун найза тутган мўйсафид қиёфасида тасвирланган”,⁴³³ — деб ёзади.

Хизрга хос бундай эпик талқин хусусиятларидан хабардор бўлган Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида Хизр образини келтириб, Фарҳод Суқрот ғори тилсимини очишға отланганида, лекин бу тилсим йўлини топишға қийналиб, булоқ бўйида дам олиб ўтирганида уни Хизрга рўпара қилади. Фарҳоднинг қаршисида осмондек кенг кўкаламзор кўриниб, унинг ўртасида қуёш янглиғ булоқ оби ҳаёт чиқариб турар, бу сувнинг ҳар қатраси жондек (ёқимли) эди. Қирғоғида кўк билан тенг бир дарахт бор эди. Булоқ сувини тириклик суви, дарахтни Хизр пайғамбар деса бўлар эди. Шоир бу

⁴²⁹ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижоди. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б. 105.

⁴³⁰ Хўжаев Т. “Ҳамса”да “оби ҳаёт” билан боғлиқ тушунчалар тақини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019. – №3. – Б.55-58.

⁴³¹ Эшонкулова С. Нодира шеъриятида Хизр образининг бадий талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. – № 6. – Б.74-76.

⁴³² Нурмонов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2007. – 26 б.

⁴³³ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 178.

ерда Хизрнинг оби ҳайвон – тириклик суви топгани ҳақидаги афсонага ишора қилади. Шунингдек, Навоий халқ китоблари, саргузашт адабиёт анъанасига кўра, Хизр тилидан Фарҳодга тилсимни очиш учун қаерга, қандай қилиб неча минг қадам йўл босиш, йўлда нималарни енгиб ўтиш лозимлигини баён этади. Фарҳод Хизрнинг ўғити билан дунёни кўрсатадиган жомни қўлга киритади.

Фарҳод бу тилсим йўлида одамга жуда ҳам ўхшаган, қўлида ўткир ўқ тортилган темир ёйни ушлаб турган, бошидан оёқ совутга ўралган ва ичидан ёниб турган темир жисмли пайкар – ҳайкалга дуч келади. Фарҳод темир жисмли бу одамни енгил, бундан олдин у турган темир қўрғоннинг эшигини очиш учун Хизр ўргатганидек, белгиланган бир тошни қаттиқ тепади. Натижада баланд садо чиқади. Садони эшитган совутли темир ҳайкал эса ёйга ўқ тортиб чиқиб кела бошлайди. Бунинг устига яна юзта совут кийган ҳайкаллар ўқ отишга тайёр эди.

Фарҳод эшик очиб ичкарига қадам қўяр экан, қўзи уйнинг тоқида порлаб турган бир жомга тушади. У ёрқинликда қуёшдек, балки Жамшид жомидек эди. У гўё жаҳон ичидаги қуёшдек порлаб, жаҳонни ўзида акс эттириб турган қўзғу эди. Унда сирли ҳаёт ва дунёнинг ҳолати равшан кўриниб турарди. Ташқари томонида ернинг маркази, ичида эса тўққиз фалак айланаси жилва этарди.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг бошланишида Навоий ўз салафларини тилга олиб ўтар экан, Хусрав Деҳлавийни бевосита Хизр пайғамбарга ўхшатади. Хизрнинг зулмат ичида ҳаёт булоғини топганлиги ҳақидаги эпик мотивга ишора қилиш орқали Хусрав Деҳлавийнинг равон шеърляти Хизр топган афсонавий ҳаёт булоғи, яъни “чашмаи ҳайвон”га нисбат берилади. Чашмаи ҳайвон тириклик суви чиқадиган афсонавий булоқ бўлиб, уни қора зулмат мамлакатидан Хизр қидириб топганлиги айтилади.

Н. Комилов бу ҳақда: “Ҳайвон суйи деб гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқатнинг манбаини англатади”.⁴³⁴

Кўринадики, анъанавий образларни қўллашдаги ўзига хослик улут шоир Алишер Навоий ижодида рангинлик бахш этган. Буни биргина шоир ғазалларида тез-тез кўзга ташланувчи мифологик образларнинг бадиий талқини жараёнида ҳам кузатиш мумкин.

5.2. Навоий ижодида тарихий - реал шахслар образи орқали тасаввуфий ғояларнинг ифодаланиши

Алишер Навоий ижодида учрайдиган аксарият образлар тарихий ва реал шахс образи эканлиги билан диққатни тортади. Уларнинг кўпчилиги ҳақида шоирнинг “Тарихи мулуки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” сингари асарларида ҳам тарихий маълумотлар бериб ўтилган. Лекин шоирнинг фантастик тасвирга йўғрилган асарларида ҳам тарихий шахслар образи эпик руҳда келтирилганлиги эътиборни тортади.

Навоий халқ асарларидаги образлар ва тасвирий воситалардан жуда унумли фойдалана олган. Унинг ғазалларида Хизр, Мусо, Масих, Сулаймон, Довуд, Яъқуб, Юсуф, Аюб каби қатор пайғамбарлар образи орқали талмех санъати яратилганлиги кузатилади.

Навоий бадиий тасвир устасидир. Айниқса, шоир бадиий фантазиядан усталик билан фойдаланади, халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан илҳом олади. Айтайлик, “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳоднинг Искандар тилсимини очиши, ғорда Сукрот ҳаким билан учрашуви эпизодлари бадиий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари, афсоналарига жуда ўхшайди.

“Фарҳод ва Ширин” достони қаҳрамони Фарҳод отаси хоқон ва отабеги Мулкоро билан бирга Сукрот ҳакимга учрашиш, уни топиш учун жаҳонни кўрсатувчи сеҳрли Жамшид жомидан фойдаланади. Умуман

---

⁴³⁴ Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. – Б.66.

олганда, достонда тилсим ойна, сеҳрли жом ҳамда сеҳрли узук, сирли қилич сингари ғаройиб предметлар образи алоҳида ўрин тутати. Масалан, достоннинг 25-бобида Фарҳоднинг ҳокон ва Мулкоро билан бирга Сукрот ҳаким билан учрашганлари ва уни топишда жаҳонни кўрсатувчи жомдан фойдаланганликлари баён этилган. Бадиий адабиётда бу сеҳрли жом кўпинча Эроннинг афсонавий шоҳларидан бири бўлган Жамшидга нисбат берилади. Гўё унда Жамшид ўз замонида истаган одам ва жойларини кўра билар экан.

Яна шу бобда Сукротнинг ҳоконга икки жавҳар иноят қилиши, бу жавҳарлардан бири – унинг умри узун бўлиши, кўп ўлкаларни фатҳ этиши, беҳад бойликларга эга бўлиши ҳақидаги башорат бўлса, иккинчиси – бир муҳра (соққага ўхшаган нарса) бўлиб, хасталик юзланганда оғизга солиб айлантиргач, сувини ютилса, дард чекинади, куч-қувват пайдо бўлади, одам яшариб кетади.

Сукрот ҳаким аслида исми Гиппократ бўлган Букротдир. У милоддан аввалги 460-375 йилларда Юнонистонда яшаганлиги, илмий тиббиётнинг асосчиларидан бири ҳисобланиши айтилади. Унинг “Китоб ал-фусун” (“Афоризмлар”) номли китоби жуда машҳур. Ҳозиргача бўлажак шифокорлар “Гиппократ қасамёди”ни қилишади. Алишер Навоий эса уни ўз қаҳрамони Фарҳодга жаҳонни кўрсатувчи Жоми жамни топишда йўл кўрсатувчи вазифасида келтиради. Лекин у ҳам Сукротни “ҳаким” деб атаб, “билимдон, донишмандликда замонасининг Букроти деса бўлади”, – дея таърифлайди.

Фарҳод Аҳраманни ўлдиргач, унинг қасрига кириб, қаср ичидаги тоза, ҳали инсон боласи кўрмаган бир уйга юзланади. Уйда у ёқутдан ишланган қандилни кўради. Қандилнинг ичига яширилган Сулаймон узугини топиб олади. Қандилга “Кимгаки бу узук муяссар бўлса, унда ёзилган исмни ўқиганида ғойибдан овоз келиб Искандар тилсими сирларидан хабардор этади”, – деб ёзилган бўлади.

Сулаймон Навоий асарларида энг кўп учрайдиган тарихий шахс

образларидан бири бўлиб, халқ орасида Сулаймон ҳолами номи билан шуҳрат қозонган. Сулаймон – Таврот бўйича Соломон подшоҳ, исломда Сулаймон пайғамбар бўлиб, у ҳақда диний манбаларда ҳам қатор агиографик афсона ва ривоятлар келтирилган. Бу каби ривоятларга қараганда, унга худонинг муқаддас, яширин ва сирли исми маълум бўлган ва бу сўз (исми аъзам) унинг ҳоламига, яъни узугига нақшланган – ўйиб ёзилган экан. Бу узук воситасида Сулаймон фақат одамларга эмас, балки ҳайвонлар, ҳашаротлар, инсу жинсларга ҳам ўз ҳукмини ўтказа олар экан. Шарқ адабиётида унинг Сабо (Навоийда Саибо) диёри маликаси Билқис билан ошиқ-маъшуклиги ҳамда сеҳрли узуги қаламга олинади. Навоий ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида Сулаймон ҳақидаги ривоятларга кенг ўрин ажратади. Масалан, “Фарҳод ва Ширин” достонининг 42-бобида Навоий ташбеҳ санъатини ишлатиб, Фарҳоднинг ҳайвонлар, қушлар билан дўстлашиб кетганини Сулаймон пайғамбарга ўхшатади. Ширин ҳам Фарҳодни Сулаймонга менгзар экан, ўзини Сулаймоннинг севгилиси Билқисга ўхшатади. Шоир яна Фарҳоднинг бўрига ўз аламларини айтиб дардлашишини тасвирлар экан, бўри ҳақида сўзлаб Юсуфи Канъонни ёдга солади.

Маълумки, Фарҳодга тилсимни очиш ишларини Суҳайло тушунтиради ва тушунтириб бўлгач, у жонини Тангрига топширади. Суҳайло деганда шоир Юнондаги машҳур донишманд ҳакимнинг номини назарда тутган. У ҳам Суқрот каби ғорда яшайди. Достонда унинг афсонавий қаҳрамонлар сингари узоқ умр (беш юз йил) яшаганлиги айтилади.

Суҳайло Жомоспнинг ўлиmidан кейин ҳакимлар унинг айтганларини ёзиб қолдиришгани бўйича, минг йилдан сўнг Чиндан Юнонга бир Фарҳод деган йигит келишини, у анча қийинчиликлардан сўнг Искандар тилсимини очишини, аммо унча Фарҳод аждарни ўлдириши кераклигини, шунда бебаҳо хазина чиқишини, сўнгра девни (яъни Аҳраманни) қатл этиши зарурлигини, буни бажарганда Сулаймон пайғамбарнинг узугини қўлга киритишини, тилсимни очганида Жамшид жомига эга бўлишини, буларни

Фарҳод ҳоқонга бағишлаши лозимлигини, унга эса Суқротни кўриш ва Искандар ойнаси кифоя эканлигини билдиради.

Навоий Суқрот ғориға кетаётганларга Суҳайло “Жомосп”дан Фарҳодга юлдузи баланд деган хушхабар етказганини баён қилади. Жомосп – кадимги Эроннинг афсонавий донишманди ва мунажжими бўлиб, уни Луқмоннинг шогирди деб биладилар. Келажак воқеаларидан хабар қилувчи “Жомоспнома” номли китобни шу донишмандга нисбат берадилар.

Тилсимни қандай очиш ҳақидаги барча азиз чин сўзлар бир қумуш тахта устига ёзилган бўлиб, у дев бўйнига осиб турарди. Ундаги тилсимдан Жамшид жомини топиш мумкин эди. Жом атрофидаги Искандари Румий нақшлаб кетган ёзувлар ўқилса, Суқрот ҳаким ҳақидаги маълумотларни билиб олиш мумкин бўлади.

Искандар образи ҳам Навоий асарларида жуда кўп қўлланган. У ҳақда Навоий “Тарихи мулуки Аҷам” асарида Мавлоно Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида берилган қуйидаги маълумотни келтирган: “Солиҳ а. с. зикридин сўнгра Зулқарнайн Акбар қиссасин битиб, мундоқ баён қилибдурким, аксар аҳли тарих Нуҳ а. с.дин сўнгра ва Иброҳим салавотур-рахмон алайҳдин бурун Худ била Солиҳ а. с.дин сўнгра ўзга пайғамбар бўлмайдур дебдурлар. Аммо салтанатдин баъзининг каломи мунга машъардурким, бу мобайнида Зулқарнайн Акбар нубувват мартабасиға мушарраф бўлубдур. Невчунки, мужоҳид Абдулло бинни Умар разийоллоҳу анҳумодни нақл қилибдурким, Зулқарнайннинг нубувватиға бир далил будурким, Тангри таоло ўз каломида “ва қулно ё Зулқарнайн”, деб анбиё дастури била хитоб қилиб, баъзи яъжуж дафъи учун сад боғлабдур ва яъжуж ва маъжуж сифотида доғи муболағалар кўргузубдур”.⁴³⁵

Искандар (356-323) эрамиздан аввал яшаган македониялик Филиппнинг ўғли экани, жуда ёшлигиданоқ ҳарбий салоҳиятли бўлганлиги, улғайгач Эрон, Арабистон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларни ишғол қилганлиги айтилади. Бадиий адабиётда Искандарга бағишланган асарлар

---

⁴³⁵ Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. XX жилдлик. ХҲҲ жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 112.

жуда кўп. Жумладан, Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий ва Навоийларнинг махсус дostonлари шулар жумласидандир. Уларда Искандар қудратли ҳукмдор, идеал шоҳ тимсолида гавдалантирилади.

Навоий Искандар сафарларини гоҳ аниқ, гоҳ мифологик, гоҳ афсонавий маконда талқин этади. “Унинг денгизга қилган сафари давомида кўп риёзат чекиб покланиши эпизоди тасвири тасаввуф таълимотидаги борлиқ сафосининг сўнги марҳалисида унинг шаффофлашуви ҳолатини эслатса, ундан кейин рўй бериши мумкин бўлган ҳол даражасининг моҳияти Искандар руҳий-маънавий камолотининг авж нуқтасида очилиб бориши кузатилади”.⁴³⁶

Шу ўринда шоирнинг фольклорга хос “сафар мотиви”дан фойдаланишида тасаввуфий-фалсафий дунёқараши ва бадий тафаккури уйғунлашиб кетгани намоён бўлади. Чунки Н. Комилов айтганидек, “сафар мавзусининг ўзида ҳам сўфиёна илоҳий талқин, ҳам илмий-дунёвий образли талқин кўринади”.⁴³⁷

Ёхуд И.Исмоилов ҳам ёзганидек, Алишер Навоийнинг Искандар ҳақидаги тасаввурлари узоқ шаклланиш жараёнини босиб ўтганлиги учун мураккаб табиатга эга. Масалани тўла англаш учун, бир томондан, Навоийнинг бутун ижодини синчиклаб ўрганиш, иккинчи томондан, у таянган манбалар билан танишиш зарур бўлади. Унинг бир қатлами тарих, бир қатлами дин, яна бир қатлами ёзма ва оғзаки адабиёт билан боғланади.⁴³⁸

“Фарҳод ва Ширин” достонида келтирилган “Ойинаи Искандарий” тимсоли ҳам Искандарга нисбат берилган. “Ойинаи Искандарий” – Искандар ойнаси бўлиб, у жаҳонни кўрсатувчи жом образи билан ўзаро вазифадошдир. Афсонага кўра, бу ойна Искандар томонидан темирга ишлов бериб яратилган. Гўё унда Жамшиднинг жомидагидек, шу аснода бўлаётган нарсаларни кўрса бўлар экан.

⁴³⁶ Шукурова З. Навоийнинг эпик услуби хусусида (“Саддий Искандарий” достони мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. – № 5. – Б.64-67.

⁴³⁷ Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. – Б. 148.

⁴³⁸ Исмоилов И. Навоий ижодида Искандар образи талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2018. – № 6. – Б.58-62.

Бадиий адабиётда “Искандар ойнаси” кўп образлантирилган. Навоий “Хамса”нинг иккинчи ва бешинчи дostonларида қўллаган. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” дostonида Навоий ҳoқоннинг Фарҳодни ўз хазинасига олиб киргани, аммо у бу хазинадаги олтин у жавахирларга қарамай, Искандар ойнаси билан қизиққани ва ойнада ажойиб нарсалар кўрингани ҳақида ёзади. Ҳoқоннинг ҳикмати бўлган бу кўзгуда ажиб бир тилсим яширинган эди. Бу кўзгуда яширинган тилсимни очиш учун Фарҳод уч манзилни босиб ўтиши лoзим бўлади. Биринчисида у аждаҳо, иккинчисида Аҳраман, учинчисида темир пайкарни енгиб ўтади. Тўртинчи манзилда тоғдаги ғор ичида яшайдиган Суқротга учрашиши керак бўлади. Агар у тирик бўлса, барча мушкулларни очиб беради, агар оламдан ўтган бўлса, унинг руҳига сиғинилса, мақсад ҳосил бўлади, деган мазмун баён этилади.

Фарҳоднинг мақсадларига йўл топиш учун ҳoқон Юнонга қўшин суради. У ерда мамлакат донишмандлари билан биргаликда Суҳайло ҳаким ғорига боришади. Ниҳоят, барчалари Суқрот ғорига ҳам етишади.

Англашиладики, Навоий асарларида қўлланилган атпропонимлар тизими ва семантикаси жуда мураккабдир. Чунки улар афсонавий, ярим афсонавий, тарихий эканлиги билан ажралиб туради. Масалан, шоирнинг биргина “Фарҳод ва Ширин” дostonи шу жиҳатдан кузатилса, унда келтирилган Хисрав, Фарҳод, Меҳинбону, Ширин, Шеруя, вазир Бузург Умид образлари ярим тарихий ва ярим афсонавий эканлиги билан эътиборни тортади. Ёки маккора кампир образи ҳар қандай яхшилик, чин инсоний фазилат ва улуғ мақсадларнинг ашаддий душмани сифатида реаллик касб этади.

Хусрав, Шеруя эса ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай разилликдан қайтмайдиган ёвуз шахслар тимсолидир. Уларнинг зулми билан обод жойлар вайрон бўлади, тинчлик ўрнини уруш-жанжал эгаллайди.

Шуниси борки, дostonда тасвирланган худбин, золим, жоҳил подшо Хисравнинг хатти-ҳаракати худди “Тўмарис” халқ ривоятидаги Кир образини ёдга келтиради. Чунки Хисрав худди Кир Тўмарисга уйланиш йўли

билан массагетларни тобе қилмоқчи бўлгани каби Хисрав ҳам Ширинга уйланиш орқали Арманистон элини осонгина эгаллаб олишни режалаштиради. У худди Кир каби ўз разил мақсадини “сохта ошиқлик” ниқоби билан яшириб, тузган разилона режасини амалга оширмоқчи бўлган маккор ҳукмдор эканлиги очиб ташланади. Кир массагетларга талафот етказган бўлса, Хисрав Арманистон халқига кўп бахтсизликлар келтиради. Уларга келадиган сув йўлини беркитиб қўяди. Бироқ Кир ҳам, Хисрав ҳам енгиладилар. Адолат кучлари ғолиб чиқади.

Кўринадики, Навоий ушбу тарихий асосга эга мотив ва образлардан фойдаланиб, ўз даврида халққа жабр-зулм етказмоқчи бўлганларни фош этишга интилади.

Достонда Хисрав шохнинг вазири Бузург Уммид “Тўмарис” ривоятидаги Кайхисравнинг маслаҳатчи вазири Крезни эслатади. Чунки достонда Кайхисравга Крез ёвузликка етакловчи маслаҳатлар бериб тургани каби Бузург Уммид Хисрав Парвезга маслаҳат беради. Худди Крез Кайхисравни Тўмарисга уйланиш макри билан унинг салтанатини осон эгаллаш йўлини кўрсатгани каби Бузург Уммид ҳам Хисрав Парвезни Меҳинбону ҳукмдорлик қилаётган Армания кўрғонини қамал қилишга даъват этади. Яна унинг маслаҳати билан бир ҳийлагар кўмагида Фарҳод банди этилиб, Салосил кўрғонига қамаб қўйилади.

Алишер Навоий достондаги асосий қаҳрамонлар тасвирини яратишда ва уларнинг характер-хусусиятини ёрқин тасвирлашда ҳам айрим мифологик образларнинг номидан фойдалангани кузатилади. Масалан, у Шириннинг холаси, XV аср учун адолатли идеал аёл ҳукмдор Меҳинбону образини яратар экан, уни Момо Ҳавога қиёслайди. Жумладан, шоир достоннинг 31-бобида Меҳинбонуни таърифлаб, уни диний афсоналарга кўра, инсониятнинг онаси – Момо Ҳавога ўхшатади. Унинг Ширин хонасига келишини Момо Ҳавонинг жаннатда макон тутганига нисбат беради. Чунки Меҳинбону мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталиги учун курашади. Фарҳод ва Шириннинг бир-бирига бўлган соф муҳаббатини қизгин ҳимоя қилади.

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонининг Х бобини Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишлар экан, уни “Ҳайдар” дея таърифлайди. Ҳайдар – арабча “шер” дегани бўлиб, пайғамбаримизнинг куёви Алининг лақабидир. Навоий жанг майдонидаги Ҳусайн Бойқарони шерга ўхшатиш учун бу номдан талмеҳ санъати сифатида фойдаланган.

Яна шоир Ҳусайн Бойқарони таърифлар экан, уни Эроннинг афсонавий шоҳларидан бири бўлган Жамшидга менгзайди.

Навоий Фарҳоднинг отаси – Чин хоқони фазилатларини дам Фаридунга, дам Қорунга ўхшатади. Чунки халқ афсоналарида Фаридун ҳам, Қорун ҳам ўз хазина – бойлиги билан машҳур бўлган подшолардир.

Достонда шоир Фарҳод учун атаб курдирилган тўрт қасрнинг гўзаллигини Эрам боғига ва Қўҳи Қофга тенглаштиради. Эрам боғи – жаннатга ўхшаш гўзал ва хушҳаво боғнинг номи. Уни Од қабиласидан афсонавий золим Шаддод барпо қилган, дейилади. Қўҳи Қоф эса бутун ер юзини ўраб турадиган афсонавий тоғнинг номидир.

Алишер Навоий “Хамса”сидаги Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун образлари халқ оғзаки ижодидаги афсонавий ўлмас образлардир. Улар тўғрисида турли тарихий маълумотлар ва ривоятлар, эртак ва афсоналар бор. Адабиётшуносликда бу ҳақда кўп гапирилган.⁴³⁹

Дехқонлар образи Алишер Навоий ижодидаги реал асосга эга образлардан биридир. Шоир асарларида деҳқон номи ҳам тез-тез тилга олинганига гувоҳ бўлиш мумкин. Айниқса, шоир “Маҳбуб ул-қулуб” асарида деҳқонлар ва деҳқончилик касбининг жамиятдаги ўрнига юксак баҳо бериб: “Деҳқон Одам Ато фарзанди, балки ундан ризқ еганлар – шу деҳқоннинг фарзанди-ю, унинг ўзи Одам Атодир”, – дейди ва деҳқонлар ҳақидаги қитъасида ёзади:

Кимки деҳқончиликни касб қилди,
Унинг иши нон улашмак бўлди,

---

⁴³⁹ Фитрат А. Фарҳод ва Ширин достони тўғрисида. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.105-133.

Бундай кимса даражаси юксаклиги

Одам Аточа бўлмаса-да, одамгарчилиги бор.

Ушбу қитъада шоир Одам Ато номини талмех келтириши бежиз эмас. Бу билан у халқнинг деҳқончилик касбини Одам Ато ва Момо Ҳавонинг фарзанди Қайн номига боғлаши, деҳқонлар улардан тарқгани ҳақидаги афсоналарга таянгани равшанлашади.

Шунингдек, шоирнинг жуда кўп ғазалларида ҳам деҳқон образи бунёдкор ва меҳнатсевар зот, ризқ етиштирувчи, юртга қут-барака келтирувчи сифатида талқин этилгани кузатилади:

Бу гулшанда, эй деҳқон, неча озмун эттим,

Вафо нахли экканга баҳри ғусса бор йўқтур.⁴⁴⁰

Аслида шоир деҳқон тимсолида “дахр деҳқони”, яъни яратувчи, бандаларига ризқ етказувчи “юз жилвагар” Оллоҳни мадҳ этади. Шунинг учун шоир ғазалиётида деҳқон тимсоли кўп учрайди.

Ғам мазраида кўнглуму ул қош хаёли,

Деҳқонки мудом асрағай ўзи била дуосин,⁴⁴¹

Ушбу байт мазмуни орқали А.Навоий деҳқончилик инсоният маданий ҳаётининг илк босқичларида шаклланган муқаддас касблардан бири эканини, у билан боғлиқ эътиқодий қарашлар, билим ва тажрибалар шаклланишини билдиради. Дарҳақиқат, халқимиз орасида ҳозиргача ер ҳайдаш, экин экиш, ҳосилни йиғиштириб олиш, суғориш жараёни билан боғлиқ олқишлар, мақоллар, тақвимий қарашлар сақланиб келмоқда.

Алишер Навоий ижодида бошқа образлар қаторида **бола (тифл) образи** ҳам алоҳида эътибор билан тасвир ва талқин қилинган. Шоир болани баҳор ғунчаси, ишқ меваси, “қатра тан хазинасининг яширин қимматбаҳо кумуши”, жон гулшанининг ёруғ шабадаси”, гули лола, садаф ичидаги дур, дарахт меваси, булут келтирадиган ёмғир, бодом мағзи, кўз қорачиғи дея сифатлайди. Бу сифатлаш ва ташбеҳларнинг асосида эса халқ кузатувларию

⁴⁴⁰ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 123.

⁴⁴¹ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 341.

ибтидоий билимлари асосида шаклланган образли фикрлаш тарзи ётади. Масалан, шоирнинг бола образини ғунчага ўхшатиши бевосита халқнинг “Она – гул, бола – ғунча”, мағизга менгзаши эса “Мевасидан данаги ширин” деган бола, фарзанд, невара ҳақидаги мақолларини ёдга солади. Шоир “Лайли ва Мажнун” достонида Қайс ётган ёғоч бешикни бодомга, ичидаги Қайсни эса бодом мағзига ўхшатиб, ўзига хос бетакрор ташбеҳ яратганлиги эътиборни тортади.⁴⁴²

Арус сўзи “Навоий асарларининг изоҳли луғати”да келин, келинчак; эрта баҳор чечаклари маъноларида қўлланиши айtilган.⁴⁴³ Алишер Навоий эса бу сўзни кўпинча мажозий маънода бойлик, нафс, олам ва ҳаётнинг ўткинчилиги, ўзгарувчанлиги маъноларида қўллагани кузатилади. Шоир айнан Шарқ адабиёти анъаналари асосида арус тимсолини кўпроқ бойлик, умрнинг ўткинчилиги маъноларида талқин ва тасвир этиб, у орқали ўз илоҳий-ирфоний, дидактик қарашларини бадиий ифодалашга уринганлиги кузатилади.

Маълумки, тасаввуф адабиётида моддий дунёга (бойликка) кўнгил бермаслик талқини устуворлик қилади. Чунки унга ортиқча меҳр қўйиш инсонни Ҳақ йўлидан оздириб, Аллоҳ зикридан чалғитади. Шунинг учун тасаввуф адабиётида дунё ўзининг макру ҳийлалари билан инсонни йўлдан оздирувчи, вафо нималигини билмайдиган хиёнаткор маъшуқага ёки бузғунчи кампирга қиёсланади. Жумладан, Навоий ҳам бунда гоҳ Аямажуз (Ажуз), гоҳ фоҳиша тимсолларига мурожаат қилгани кўзга ташланади. Масалан, шоирнинг “Назм ул-жавоҳир” асаридаги бир рубоийда дунё сифатлари Ажузга тенглаштирилганини кузатиш мумкин.

Бу даҳр ажuzeки, вафоси йўқ анинг,
Бир фоҳишадекдурки, ҳаёси йўқ анинг,
Дема муниким, айбу хатоси йўқ анинг,

⁴⁴² Қаранг: Ўраева Д. Навоий ижодида тифл тасвири ва туфулият талқини // “Алишер Навоий ва ХХI аср” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Т.: Тамаддун, 2016 йил, 23 май. –Б.82-85.

⁴⁴³ Навоий асарларининг изоҳли луғати. IV жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1983. – Б.117.

Айби бас эрур буким, бақоси йўқ анинг.⁴⁴⁴

Кўриняптики, рубойда дунё (бойлик) қари ва тасқара кампир Ажуга ҳамда ҳаёсиз ва бевафо фоҳишага қиёсланмоқда. Лекин айрим ўринларда Навоий бойлик тимсолини бевосита арус (келинчак) тимсолида ифода этганлиги намоён бўлади:

Эй Навоий, эр эсанг **дунё арусин** қил талоқ,

Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.⁴⁴⁵

Байтда ҳақиқий эр дунё аруси, золи маккор олдида забун бўлмаслиги лозимлиги уқтирилмоқда. Шоир дунё арусини ёмонлик тимсоли сифатида тасвирлар экан, унинг макридан қутилишнинг ягона йўли шариат қоидалари бўйича “талоқ” беришлик эканини айтади. Бундай таъкид шоирнинг яна бир бошқа байтида ҳам учрайди:

Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ,

Фард қилди бори мундоқ кадхудолиқдин мени.⁴⁴⁶

Шоир байтда лирик қаҳрамоннинг дунё золига исломдаги ҳар тўртала мазҳаб билан уч талоқ кўйганлиги орқали дунё лаззатлари, нафс ғулғулаларини енганлигини, яъни ундан бутунлай воз кечганлигини таъкидламоқда. Чунки шариатда эр хотинига уч талоқ берса, улар ўртасидаги никоҳни қайта тиклаш имкони қолмайди.

Алишер Навоий дунё – фалак – чархнинг бевафолигини баён этишда ҳам бевосита арус образига мурожаат қилгани кўзга ташланади. Шу орқали шоир фалакнинг ҳеч кимга вафо қилмаслигини, инсон умрининг ўткинчилигини эслатмоқчи бўлади:

Фалак арусида йўқ меҳру дилраболиғ кўп,

Нечукки ҳусну жамол аҳлиға вафо била ноз.⁴⁴⁷

Шоир дунёни, ҳаётни арусга ўхшатиш билан унинг ўткинчи ва ўзгарувчан гўзаллиги ва ҳисларига алданиб қолмаслик кераклигини айтмоқчи

⁴⁴⁴ Навоий А. Назм ул-жавоҳир. МАТ. XX жилдлик. XV жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.177.

⁴⁴⁵ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.46.

⁴⁴⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.576.

⁴⁴⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.200.

бўлади. Чунки арус (келин) кечаги қиз бўлса, бугунги аёл, эртанги кампир кўринишларида ўзгарувчан зотдир. Унинг ҳусну малоҳати, қадду қомати ҳам вақт ўтиши билан ўзгаради. Шу маънода Навоий дунё кўркига (арус гўзаллигига) берилиб, вақтни беҳуда ўтказмаслик, алданиб яшамасликка даъват этади. Инсон ҳусни ва ҳаёти абадий бўлмагани сингари фалак арусида ҳам гўзаллик, маҳбублик боқий эмаслигини билдиради. Шу билан дунёнинг ўткинчилигини рамзий ифода этади.

Навоийнинг арус образи орқали дунё, ҳаёт, умр тушунчаларига ишора қилгани унинг “чархи арус” бирикмасини қўллаши орқали ҳам аёнлашади:

Чарх арусига йўқ ғайри ямонлиқ шиор,
Ақдиға майл этмаким, шоҳиду бадкорадур...
Вўсмаси қавси кузаҳ, ғозаси гулгун шафақ,
Зулфу юзи туну кун, кўрки, не маккорадур.⁴⁴⁸

Алишер Навоий лирикасида арус тимсоли қуёш маъносида ҳам қўлланган. Қуйидаги байтда қуёш фалак келинчаги бирикмаси билан сифатланган. Меҳр аруси “тийра даҳр”ни ўз жилвалари билан ошиқ қилган:

Бу тийра даҳрни гар ошиқ этмасанг бўлмас,
Аруси меҳри фалак манзарида жилванамой.⁴⁴⁹

“Фарҳод ва Ширин” достонининг 17-бобида эса арус тимсолида келинчак баҳор тасвири келтирилган. Қуёш ҳамал буржига кирган замонда унинг гул юзини намоён этиши образли ифодаланган.

Ҳамал таҳвили эткач Меҳр гулчеҳр,
Очар юз гул замона кўргач ул Меҳр.
Қилур машшотайи сунъ ошкоро
Аруси даҳрнинг ҳуснига оро.
Қилур тун бирла зулф-у кун била энг,
Этар лекин бўйи бирла сочин тенг.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.132.

⁴⁴⁹ Навоий. Навоидир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.506.

⁴⁵⁰ Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 103.

Алишер Навоийнинг назмий ва насрий асарларида турли этник катлам, ижтимоий тоифага мансуб миллатлар, уларнинг яшаш тарзи билан боғлиқ маълумотларни ҳам учратиш мумкин. Шулардан бири лўлилар образидир. Навоий уларнинг Ҳиндистондан Ажам юртларига келиб қолиш тарихини “Тарихи мулуки ажам” асарида халқнинг Баҳром Гўр номи билан боғлиқ тарихий ривоятлари асосида ёритиб: “Ва тўрт минг уйлук созанда ва гўянда ва раққос ва аҳли тараб Ҳиндистондин кўчуруб олиб келдики, ҳоло бу мамоликда лўлилар алар наслидиндур”, – деб ёзади.⁴⁵¹

Шундан келиб чиқиб, Навоийнинг айрим мисраларида лўли ва ҳинду образлари ёнма-ён келтирилгани намоён бўлади:

Малоҳат ўлса олур жонни лўлию ҳинду,
Гар ўлмаса қочурур моҳи ўқчаву Халлух.⁴⁵²

Шоир кўпинча ҳамма инсонни ҳам Оллоҳ яратгани, шунинг учун улар орасида тафовут қўйиб бўлмаслигини, инсон инсонни камситишга ҳақсизлигини бевосита лўли образи орқали ёритгани аёнлашади:

Кўнглумни олса малоҳат била тафовути йўқ,
Хитой ўлсуну ё армани ва ё ҳинду.⁴⁵³
Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб,
Менга лўлий била ҳинду, анга қўнғироту қиёт.⁴⁵⁴

Ёки:

Ким кўнгул сайд этса лўли бўлсаким тут муғтанам,
Айтмон арлот ё барлосдин мирзода топ.⁴⁵⁵

Қолаверса, халқ ҳадислардаги “Уч кишининг дуоси ижобатдур: ота-она, мазлум ва мусофирнинг” деб айтилган фикр сабабли лўлиларни ватансиз, мусофир сифатида қараб, имкон қадар уларга хайру эҳсон қилиб, дуосини олишга, рангжитмасликка интилган. Айниқса, уларнинг фолларига ишонч билан қарашган. Лўлилар рақсидан маънавий завқ олишган. Шунинг

⁴⁵¹ Навоий А. Тарихи мулки ажам. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 237.

⁴⁵² Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 85.

⁴⁵³ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 472.

⁴⁵⁴ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 55

⁴⁵⁵ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 63.

учун ўз асарларида халқнинг реал турмуш манзараларини акс эттиришга алоҳида эътибор билан қараган Навоий асарларида лўли рақслари тасвирига айрича ишоралар келтириб ўтилган:

Навоий бўлди лўливашки келмиш анга лўли хуш,
Қани бир жоми лўликашки, лўли тутса бир соғар.
Тамаъ қилма фалакдин ком, ким ханжар қилур ошом
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар.⁴⁵⁶

Лўлилар ўтмишдан ҳозиргача ўз анъанавий маданиятига ниҳоятда садоқатлилиги билан ажралиб турувчи этник қатламдир. Навоий келтирган юқоридаги маълумотлар уларнинг кўпинча кўчиб юргани, халқ орасида турли томошалар кўрсатиш орқали ризқ топганидан далолат беради. Келтирилган байтларда раққос лўли йигитнинг пичоқ сеҳри ва рақси жозибаси таърифланмоқда. Унинг янги ой шаклидаги ханжарни ютиб ўйин кўрсатиши билан боғлиқ маҳорати тасвири асосида халқнинг лўлиларни магик кучга эга инсонлар сифатида тасаввур қилишлари ҳақидаги қарашларини ҳам намоён этиш учун келтирилган.

Алишер Навоий молу мулки йўқ, ҳаётини ўйин-кулги, томоша кўрсатиб ўтказувчи, эртасини эмас, фақат бугунини ўйловчи, шу кун топганини шу кун сарфлайдиган лўлилар образидан кўпинча эртаси учун қайғурмайдиган, ризқи ва эртасини Оллоҳга таваккул қилган кишилар тимсолини яратишда фойдалангани кузатилади. Шунинг учун шоир кўпинча тожу тахт ҳирсига берилган шоҳларга лўли образини мантиқан зид қўяди:

Гар менингдур ёр лўли бўлса шоҳ этмон ҳавас,
Найлай ул шахники, ҳар лўлиға бўлғай ҳамнафас.⁴⁵⁷

Навоий яна лўли гўзаллар қўлидан чоғир ичишни, унинг висолига эришишни бахтга тенглаштиради. Мана шу маъноларда шоир лирикасида **лўли, лўливаш, лўлийи бозингар** образлари тез-тез кўзга ташланади. Бунда лўли қиз маъшуқа маъносида келтирилиб, унинг холи, сочи, киприги ҳусн

⁴⁵⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.183.

⁴⁵⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 169.

латофат, гўзаллик тимсолида таъриф қилинади. Айрим тасвирларда эса маъшуқанинг холи лўлийи бозингарга ўхшатилади:

Бир лўлийи бозигар эрур чамбар ичинда
Холингки ўшал ҳалқаи гесу била ўйнар.⁴⁵⁸

Шоир маъшуқанинг ияги остидаги ўйноқлаб турган зулфи (соч ҳалқаси) ичидаги холини чамбар ичида ўйнаб, томоша кўрсатаётган лўлийи бозингарга ўхшатган. Холнинг лўлийи бозингарга ўхшатилишида унинг қора рангда эканлиги назарда тутилган. Шунингдек, байтда лўли ўйинларининг бир тури – ҳалқа ичида рақс кўрсатишга ҳам ишора қилинган.

Эй Навоий, жисм аро жон риштасин тутқил азиз,
Ким бори лўливашим лаъби учун асбоб эрур.⁴⁵⁹

Лаъб – ўйин, найранг, кўнгил очиш маъносидаги сўз. У орқали лирик қаҳрамоннинг жон риштаси лўливашнинг ўйин кўрсатувчи асбобига ўхшатилгани англашилмоқда.

Шоир лирикасида маъшуқанинг қотил, жон оловчи сифатида таърифланиши кўп ғазалларида учрайди. Хусусан, шоир гўзал лўливашда шу сифатлар кучлилигини таъкидлаб ёзади:

Не лўливашдур ул қотил, ки қон тўкмаккадур яксар,
Қиё боқмоқлари – поки, итик мужгонлари – ништар.⁴⁶⁰

Навоий жуда кўп ғазалларида маъшуқанинг қотиллигига унинг нигоҳини сабаб қилиб кўрсатади. Маъшуқа нигоҳи поки (устара, пичоқ, ўткир асбоб)га, мижгонлари эса наштарга қиёсланган.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий деҳқон, бола, арус, лўли сингари образлар воситасида яратувчи, поклик ва мавсумлик, беғуборлик, бойлик, дунё, ҳаётнинг ўткинчилиги, ризқ ва келажакни, тақдирни Оллоҳга таваккул қилиш сингари ғояларини очишда ўзига хос услубда фойдаланган.

⁴⁵⁸ Навоий А. Наводир ун нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.161.

⁴⁵⁹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 128.

⁴⁶⁰ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.182.

5.3. Навоий ижодида қушлар ва ҳайвонлар образининг халқона асосларда ифодаланиши

Алишер Навоий лирик асарлари ва дostonларида кўп учрайдиган образлардан яна бири **қушлар ва ҳайвонлар**дир.

Шоир турли (реал ва мифологик) қушлар образидан кенг фойдаланар экан, уларни ўзига хос тарзда рамзийлаштирганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, шоир булбул, қарға (зоғ), тўти, товус, худхуд каби қушлар образига мурожаат қилганлиги кузатилади. Бунда шоир ўз даври анъанасига кўра, кўпинча булбулни ошиқ тимсолида образлантирган:

Булбул не куймасунки, бир ўт ёкти қасдиға

Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.⁴⁶¹

Бу мисраларда булбул ошиқ, гул маъшуқа тимсолида талқин этилаётгани сезилиб турибди.

Шоир баъзи мисраларида булбул билан зоғни зид келтиради:

Элга кўюнгдур макон, мен қулни қавмоғлиғ недур,

Булбул ўлса, зоғ ҳам бўлур гулистонлар аро.⁴⁶²

Бу мисраларда булбул яхшилар, зоғ эса ёмонлар рамзини ифодалаш учун келтирилмоқда.

Таъкидлаш керакки, мумтоз адабиёт бағридаги жуда кўп образлар халқ оғзаки поэтик ижодининг маҳсулидир. Гул ва булбул ана шундай образлардан ҳисобланади. Ҳар бир ижодкорнинг бадиий маҳорати, албатта, анъанавий образларга янгича ёндашишда ёки такрорланмас “топилма”ни яратишда яққол кўринади. Ҳазрат Навоийдек ижодкор бу образлардан анъанавий мавзулар силсиласида ҳам, ёйинки ирфоний мавзулар тасвирида ҳам маҳорат билан фойдаланди.

Мақсуд Шайхзода Алишер Навоийнинг мазкур образларга мурожаатини таҳлилдан ўтказар экан, унинг қуйидаги байтига эътибор қаратади:

⁴⁶¹ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.45.

⁴⁶² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 44.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анга.⁴⁶³

Бу бир байтнинг ўзида шоир ҳаётнинг ғамли бир манзарасини чизиб беради. Гулдан вафо кутган булбул бечора билмайдики, ғунчанинг табассум қилиши сохтадир, чунки у шудринг доналаридан қотиб қолиб, доимо хандон кўринади»⁴⁶⁴.

Зихи ҳар лаҳни булбул савтининг зотингга исботи,
Жаҳон боғида ҳар гул яфроғи ҳуснунгга миръоти.⁴⁶⁵

Бу байт ҳақида филология фанлари номзоди Каромат Муллаҳўжаева шундай фикр билдирган: “Жуфтликда қўлланган гул ва булбул тимсоллари, кўпинча, фақат шу туркум ғазалларгагина хос маъно-мазмун касб этган. Гул Оллоҳ гўзаллигини намоёиш этиш учун бир кўзгу бўлса, булбул ана шу гўзаллик шайдоси”.⁴⁶⁶

Дунё аруси зулфини тутқан не оғаҳ фақрдин,
Ганж истамас улким, йилон тутмоқ била хурсанд эрур.
Минг нола тортиб кўрмай ул гул васлин охир ўлганим,
Бу боғнинг **булбуллари** гар билсалар, хуш панд эрур.⁴⁶⁷

Келинлардек ясанган дунёнинг сочидан маҳкам ушлаган киши фақр давлатидан огоҳ эмас. Илон овидан хурсанд киши ҳеч қачон хазина истамайди. Тинмай фиғон чекиб, гулимнинг васлини кўрмай ўлганимни чаман булбуллари билсалар, уларга яхши сабоқ бўларди.

Эътибор берсак, юқоридаги байтларда фольклордаги анъанавий тасвирлар ирфоний мавзулар ифодаси учун хизмат қилган. Шоир дунёталабларни илон қўриқлаб турган хазинани кўрмасдан, илон ови билан вақтини чоғ ўтказадиган кимсага ўхшатади.

⁴⁶³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.47.

⁴⁶⁴ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. VI томлик, IV том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.249.

⁴⁶⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.513.

⁴⁶⁶ Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2005. – Б.10.

⁴⁶⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 124.

Ботиний маънода булбулнинг гулга ишқи ва унинг гўзаллигига мафтунлиги мумтоз адабиётда нафсоний муҳаббатдан устун бўлган булбул (ошиқ)нинг Гул (Оллоҳ)га бўлган ошиқлиги сифатида талқин қилинади.

Алишер Навоий ижодида Хумо, Анқо, Симурғ, Самандар, Қакнус кабилар **орнитомифопозтоним** сифатида диққатни тортади. Жумладан, шоир лирик меросида Самандар образига кўп бора мурожаат қилинган ва у билан боғлиқ тасвирлар мифологик қарашларга асослангани билан эътиборни тортади.

Самандар – афсонага кўра, гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшайдиган жонивор. Унинг ўтда ёнмаслиги ҳақидаги тасаввурлар орқали мумтоз адабиётда абадий ҳаёт ва ишқ ғоялари тарғиб қилинган. “Алишер Навоий ижодиётида ўлмаслик ҳақидаги мифология излари “Қакнус” ва “Самандар” образида ҳамда Масих (Исо) ва Хизр номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган.”⁴⁶⁸

Алишер Навоий лирик меросида Самандар тасвири билан боғлиқ байтлар анчагинани ташкил қилса, Қакнус тасвири фақат “Бадоеъ ул-бидоя” девонининг 22-ғазалидагина қўлланганлиги кузатилади. Навоий Қакнус образини қўллашда ҳам салафлари анъаналарини давом эттирганлиги намоён бўлади. Шунинг учун Қакнус билан боғлиқ мушоҳадаларига “Лисон ут-тайр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларида кенг ўрин берилган. Масалан, “Фарҳод ва Ширин” дostonида Қакнуснинг тумшуғида кўп тешиклар бор бўлиб, улардан таралган ҳазин овозлардан мусиқа яралаши айtilса, “Лисон ут-тайр” дostonида унинг Ҳиндистонда бўлиши, баланд дарахтлар бошига ин солиши, умри бўйи хас-хашакдан катта хирмон йиғиб, ҳаётининг охирида шу хирмон устида майин оҳанг билан сайраши, унинг дилкаш навосини эшитган бутун ўрмондаги қуш ва ҳайвонлар йиғилиб келиши, охирида Қакнус шундай аламли бир нола қилганидан хирмонига ўт туташиб кетиши ва шу ўтда ўзи ҳам ёниб кетиши, хирмон кули остидан янги

---

⁴⁶⁸ Маллаев Н. Навоий ва халқ ижоди. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б.106.

бир Қакнус боласи пар ёзиб чиқиб, секин-аста парвоз қилиши, у ҳам отаси шуғулланган иш – хас-чўп тўплашга уннаб кетиши баён этилади.

Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида салафи Хусрав Дехлавийнинг шеъриятидаги мусиқийликни, дил ўртовчи ҳазинликни ана шу Қакнуснинг сайрашига ўхшатган.

Самандар ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшаши жиҳатидан Қакнус кушига ўхшаб кетади.

Бало ичра далир урма қадам то ошиқ ўлмайсен,

Самандар бўлмагунча кирса бўлмас ўт аро густох.⁴⁶⁹

Ошиқ бўлмасдан туриб, бало даштига довюракман, дея қадам босма, чунки ҳар қандай қўрқмас инсон ҳам Самандарга айланмагунча олов ичига кира олмайди.

Алишер Навоий ҳақиқий ошиқ ва ишқ масаласини бадий тасвирлашда ҳам бевосита Самандар образидан фойдаланади. Шоирнинг таъкидича, ошиқ ишқда Самандардек “йўқ бўлмас” экан, бу йўлдаги “бало”ларга бардош бера олмайди. Биринчи мисрада илгари сурилган фикр тасдиғи учун иккинчи мисрада самандарнинг ҳолати тамсил қилиб келтирилган. Бу ўринда шоир самандар *тасаввуфда нафс оловини* енгиш маъносини англатишига ишора қилмоқда.

Алишер Навоий лирикасида ишқ улуғланади. Шоир бу олий неъмат ҳаммага ҳам насиб қилавермаслигини қуйидаги байтда таъкидлар экан, Самандарни мисол келтиради. Яъни ҳақиқий ошиқ “ишқ ичра” Самандардек кириши учун “ишқ ўти”га мансуб бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Ўт ичра тушса бўлур нисбати самандардек,

Кишики, ишқинг ўтига ўзин қилиб мансуб.⁴⁷⁰

Алишер Навоий кўпинча ишқ ва ошиқлик масаласини бадий тасвирлашда муболағадан ўринли фойдаланади. Бундан кўзланган мақсад эса ишқни улуғлаш, ошиқлик сифатларига урғу беришдир.

⁴⁶⁹ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.105.

⁴⁷⁰ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 55.

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглум ўти валеқ самандарни куйдурур.⁴⁷¹

Алишер Навоий ошиқликни улуғлар экан, ҳатто ҳақиқий ошиқни Самандардан устун қўяди. Ошиқ кўнглидаги ишқ ўти шу даражада ҳароратли ва кучлики, у ўтда пайдо бўлиб, ўтда яшовчи Самандарни ҳам куйдиради.

Худди шу руҳдаги байтни “Фарҳод ва Ширин” достонининг XLV бобида, яъни Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубида ҳам учратиш мумкин:

Демон бир шамъдин парвона сори,
Самандардин бир оташхона сори.

(Бу мактубни) куйиб – ёнаётган бир шамдан парвонага эмас, бир самандардан бир гулхан (оташхона)га йўллайман.

Байтда ноанъанавийлик кузатилади. Яъни, шоир барча ғазалларида Самандар тимсолида ошиқга ишора қилса, мазкур байтда маъшуқага ишора қилади. Айни пайтда байтда Навоий ҳам талмех, ҳам истиора (гулхан – Фарҳод; самандар – Ширин) санъатларини қўллайди. Самандарнинг оловда туғилиб, олов ичида яшаши биргина “оташхона” сўзи орқали берилади. Бундан ташқари, самандар мактуби (ишқи)нинг “оташхона” (гулхан)га йўлланиши орқали ошиқ ва маъшуқа ишқининг бирлашиб кетишига ишора қилади.

Мазкур достонда Самандар нафсоний ҳисларни енгиш воситаси сифатида ҳам қўлланди. Устози Суҳайло ҳаким Фарҳодга нафс рамзи бўлмиш аждаҳони енгиш мақсадида унинг ўтини қайтариш учун самандар ёғини беради. Фарҳод аждар билан олишув пайтида ўт-оловдан сақланиш учун самандар ёғини бадан ва қўлларига суркаб, ўт таъсир қилмас ҳолатга киради.

Деди: «Бу зарф ким маръи бўлодур.
Самандар ёғидин билким тўлодур.
Кўп оташгоҳ ўтидин тормишам доғ
Ки, то жамъ айламишмен бу қадар ёғ.

⁴⁷¹ Навоий А. Наводир ун -нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 166.

Чу аждар бирла бўлгунгдур ҳамовард
Ки, андин чикқуси афлок уза гард.
Бу ёғдин суртуб аввал ўз танингга,
Самандар ҳамлалиғ хопоканингга
Ки, аждар бирла разм этган замонда,
Бу ёғ ўтдин сени тутқай амонда.⁴⁷²

Фарҳоднинг бутун вужудига суртилган самандар ёғи уни аждаҳо (нафс)нинг ҳамласидан асрайди.

Алишер Навоий Фарҳод тимсолида комил инсон ҳақидаги қарашларни бадиий тасвирлар экан, нафсга қарши кураш масаласига алоҳида эътибор қаратиши бежиз эмас. Боиси, инсон вужудидаги ноқисликлар нафс ғулғулалари туфайли вужудга келади. Уни енгиш эса инсоннинг комиллик сифатларига эга бўлишида муҳим саналган.

Хуллас, улуғ шоир Алишер Навоий Самандар образи орқали ишқнинг абадийлигини таъкидлайди. “Ўлмаслик” ва “абадий ҳаёт” ҳақидаги мифология ва фольклор намуналарида куйланган мавзулар доирасини тасаввуфий қарашлар билан кенгайтиради.

Шоир ижодида **зоопозтонимларга**, яъни ҳайвонлар образига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Алишер Навоий ғазалларида турли жониворлар образининг рамзий-тимсолий талқини кузатилади. Лекин шулар орасида шоир лирикасида энг кўп қўлланилган образлардан бири итдир.⁴⁷³ Г.Ўраева ёзишича, шоирнинг “Хазойин ул-маоний” тўпламидаги биргина “Фавойид ул-кибар” девонида ит тимсоли келтирилган ўттизга яқин мисралар учрайди ва уларда ит тимсоли турлича образлантирилгани кузатилади.⁴⁷⁴

Ўзбек фольклорида ит тимсоли кўпинча вафодор ва содиқ ҳамроҳ, йўлдош, ҳомий-қўмакчи поэтик вазифаларида талқин қилинган бўлса,

⁴⁷² Навоий А. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 140.

⁴⁷³ Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б.179; Бурҳонова Ф. Бадиий талқинда анъана ва ўзига ҳослик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019 – №3. – Б 69-73.

⁴⁷⁴ Ўраева Г. Навоий ғазалларида қуш ва ҳайвонлар тимсолининг талқини // “Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Бухоро, 2011. – Б.35-36.

Алишер Навоий ижодида ит билан боғлиқ қуйидаги тушунчалар ифодаси кўзга ташланади:

1. Итнинг овози, териси ёки унга тегишли нарсаларни магик даво воситаси сифатида талқин этиш:

Гар Навоийға даводур унунг, эй ёр ити,

Ҳординг эркинки, тонг отқунча хурарсен охир.⁴⁷⁵

Ушбу байтда ошиқ учун суюкли ёр итининг хуриган овози даво эканлиги хусусида сўз юритилаётгани бежиз эмас. Халқ орасида янги туғилган чақалоқларга “ит кўйлак” кийдириш, касалманд чақалоқни ит терисига йўргаклаш, кўзига говмижжа (халқ тилида – иттирсак) чикқанларни эрта тонгда итга салом қилишга ундаш, суқланганларга итнинг жума кунги оқ тезагини тутатиш, жуда оғир касалга чалинганларга ит ялоғидан сув ичкизиш каби иримлар тарқалган. Демак, шоир кишилар ўртасида ит культига сиғиниш билан боғлиқ шу каби иримлар мавжудлигини, тотемистик қадимий қарашларнинг излари сақланиб келинаётганини инобатга олиб, юқоридаги мисраларда ўзига хос сўз ўйинини амалга оширган. У, биринчидан, ишқ дардидан ўртаниб, яримжон аҳволга тушган ошиқ кўнглини итнинг синган сафолига менгзаган. Иккинчидан, оғир ишқ дардига мубтало ошиқ учун ит сафолидан ичилган сув (хайвон суви – тириклик суви) даво эканини таъкидлаган. Жумладан, ошиқ кўнглининг итлар синган сафолига тенглаштирилиши қуйидаги байтда ёрқин акс этган.

Юру, эй Хизрким, хайвон суйидур захр агар ичсам,

Бу дамким жомим ул шўх итлари сингон сафolidур.⁴⁷⁶

Умуман айтганда, Навоий ғазалларида “итнинг синган сафоли” образига жуда кўп дуч келиш мумкин:

Итинг **синган сафолида** май ичсам

Не тонг, илгимга жоми Жам тушубтур.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.152.

⁴⁷⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.176.

⁴⁷⁷ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.155.

Кўриняптики, бу мисраларда итнинг синган сафоли афсонавий Жамшид жомига тенглаштириб талқин қилинган бўлса, баъзан ҳатто ундан устун ҳам қўйилади:

Итларинг **синган сафоли** тушгач илгимга, кўнгул

Онча фахр этики жоми бирла Жамшид этмагай.⁴⁷⁸

Ошиқ итнинг синган сафолидан ичган бода (май)ни тириклик сувига тенглаштиради:

Итларинг синган сафоли ичра бўлдум дурдкаш,

Бўлмасун ҳаргиз тихи ул бодадин бу соғарим.⁴⁷⁹

Ёки:

Ичтим **итинг сафолида** май, ваҳ, қачон ювғай

Ҳайвон зилоли завқини онинг мазокдин.⁴⁸⁰

Қуйидаги мисраларда итнинг чанги, итнинг териси ит культи, яъни итни ҳомий, кўмакчи сифатида қараш билан боғлиқ тушунчалар асосида берилганлиги сезилади:

Саодат хатлари қилмиш хувайдо,

Итинг чангига суртилган жабиним.⁴⁸¹

2. Алишер Навоий нопок, очкўз, ғаламис кимсаларни ит образи воситасида фош этган. Уларнинг сатирик ва киноявий образини очиб берган. Бунга шоирнинг “итлар” радифли ғазали ёрқин мисол бўла олади:

Бошимга кўйида ҳар дам ғулу қилур итлар,

Гар ўлмасам, бу ғулуни нағу қилур итлар.⁴⁸²

3. Навоий ғазалларида учрайдиган “Итлари оллиға ташлангки, ғизо қилсунлар”, “Итингки борди қилиб туъма бағриму юрагим”, “Тўъмаким топмас итинг урса тани зоримға тиш”, “Итингга озроқ эса туъма пора-пора боғир”, “Қолмиш итлар оғзида мажнуни урёним менинг”, “Қилмаса хориж танимни, итларига судратиб” сингари мисралари бағрида ўлим билан боғлиқ

⁴⁷⁸ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 589.

⁴⁷⁹ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 354.

⁴⁸⁰ Навоий А. Бадосъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 419.

⁴⁸¹ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 367.

⁴⁸² Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 134.

кадимги урф-одат излари яширингани билан эътиборни тортади. Чунки кадимда ёши улуғ, кексайиб қолган кишиларни тириклай махсус боқилган итларга ем қилишган. Бу ҳақда Страбон ҳам маълумот қолдирган.⁴⁸³

4. Халқ орасида, одатда, ўзлигини йўқотган, босар-тусарини билмай қолган кимсалар қутурган, яъни ҳеч кимни аямайдиган, ҳатто эгасини ҳам танимай қолган итга ўхшатилади. Шунини инобатга олиб, Навоий лирикасида ҳам мана шундай кимсаларга “қутуз ит”, “телба ит” образи орқали киноя қилингани кузатилади:

Телбадур нокас рақибинг, қатл эрур вожиб анга,
Мундин ўзга йўқ иложи итким бўлғай қутуз.⁴⁸⁴

Қутурган ит халқ тилида “қутуз”, “қутуз очган” иборалари билан юритилади. Ҳатто халқ орасида “қутуз очгур” деган қарғиш ҳам бор. Чунки, қутурган ит қопган одам ҳам қутуриш касаллига чалинади ва орадан қирк кун ўтгач, у ҳам итдек одамларга ташланиб тишлашга интилади. Шунинг учун одамлар қутурган ит ва одамдан ҳамма вақт қочиб, эҳтиёт бўлишган. Ана шунини инобатга олиб, Навоий ҳам “Расмдур қочмоқ улус иттинким, ул бўлғай қутуз” ёки “Ажаб йўқ, тотса ҳар ит телбараб оғзидин ўт сочқай” дея огоҳлантиради.

5. Халқ ижодидаги каби Навоий ҳам итни вафодорлик тимсолида кўп қўллаган. Бунда шоир “Асҳоби Каф” афсонаси мазмунига таянган.

Чун дедим, зулфунг камандин бўйнума солғил,
Деди: Итга бўлмас Каъба қандили танобидин марас.⁴⁸⁵

6. Навоийнинг баъзи байтларида ит рақиб, душман сифатида ҳам талқин қилинган. Масалан: “Рақибинг ҳам, итинг ҳам кўнглума кўюнгда душмандур,” – деб ёзади шоир бир байтида.

7. Кечалар итларнинг аккиллаши, тонгда қушларнинг сайраши инсон ҳиссиётларига таъсир қилувчи омиллардан биридир. Шунинг учун бу ҳолат ҳам шоир назаридан четда қолмаган:

---

⁴⁸³ Легенды, мифы, предания. – М.: Эра, 1992. – С.10.

⁴⁸⁴ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.189.

⁴⁸⁵ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.195.

Буки ваҳшу тайр уютмаслар, ғамим бедодидин,
Кеча ит афғонидин бил, субҳ қуш фарёдидин.⁴⁸⁶

8. Ўтмишда ов жараёнида қуш ва итлардан фойдаланилган. Шоир ана шу табиий жараёни тасаввуфий ғоя талқини учун маҳорат қўллаганини кўйидаги байтда кўришимиз мумкин. Яъни зоҳид ва нафс ўртасидаги муносабат сайд (ов) чоғи тулки билан ўйнашган ит билан қиёсланган.

Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтида тулку била ўйнар.⁴⁸⁷

9. Итлар қатли, ҳатто улар дайди ит бўлса-да, фақат шохлар фармониға мувофиқ амалга оширилган:

Ўлтурур кўйида ишқ аҳлин алолоси учун,
Шоҳ қатл этган киби итларни ғавғоси учун.⁴⁸⁸

Ёки:

Кўйида атфоли ушшоқ ўлтурур бедор ила,
Шаҳ магар шаҳр ичра ит қатлиға фармон айламиш.⁴⁸⁹

10. Жониворлар ичида ит уйқуга кетишидан олдин бошини қўллари устига қўяр экан. Ит бошини деярли ерга қўйиб ухламас экан. Шу маънода шоир бошни авайлаш, омон сақлаш зарурлигини айтиш учун бевосита ит уйқуси тасвирини келтирган:

Кўйи тоши бошима ҳайф айласам уйқу ҳавас,
Ит уюр бўлса аёғ, илги бошин қўймоққа бас.⁴⁹⁰

Навоий ит образини ҳамма вақт кўчма маънода эмас, ўз маъносида ҳам қўллаган. Бу унинг қуйидаги мисраси мисолида яққол англашилади: “Итки, номардумлуғидин ошносин тишлади,” – дейди шоир. Бу билан шоир ит итлигини қилишидан, барибир у одамзод билан ножинслиги туфайли ҳар қанча вафодор бўлмасин, ҳайвонлигини қилишидан огоҳ этади.

⁴⁸⁶ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.401.

⁴⁸⁷ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 161.

⁴⁸⁸ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 399.

⁴⁸⁹ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 245.

⁴⁹⁰ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 195.

11. Алишер Навоий асарларида устозларга эҳтиром кўрсатиш, уларга сидқу садоқат билан хизмат қилиш ит тимсолида берилганлиги кузатилади. Бунда ит эгасига вафодор, содиқлиги, керак бўлса, уни ҳимоя этиш учун ўзини турли балоларга гирифтор этишга тайёр туриши солиқ тимсолида ифода этилади. “Ҳайрат ул-аброр” достонининг 13-бобида шоир ўзини уч устоз ортидан эргашган ит, деб танитишдан тортинмайди. Шоирнинг таъкидича, агар бу уч валий зот “йўқлик дашти”дан юриб борса, у ҳам ит каби устозларининг ортларидан эргашади:

Ит киби чун пастлиғим чоғладим,
Ўзни бийиклар ипига боғладим.
Бўлса алар озими дашти адам,
Мен ҳам ўлай соя киби ҳамқадам.⁴⁹¹

Мазкур бобнинг охириги байтида **“робуҳум калбуҳум”** иқтибоси орқали Қуръони каримнинг “Каҳф” сурасидаги 22-оятга ишора қилинган. **“Робуҳум калбуҳум”** - уларнинг тўртинчилари ит эди, деган маънони англатади.

Каҳфи бақо ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай **робуҳум калбуҳум**

Шоир уч салаф устозларини “асҳоби каҳф”га, ўзини уларга эргашган итга қиёслайди. Бундан кўзланган асосий мақсад эса аён: Навоий сўфий шоир сифатида нафсоний иллатлар – бевафолик, бесабрлилик ва номувофиқлик ҳамда риёкорлик кабилардан қутилиб, чинакам холислик (чин ошиқлик) ҳамда мухлислик (ориқлик)ни кашф этиш – Аллоҳ даргоҳига олиб борувчи ягона йўл эканлигини таъкидлашдир.

12. Алишер Навоий ижодида ит маърифатли ориф тимсолида ҳам намоён бўлади. Итнинг эгасига садоқати, унинг истакларига бўйсунishi, талабларини сўзсиз адо этиши ва керак бўлганда унга фидо бўлишга мудом тайёр туриши муришиди ориф даргоҳида хизмат қилиш учун келган талаб аҳли, яъни орифлар учун ибратдир. Ит образида юкланган бундай

---

⁴⁹¹ Навоий А. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. XX жилдлик. VII жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 55.

рамзийликни “Лисон ут-тайр” достонидаги Шайх Саънон ҳамда Хожа Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган бобларда ҳам кўришимиз мумкин:

Бўлса эрди Шайхқа сакбонлик иш,
Қилса эрди бир неча ит парвариш.
Чархдин етканда бу янглиғ жафо,
Кўрмагайму эрди итлардин вафо?!...
Одами бўлса вафо андин йироқ,
Ит вафо бобида андин яхшироқ.⁴⁹²

Келтирилган иқтибосдаги “одам” лафзидан мурод ирфон соҳиби – орифдир. Агар унда ўрганган илму адабига амал бўлмаса, ундан вафо боби собит турган ит афзалдир.

Хулоса қилиб айтганда, мумтоз адабиёт намуналарида ҳам халқ оғзаки ижодидаги каби диний-ижтимоий тасвирлар турли поэтик кўчимларга асосланади. Бироқ мумтоз шеърят намуналарида учрайдиган шундай тасвирлар борки, уларни, аввало, лирикасидаги тотем ва культларнинг тарихи ва моҳиятини тушунмай англаш мушкул.

5.4. Навоий ижодида Наврўз, бозор тушунчалари асосида тасаввуфий ғояларнинг образли ифодаси

Аждодларимиз томонидан қадимда шакллантирилган ҳамда неча-неча минг йилликлардан бери асраб-авайлаб келинаётган бир қатор анъаналар борки, улар ҳар қандай тўсиқларга қарамай, янгидан-янги авлодлар турмуш тарзига тобора мустаҳкамроқ сингиб бормокда. Ана шундай барҳаёт, қадимий ва навқирон, гўзал анъаналаримиздан бири Наврўз байрамидир. У инсоннинг табиатга муносабати асосида вужудга келган. Наврўз байрамининг пайдо бўлиш тарихи жамият тараққиётининг жуда қадимги босқичларига бориб тақалади. Наврўз Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг муштарак байрами ҳисобланади.

---

⁴⁹² Навоий А. Лисон ут-тайр. МАТ. XX жилдлик. XII жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 136.

Истиқлол йилларида ўзликни англаш учун тарихий хотирани тиклашга қаратилган юксак эътибор сабабли мана шу маросим ва байрамларни ўрганишга ҳам аҳамият қаратилди. Чунки халқимизнинг энг қадимий анъаналарини ўзида мужассам этган ҳар бир маросим ёки байрам, аввало, аجدодларимизнинг кўп асрлик турмуш тарзи, маданияти, эътиқодий қарашларидан дарак бериши, ёшларнинг тарихий тушунчаларини кенгайтириши, тарбиясига руҳий-эстетик таъсир кўрсатиши, қалбида ўз халқи анъаналарига садоқат уйғотиши билан қадрлидир. Шу муқаддас қадриятлар тизимида Наврўзнинг алоҳида ўрни бор. У халқимизнинг табиатдаги ўзгаришлар, таквим ҳақидаги мифологик тасаввур-тушунчалари, қадимий эътиқодий қарашлари, бурунчиларнинг ўзига хос турмуш тарзи, маданияти ҳақида маълумот бера олиши билан қимматлидир. Фақат эзгу ғояларни тарғиб этувчи Наврўз байрами маънавий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга хизмат қилиши туфайли асрлар давомида қадрланиб, авлоддан-авлодга ўтказиб келинган. Шунинг учун Наврўз билан боғлиқ тушунчалар нафақат фольклор, балки мумтоз ва замонавий адабиётда ҳам талқин этилган. Зеро, халқимиз турмуши ва руҳиятига чуқур сингиб кетган Наврўз талқинини ўрганиш эса ғоят долзарб бўлиб, илмий-амалий қиммат касб этади.

Наврўз талқини ва тасвири мумтоз шоирлар ижодининг ҳам асосий мавзу йўналишларидан бири бўлиб келган. Бунга Умар Хайёмнинг Наврўз байрамига алоқадор урф-одатлар, ҳодисалар, афсоналар келтирилган “Наврўзнома” рисоласи, Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Абу Райҳон Берунийнинг “Қадим халқлардан қолган ёдгорликлар”, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги “Баҳор мадҳи” қасидаси, Хоразмий байтлари, Носириддин Рабғузий ғазали, Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз” достони, Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки аҷам”, Ҳафиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома (“Шарафномаи шоҳий”) асарлари мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ўзбек ва форс-тожик адабиётида Наврўзга

бағишланган махсус дostonлар, кўплаб қасида ва ғазаллар, наврўзнамалар яратилганлиги уларнинг бадий хусусиятларини ўрганишни тақазо қилади. Агар Наврўзнинг мумтоз шоирлар томонидан бадий талқин этилишига хос хусусиятларни унинг фольклордаги талқини билан қиёслаб ўрганилса, оғзаки ва ёзма ижод қирраларини янада чуқурроқ англаш имкони кенгаяди. Бирок бу масала адабиётшунослигимизда ҳали махсус тадқиқ этилмаган.

Ўзбек фольклоршунослигида Наврўз билан боғлиқ удумлар, халқ айтимлари хусусида Т.Мирзаев, М.Жўраев томонидан бир қатор муҳим илмий-назарий маълумотлар аниқланган.⁴⁹³

Наврўзнинг ўтказилиш тарзи ва мақсади, анъанавийлиги масаласи борасида Ғ.Ғафуров, У.Қорабоев, М.Саттор, А.Аширов китобларида ҳам айрим фикр-мулоҳазалар келтирилган.⁴⁹⁴

Ж.Эшонқулов ҳамда Ш. Турдимовлар баҳор ҳақидаги мақол-айтим, кўшиқ ва шеърлардан тартиб берилган “Наврўз нашидаси” номли тўпламни яратиб, унга Маҳмуд Кошғарий, Рабғузий, Умар Хаём, Алишер Навоий, Бобур, Огаҳий, Фурқат, Муқимий каби мумтоз шеърят вакиллари билан бир қаторда замонавий лирика намояндаларининг ҳам Наврўз ва Баҳор мадҳига бағишланган шеърӣ асарларини киритганлар.⁴⁹⁵

Наврўзнинг байрам қилиниши анъанаси урф бўлиши, бунинг афсонавий шоҳ Жамшид номи билан боғланиши ҳақида Алишер Навоийнинг 1486 йилда ёзилган “Тарихи мулуки Ажам” тарихий асарида алоҳида маълумот бериб ўтилган: “Ва анда улук биное солдиким, ҳоло асари ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани чиҳил минор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва акобирин йиғиб, анда азим жашн қилди.

⁴⁹³ Наврўз. (Наврўз билан боғлиқ кўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар). Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. – Т.: Фан, 1992. – Б. 100; Жўраев М. “Қизил гул” сайлининг этнофольклористик таҳлиliga доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. – №4. – Б.13-19. Яна: Наврўз байрами. – Т.: Фан, 2009. – Б. 230.

⁴⁹⁴ Ғафуров Ғ. Удумларда – халқ қалби. – Т.: Ёш гвардия, 1986. – Б.171-186; Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б.190; Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т.: Фан, 1993. – Б.28-32; Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 276.

⁴⁹⁵ Наврўз нашидаси. Баҳор ҳақидаги мақол-айтим, кўшиқ ва шеърлар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари Ж.Эшонқулов, Ш.Турдимов. – Т.: Фан, 2009. – Б.260.

Ул вақтким, куёш нуқтаи эътиқоди рўбъага таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтириб, адолат сийт ва садосин оламга мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди...”⁴⁹⁶

Хуллас, Алишер Навоий қадимий афсоналарга ҳамда ўзидан олдин бу ҳақда яратилган ёзма манбалар (кўпроқ Фирдавсийниинг “Шоҳнома”си)га таяниб, Наврўз байрамини эзгу ҳукмдор Жамшид урф қилганини айтади. Шоир Наврўзни кеча ва кундузнинг баҳорги тенг келиш куни экани, уни байрам қилиш одати қадим-қадимга, ярим афсонавий шоҳ Жамшид замонига бориб тақалиши, Наврўздаги тўй-томоша, шодлик-хурсандликни одил подшоҳ Жамшид “адолат савту садоси оламга мунташир қилган”лигини таъкидлаб ўтади.

Алишер Навоийнинг машҳур “Хамса” асари таркибига кирувчи ҳажман энг йирик достони “Садди Искандарий”да ҳам Наврўзнинг байрам қилиниши ҳақида таъкид мавжуд:

Ки бу сур эрур олам афрўз ҳам,
Хусусан эрур фасли Наврўз ҳам.⁴⁹⁷

Шоир йилнинг яхши-ёмон бўлиши баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби эл-юртга янги ҳукмдор келганда оламни ёритувчидан кўп умидворлик қилинишини шу асосда таъкидлайди.

Мумтоз шеърятда Наврўз ҳақида ғазал ёзиш анъанасини Рабғузий бошлаб берган. У Наврўзга бағишланган ғазалида инсоннинг Наврўз келиши билан табиатдаги уйғониш таъсирида ҳис-туйғуларининг жунбушга келиши, ҳаммаёқнинг яшиллик ва гулга бурканганини кўриб, завқи ва эҳтиросларининг ортиши, Наврўзга хос белгилар: кун ҳамалга киришию, қор-музларнинг эриб битиши, ёқимли баҳор шамоли дов-дарахтларнинг куртагини ёйиши, қир-адирларнинг қип-қизил лолақизғалдоқларга

⁴⁹⁶ Навоий А. “Тарихи мулуки Ажам”. МАТ. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 196.

⁴⁹⁷ Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1993. – Б. 452.

бурканиши, қишда узоқ иссиқ ўлкаларга учиб кетган қушларнинг қайтиши, совуқ кунлар тугаб, илиқ кунларнинг бошланишини ифода этиб ёзади:

Кун ҳамалга кирди эса келди олам наврўзи,
Кечди баҳман, замҳарир қиш, қолмади қори, бузи.
Кун келу минг кўрки ортиб тирилур ўлмиш жаҳон,
Тонг бадизлаб нақши бирла безанур бу ер юзи.⁴⁹⁸

Рабғузийнинг Наврўз ҳақида ғазал битиш тажрибасини кейинчалик Атоий, Гадоий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Огаҳий, Муқимий ва Фуркатлар муваффақият билан давом эттиришди. Улар томонидан Наврўз ҳақида яратилган ғазаллар фольклор ва ёзма адабиётга хос поэтик анъаналарни ўзида бадий мужассамлантиргани билан янада эътиборни тортади.

Атоийнинг “Кел, эй дилбарки, бўстон вақти бўлди”,⁴⁹⁹ Гадоийнинг “Эй, жамолинг суврату маънида хуррам навбаҳор”, “Накҳати наврўздин бўлди машоми жон латиф” деб бошланувчи ғазаллари⁵⁰⁰ тасаввуфий руҳда битилган бўлиб, уларда Наврўз “шариф айём” сифатида улуғланади. Бу айёмни қадрлаб, унинг ҳар бир лаҳзасидан унумли фойдаланиш лозимлиги, янги йилга пок нияту янги истаклар билан бориш зарурлиги, айниқса, қалб қадаҳини Оллоҳ нуридан иборат май сафоси билан тўлдириш кераклиги ғояси илгари сурилган.

Шуни айтиш керакки, Навоийгача бўлган даврда Наврўз мадҳига махсус бағишланган ғазаллар санокли бўлган. Улуғ шоир ижодида наврўзнама ғазаллар яратиш анъанаси янада тадриж топди.

Буюк ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоийнинг улкан шеърӣй меросида Наврўз ва баҳорӣй гул байрамлари, кўкламнинг фусункор табиати, бетакрор гўзаллиги, ҳаётбахш таровати ифода этилган бадий лавҳалар янада кўпроқ учрайди. Шоир баҳорни, кўклам фаслини, Наврўзни таърифлар экан,

⁴⁹⁸ Рабғузӣй Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузӣй. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б.103.

⁴⁹⁹ Атоий. Ғазаллар. Навоийнинг нигоҳи тушган... – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 250.

⁵⁰⁰ Гадоий. Ғазаллар. Навоийнинг нигоҳи тушган... – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 277-283.

бунда Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си талқин услубига хос ёндашиб, суюкли гўзал маъшуқасини наврўзий (бахорий) белгилар билан тасвирлайди. Жумладан, Хоразмий ёзади:

Пари рухсораларнинг кўрка бойи,
Юзинг наврўзу, қошинг байрам ойи.⁵⁰¹

Хоразмий ёрнинг юзини поклик айёми Наврўзга, қошини эса шу байрам арафасида чиқадиган ҳилолга ўхшатгани каби Алишер Навоийда ҳам ёр қоши байрам ойига менгзалган:

Эл янги ой кўрдию мен кўрмадим қошинг ҳамин,
Элга байрам бўлди, аммо бизга байрам бўлмади.⁵⁰²

Шунингдек, Алишер Навоий маъшуқанинг тим қора сочини тунга, келишган оппоқ қоматини кунга қиёслаб, шу асосда Наврўзда юз берадиган табиат ўзгаришлари: тенг кунликка ишора қилади. Шоир ёрнинг қора сочи унинг қоматига тенглигини кўриб завқланганини “Бадоеъ ул-васат” девонидаги ғазаллардан бирининг учинчи байтида қуйидагича ташбеҳлантиради:

Васли аро кўрдум, тенг эмиш бўйию сочи,
Тун-кун тенг экан зоҳир ўлур, бўлди Наврўз.⁵⁰³

Ёки:

Юз очиб билдурди қад бирла сочи тенг эрканин,
Зоҳир ўлғондек туну кун тенглиги наврўздин.⁵⁰⁴

Кўриняптики, шоир тун/соч, кун/оппоқ қомат, Наврўз/висол тушунчаларини бир-бирига параллел асосда қўллаб, нафақат ўхшатиш, балки таносиб ва параллелизм санъатларини ҳам юзага келтира олган. Жумладан, шоирнинг қуйидаги мисраларида ҳам Наврўзнинг висол маъносида талқин этилганига яна бир бор ишонч ҳосил қилиш мумкин:

Кўюнгда ҳар кун бориб ҳар дам кўрай, дерман сени,

---

⁵⁰¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (XIV-XV асрнинг бошлари). Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: филология фанлари доктори, профессор Насимхон Раҳмон. – Т.: Фан, – Б. 104.

⁵⁰² Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 446.

⁵⁰³ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 156.

⁵⁰⁴ Навоий А. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 394.

Менга ҳар кун байраму ҳар лаҳза Наврӯз керак!⁵⁰⁵

Одамларнинг Наврӯзни қадрлаши ва қўмсашига у билан боғлиқ эзгу амаллар таъсир кўрсатган. Чунончи, Наврӯз кунларида барча бир-бирига эзгу сўзлар айтиб, яхшилик тилаган. Гина-кудуратлар унутилган. Ҳатто уруш-жанжаллар тўхтатиб қўйилиб, ҳамма байрам қилган. Бунга қадимги инсонларнинг “биринчи кун” ҳақидаги магик-мифологик тасаввур-тушунчалари сабаб бўлган. Одамлар наврӯзни, яъни йилбоши ҳисобланган янги биринчи кунни қандай кутиб олиш йил бўйи инсон ҳаётига, ҳосилдорликка таъсир кўрсатади, деб қарашган. Бундай ишонч Алишер Навоийнинг устози мавлоно Лутфийга ўхшатиб ёзган қуйидаги мисралари қатига сингдирилган халқ мақолида ҳам ўз аксини кўрсатган:

Зулфи васлин истасам рухсори меҳр афрӯзидин,
Йўқ ажаб чун йил келиши **билгурур** Наврӯзидин.
Кўзларим уйи бузулди ашки сайла андузидин,
Мен бу кўз бирла уётлиғмен жамолинг юзидин
Ким, келур ҳар лаҳзаву ул гўшанинг бордур нами.⁵⁰⁶

Ёки яна:

Улус чехраи олам афрӯзидин,
Билур йил келишин Наврӯзидин...⁵⁰⁷

Дарҳақиқат, халқимиз кўп йиллик кузатишлари асосида Наврӯз ҳафтанинг қайси куни келишига қараб, йилнинг қандай кечишини аниқлашга уринган. Айтайлик, бу йил Наврӯз жумага тўғри келди. Агар Наврӯз жума куни кирса, ёмғир кўп, совуқ қаттиқ бўлиши, экин кеч битса-да, сероб бўлиши; шанба куни Наврӯзида неъматлар кўп бўлиши, ёз мавсумида шамоллар кўп туриши; якшанба Наврӯзида ёмонлик оз бўлиши, фаровонлик ошиши, пахтакорликда унум бўлиши, полизчиликда мўл ҳосил олиниши кутилади. Наврӯз сешанбада кутилса, эл фаровонлиги ошиши, деҳқончилик эрта бошланиши, ҳосил мўл бўлиши, даромади яхши бўлиши айтилади. Йил

⁵⁰⁵ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 294.

⁵⁰⁶ Навоий А. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. XX жилдлик. III жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 503.

⁵⁰⁷ Навоий А. Саддий Искандарий. МАТ. XX жилдлик. XIII жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б. 546.

охирида эса ёғингарчилик меъёридан ошиши билдирилади. Чоршанба кирадиган Наврўз йилида полиз ва сабзавот, мева-чева ҳосили яхши бўлади. Дуккакли экинлар ҳосили ҳам мўл бўлади. Ёғингарчилик кам бўлиб, ғалла экинида қийинчилик юзага келади. Аммо омилкорлик билан иш юритилса, натижа ёмон бўлмайди. Наврўз пайшанба куни кирса, йил ноз-неъматларга бой бўлиши, ой ва қуёш кўп тутилиши, хасталиклар бироз кўпайиши, аммо йилнинг охири хайрли бўлиши, деҳқончиликда барака бўлиши айтилади.

Халқнинг Наврўзни “биринчи кун” ҳақидаги тушунчалар билан боғлаши Наврўз олқишлари келиб чиқишини ҳам таъминлаган. Наврўзда одамлар бир-бирларига “Ҳар кунинг Наврўз бўлсин” дея эзгу ният билдириши, уни дўстлик ва тотувлик байрами сифатида қадрлаши шундандир.

Зулфу рухсор ила коминга мени еткурсанг,

Ҳар тунунг кадр ўлубон ҳар кунинг бўлсун Наврўз!⁵⁰⁸

Навоийнинг Наврўз олқишлари руҳида ёзилган бу каби мисралари таъсирида кейинчалик Бобур ва Огаҳий ҳам шу мазмунда байтлар битишган. Жумладан, Огаҳий ёзади:

Илоҳо, ҳар кунинг наврўз бўлсин!

Ҳамиша толеинг феруз бўлсин!⁵⁰⁹

Навоий талқинида Наврўз нафақат табиатнинг уйғониш, янгиланиш, покланиш фасли бўлмиш баҳорнинг бошланиш босқичи, балки илоҳий ишқ, Оллоҳ қудрати ва мўъжижаларини талқин қилиш рамзи ҳамдир. Шоир Наврўзда, баҳорнинг бошланиш палласида ўлик табиатнинг қайта туғилишини, қуриган дов-дарахтларнинг унишини, жонланишини кузатар экан, Оллоҳ қудратига тасанно айтади. Ўқувчига “ўйлаким” дея мурожаат қилиб, инсонларни Яратган мўъжизаларини тан олишга, унга иймон келтиришга даъватлантиради:

Жамоли васф этармен ҳамдамим ул гулбуз ўлғоч

⁵⁰⁸ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 157.

⁵⁰⁹ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 372 б.

Қуруқ шох ўйлаким зоҳир қилур гуллар баҳор ўлғоч!⁵¹⁰

Умуман айтганда, Алишер Навоийнинг аксарият байтларида наврўз, баҳор, гул мавсуми инсонларга шодлик, бахт-саодат, хуш кайфият, тўкин-сочинлик, фаровон ризқ, сиҳат-саломатлик, ёруғлик улашувчи байрам сифатида куйлаган:

Мувофиқ кийдилар – бўлмиш магар наврўз ила байрам,

Чаман сарви яшил хильват менинг сарвиравоним ҳам.⁵¹¹

Айтишларича, Наврўз билан Ҳайит байрамининг баравар келиши ҳар ўттиз уч йилда бир юз берар экан. Демак, шоир шундай онга дуч келганидан мамнун. У янги йил (наврўз) ҳамда (ҳайит) байрами баравар содир бўлганини Оллоҳ таолонинг яна бир каромати сифатида таъкидламоқда. Аммо шоир бу бахтга эришиш ҳар кимга насиб қилмаслиги, бунинг учун инсон пок бўлиши зарурлигини уқтиради:

Агар ийд истасанг ҳар дам, фано зайлини тут маҳкам,

Ки, бир дамда ики байрамга учрар солики фоний.⁵¹²

Шоир ёшликни бевосита баҳорга ўхшатгани учун шу даврда яратган лирикасидан тузилган “Ғаройиб ус-сиғар” девонида Наврўз мадҳига бағишланган ғазаллар кўпроқ учрайди. Айниқса, улар орасида баҳорий (яшил ва қизил тусдаги) либос кийган маъшуқанинг ҳусни илоҳий ҳусн тажаллиси ҳақидаги тасаввуфий қарашларга боғланиши алоҳида эътиборни тортади. Шоир маъшуқа жамолини баҳор гулларига ўхшатиш орқали аслида Оллоҳнинг мўъжизасию тенгсиз жамолини тараннум этишни кўзда тутди. Негаки, Алишер Навоий ҳам мутасаввуф шоирлардан эди. Шунинг учун у табиат ва инсон гўзаллигини уларнинг яратувчисидан айри тасаввур ва тасвир этолмасди. Шоирнинг тасаввуфона қарашларига кўра моддий олам, борлик, табиатга қараб инсон Оллоҳнинг ҳусну жамолини, жисму камолини кўзгуда кўргандек бўлади. Айниқса, Наврўз туфайли табиатда юз берадиган кўркем ва ёқимли ўзгаришлар, гўзалликлар, инсон қила олмайдиган

⁵¹⁰ Навоий А. Бадосъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 104.

⁵¹¹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 286.

⁵¹² Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 395.

мўъжизалар Илоҳ қудратини ҳис этишга туртки бўла олади. Бир сўз билан айтганда, табиат ва инсон ҳуснида Тангри талъати зухур этади. Бутун борлик унинг қиёфаси, кўрки, жамоли сифатида шуъла бериб туради.

“Наводир уш-шабоб” девонида эса шоир мумтоз шеърининг поэтик анъаналарига эргашиб, илоҳий ишқ тимсоли саналган май (бода)ни баҳор гулларида тайёрлаб, нақ йигитликда ичишга чорлайди. Шунинг учун у баҳорни бодаю ишқу шабоб айёми, ошиқлик фасли сифатида мадҳ этиб, таъдид санъатини ишга солганча қуйидаги мисрани битади:

Бодаю ишқу шабоб айёмига фасли баҳор

Панд кетсунким – эрур ошифталиғларнинг чоғи.⁵¹³

“Фавойид ул-кибар” девонида ҳам Наврўз ва баҳор ҳақида битилган ғазалларни учратиш мумкин. Унда ҳам кўпинча илоҳий ҳусн соҳибу соҳибалари тавсифланади.

Алишер Навоийнинг маъшуқа сиймосини Наврўз табиати билан уйғун равишда, параллел ҳолда тасвирлаш учун баҳорий ҳодисаларни, унга хос гўзал лавҳа ва манзараларни манба сифатида танлаш маҳорати ғазалларининг бадий қиммати ва ғоявий таъсирчанлиги ошишига хизмат қилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Алишер Навоийнинг Наврўз ҳақидаги ғазалларида деҳқон образи учраши, унга нисбатан **“Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам”**⁵¹⁴ дейилиши бежиз эмас. Чунки Наврўзда деҳқончилик ишлари бошлаб юборилади. Ўрта асрларда Бухорода бу деҳқончилик байрами “Наврўзи кишаварзон”, яъни “деҳқонлар байрами” ёки “меҳнат байрами” деб юритилган. Бинобарин, Наврўзда кун ва тун тенглашиб, қуёш ҳут буржидан ҳамал буржига ўтиши билан дала-қирда деҳқон экин-тикин ишларини бошлаб юборади. Шунинг учун халқ орасида “Ҳамал кирди – амал кирди” деган мақол айтилади. Шулардан хабардор улуг шоир Навоий деҳқонни ошиқ тимсолида гавдалантирмоқда.

⁵¹³ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 442.

⁵¹⁴ Навоий А. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. Асарлар. XV жилдлик. IV жилд. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.233

Навоий ғазалларида Наврӯз, баҳор ёмғири афсонавий ҳаёт суви – “хайвон зилоли”, “тириклик суви”га тенглаштириб, шу орқали унинг бутун борлиққа қайта жон бахш этиш мўъжизаси, ҳаётбахш фазилати, баҳор фаслининг яратувчилик қудрати тараннум қилинади. Баҳор фасли, Наврӯз айёми, гуллар чамани инсонларга куч-ғайрат, кўтаринки кайфият бағишлаши, янги-янги орзу-умидлар, завқу шавқ улашиши таъкидланади. Ҳатто Наврӯз кунларига хос ҳавонинг мўътадиллиги инсон саломатлиги учун жонбахш ва шифобахш бўлиши, киши руҳининг енгил тортиши учун сабаб бўлишигача улуғ шоирнинг эътиборидан четда қолмаган. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Эй юзунг боғи насимида ҳавойи наврӯз,

Лаъли тожинг бўлуб ул боғда бўстон афрӯз.⁵¹⁵

Навбаҳор чоғи кушларнинг ўзгача сайраши ҳам улуғ шоир назаридан айро қолмаган. Жумладан, Навоий сарв узра қўниб олиб, девонавор наво чекаётган булбулни Наврӯз элчиси, қизил гулнинг илоҳий хусни шавқида сармаст сайраётган шайдо ошиқ сифатида тараннум этган.

Қўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин ғулғул,

Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.⁵¹⁶

Байтда шоир булбул / ғулғул / гул сўзларидан ички ва ташқи қофия ҳосил қилиб, мусажжаъ санъатини вужудга келтирган.

Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий бу дунёнинг фоний, ўткинчи гўзаллиги боқий гўзалликдан устун эмаслигини, фақатгина у Оллоҳ томонидан муайян муддатга берилган ғанимат имкониятлигини англатиш, борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар Оллоҳнинг омонати, жамолининг акси эканини тушунтириш ниятида мўъжизали ва чиройга бой Наврӯз талқинидан ўзига хос бадиий восита, рамзий образ ва тимсол сифатида маҳорат билан фойдаланган.

Алишер Навоий ижодида **“бозор”** образининг реал тасвири қаторида бадиий-тасаввуфий маъноларда қўлланганини ҳам кузатиш мумкин. Жуда

⁵¹⁵ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.157.

⁵¹⁶ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 386.

кўп шоир ва ёзувчилар ижодида “бозор” бадиий образининг янги маъновий сарҳадлари кашф этилгани намоён бўлади. Бу эстетик тажриба фольклордан бошланиб мумтоз адабиётга, ундан сўнг замонавий адабиётга ҳам кўчиб, улардаги образлар тизимининг генетик алоқадорлигини, ўзаро таъсир ва бадиий синтез асосида бойиб борганлигини, инсон бадиий тафаккур тарзининг тобора мукаммаллашаётганини англашга хизмат қилади. Шулар асосида бозор образининг анъанавийлигини таъкидлаш мумкин. Шоир ва ёзувчиларнинг бу анъанавий поэтик образга ноанъанавий маъноларни ҳам юкладиларки, натижада оддий агороним агоропозетоним даражасига кўтарила борди. Агар “бозор” агоронимига агоропозетоним сифатида қаралса, унинг ўз маъносидан ташқари янги-янги рамзий маъноларда қўлланиб келингани аёнлашади.

“Бозор” Алишер Навоий лирикасида ҳам энг кўп қўлланган агоропозетонимлардан биридир. У Навоий шеъриятида реал ҳамда рамзий-тимсолий маъноларда қўллангани кузатилади. Шоир форс-тожик тили орқали ўзбек тилида ўзлаштирилган “бозор” сўзининг кенг қамровли маъно-моҳиятидан фойдаланиб, уни ўнга яқин маъноларда қўллаганига гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳозирги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “бозор” сўзи савдо растаси маъносида қўлланиши, аҳоли савдо-сотик қиладиган махсус жой, майдонга нисбатан ишлатилиши айтиб ўтилган.

Маълумки, бозор ҳамиша одамлар билан гавжум, шовқин-суронга бой жой бўлиб, унга рўзгор учун у-бу нарса олиш, харид қилиш учун борилади.

Умуман айтганда, ўзбек тилида бозор сўзи иштирокида жуда кўп тушунчалар пайдо бўлган. Улардан бири “бозор(и) касод” бирикмаси бўлиб, талаб бўлмаган, савдода ўтмай қолган нарса, молга нисбатан қўлланади. Алишер Навоий ўз даврида “жафо” олдида “вафо”нинг касодлашиб, ўтмаслашиб бораётганидан шикоятини изҳор қилиш учун “бозор” ва “косид” сўзларидан қуйидагича образли фойдалангани кўзга ташланади:

Эй Навоий, бу чаман ичра вафо истамаким,

Ул матоъ ўлди бу *бозорда беҳад косид*.⁵¹⁷

Бозор муносабатлари кўпинча рақобатга асосланади. Шунинг учун халқ тилида “**бозорини касод қилмоқ**”, “**бозорини синдирмоқ**”, “**бозорини бермоқ**” сингари иборалар қўлланади. Улардан айримлари Навоий шеърларида ҳам қўлланилган:

Ўзунгни сотмоғингда хусн савдосидин, эй Юсуф,
Ҳабибим етса эрди, не ушалғой эрди бозоринг.⁵¹⁸

Ёки:

Лабларингким, хайф эрур тенг тутмоқ они қанд ила,
Синдурур юз қанд бозорини шаккарханд ила.⁵¹⁹

Келтирилган байтларнинг биринчисида “бозор” тушунчасидан хусн ўткинчилиги, уни бозорда сотиб бўлмаслигини уқтириш, иккинчисида эса ёр лабининг тотти қанд бозорида сотиладиган барча ширинликлардан ҳам юз чандон ортиқлигини муболағали ифодалаш учун қўлланилган.

Бозорнинг бошланиши, авж паллага кириши (бозор қизиши) ҳамда бозор вақти тамом бўлиши (бозор қайтиши) жараёнлари ҳам ўзига хос иборалар билан ифода этилади. Қизиғи шундаки, Навоий ҳам ўз ғазалиётида уларнинг мазмун-моҳиятидан шоирона фойдаланиб, гўзал истиоралар ҳосил қилган:

Фош этиб нақди шафоат қилдинг умматни халос,
Айлагандек нақдини топқан *қизиг бозор* харж.⁵²⁰

Ёки яна:

Боғ ичра чу *гарм бўлди бозоринг*,
Юз важҳ ила бўлди гул харидоринг.⁵²¹

“Бозор” сўзининг иқтисодий атама сифатида савдо-сотик, *сотувчи билан харидор ўртасидаги товар айирбошлаш муносабатларини ифодаловчи атама маъноси ҳам бор. Бу жиҳатдан жаҳон иқтисодиётида “дунё бозори”*

⁵¹⁷ Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 96.

⁵¹⁸ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 312.

⁵¹⁹ Навоий А. Наводир ун -ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 85.

⁵²⁰ Навоий А. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 86.

⁵²¹ Навоий А. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 306.

бирикмаси ишлатилиши ҳам маълум. Бироқ Навоий лирикасида шу атамага тенг келадиган “даҳр бозори” бирикмаси ҳозирги маънода “дунё бозори” маъносини англатмайди:

Даҳр бозорида умре ишқ таврин касб этиб,
Ақлу дин нақдинки олдурдум бу эрди максабим.⁵²²

Азалдан бозор муносабатлари билан боғлиқ “бозор қондаси”, “бозор товари”, “бозор баҳоси”, “бозор хизмати”, “бозор хизмат турлари”, “бозор рақобати”, “бозор мувозанати”, “бозор талаби” сингари тушунчалар шаклланганки, Навоийнинг айрим мисраларида шу тушунчалардан поэтик мазмунга мос кўринишда фойдаланилгани намоён бўлади. Масалан:

Асрадинг каттон кафан қилмоқ учун, не судким,
Ҳашр бозорида беқийматдурур мундоғ матоъ.⁵²³

Ушбу байтда “*бозор товари*”, “*бозор баҳоси*”, “*бозор рақобати*”, “*бозор мувозанати*”, “*бозор талаби*” билан боғлиқ тушунчалар асосида *ҳашр бозорида беқиймат (арзон) бўлиб қолган мато – вафо ҳақида сўз юритилган*ти. Бу ўринда “ҳашр” сўзи тўпланиш, йиғилиш, катта йиғингоҳ маъносида бозор сўзи билан бириктирилиб, ўликларнинг тирилиш чоғи, қиёмат куни маъносини ифодаловчи диний тушунчада ифода этилган.

Қадимдан бозорлар бошқарувига, унинг тузилиши ва иш тартибига алоҳида эътибор қаратиб келинган. Ҳар бир бозор бошлиғи, раҳбари, оқсоқоли, бозор қўриқчиси, яъни қоровули бўлган. Улар бозорбонлар номи билан юритилган. Бозорларни подшонинг ўзи бевосита назоратида сақлаган. Бунга ишора Навоийнинг қуйидаги мисралари мазмунидан англашилиб туради:

Аҳли савдо эшитур ҳар не кўнгул десаки, бор
Шаҳна буйруғига бозору дўкон ичра нафоз.⁵²⁴

“Навоий асарлари луғати”да “шаҳна” – қўриқчи, соқчи, посбон,⁵²⁵ “нафоз” – ўтиш, ҳукми жорий бўлиш⁵²⁶ деган маъноларни англатиши

⁵²² Навоий А. Наводир уш-шабоб. МАТ. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 302.

⁵²³ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 254.

⁵²⁴ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.95.

билдирилган. Демак, бу ўринда аҳли савдо шахналар буйруғига кўра иш юритгани айтилмоқда.

Бозор оқсоқолига нисбатан ҳамда бозорнинг асосий, бош қисми, майдонига нисбатан бозорбоши атамаси қўлланган. Бундай атама Навоий шеърляти тилида ҳам учрайди:

Раҳм этки, ишқ журми била чектилар мени,
Боғлаб таноб бўйнума, бозор бошиға.⁵²⁷

Кўпинча ҳар бозорнинг ўз нарху навоси бўлади. Бозорлар нақд савдони ёқтиради, насияни ёқтирмайди. Шунинг учун Навоий шеърлятида ҳам бозор сўзи қўлланган байту мисраларда нақд сўзига алоҳида урғу қаратилган ўринлар кўп учрайди:

Умр нақдин сарф этайдермен *фано бозорида*,
То қутулғай хотирим суду зиён савдосидин.⁵²⁸

Ёки:

Ишқ бозорида савдо аҳлиға жуз *нақди васл*,
Ҳар нафас бир ганж агар учрар зиёндур, суд эмас.⁵²⁹

Яна:

Нақди жон берсаму лаъли лабидин қут олсам,
Умр бозорида мен хастаға бу савдо бас.⁵³⁰

Одатда, бозор ошган моллар беқадр бўлади. Шу тушунчадан фойдаланиб, улуғ шоир ёр ишқида (харидорини ахтариб) бозорга тушган, лекин ишқнинг тўрт бозорини кезса ҳам, савдоси пишмай, харидорини топмай, бозордан қуруқ қайтаётган ошиқ ўкинчини образли ифода этган:

Журм анинг ишқидин ўзга йўқки, ҳар дам кездурур,
Ишқи мулки тўрт бозорида бўйнуи боғлатиб.⁵³¹

---

⁵²⁵ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 694.

⁵²⁶ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 454.

⁵²⁷ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 356.

⁵²⁸ Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 396.

⁵²⁹ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 199.

⁵³⁰ Навоий А. Наводир ун-нихоя. МАТ. XX жилдлик. II жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 208.

⁵³¹ Навоий А. Фавойид ул-кибар. МАТ. XX жилдлик VI жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 51.

Бозорлар кўпинча сотиладиган нарсанинг турига қараб фарқланган ва номланган.

Чун фано шолини кийдим, атласинг йиғ, эй сипехр,
Ким бу бозор ичра эрмас ҳаргиз ул коло писанд.⁵³²

Бу байтда шол бозори атлас бозорини касод қилганини айтиш орқали дунёнинг ўткинчилигини чуқур англаган дарвешнинг таркидунёчиликка берилгани, ўз нафсини ўлдириб, молу мулкка ҳавас бозоридан узоқлашгани билдирилмоқда. Байтдаги “коло” сўзи “мол-мулк, ашё, асбоб-анжом, бойлик” маъноларини⁵³³ англатиб келмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мумтоз ва замонавий адабиёт вакиллари ижодида бозор образи халқ оғзаки бадиий ижоди анъанаси билан чамбарчас боғлиқликда, унинг эстетик тажрибаларига таяниб қўлланилди. Жумладан, халқ оғзаки ижодида ҳам бозор сўзи ошиқлик маъносида ишлатилгани кўп кузатилади. Буни “ошиқлик бозори” иборасининг халқ лирик қўшиқларида қўлланиши мисолида ҳам далиллаш мумкин:

Сирдарёнинг нариги боши, бериги боши,
Сойда битган қамишмикан қизнинг қоши.
Қошларингнинг орасига олгин мани,
Ошиқликнинг бозорига солгин мани.⁵³⁴

Демак, халқ оғзаки ижодида ҳам бозор сўзи кўп маънолилик касб этган. Эътиборли жиҳати шундаки, Навоий шеъриятида ҳам *ишиқ бозори*, *ошиқлар бозори* ҳам тилга олинган сатрлар жуда кўп. Уларда бозор сўзининг ўз маъносидан ташқари, ирфоний маъноси назарда тутилгани англашилади. Шуларни инобатга олиб, доктор Саййид Жаъфар Сажжодий ўзининг “Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний” номли машҳур луғатида бозор

⁵³² Навоий А. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. XX жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б. 116.

⁵³³ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.315.

⁵³⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. I жилд. А-Д-Тартибли. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. – Б.233

сўзига нисбатан: “илоҳий нур тажаллиси мақомларидан, бўлиниш ва кўплик мартабаларидан иборатдир”⁵³⁵ дея изох келтирган.

И.Адизова Увайсийни мутасаввуф шоира сифатида ўрганар экан, унинг ҳам бозор образидан ирфоний маъноларда фойдаланганини таъкидлаб, шундай ёзади: “Бозор образининг мумтоз адабиётда қўлланиши ўзининг маълум такомил тарихига эга. Алишер Навоий, Амирий, Огаҳий, Нодирикаби кўплаб ижодкорлар асарларида мазкур образнинг ноёб талқинларини кузатамиз”.⁵³⁶

Алишер Навоий кўпинча умрни, дунёни, ишқни бозор тимсолида талқин этган. Бу билан мутафаккир шоир ҳар бир инсоннинг ўзига керак нарсани ўз диди ва фаросатига кўра бозордан танлаб олишига ва кейин уни ўз шахсий мулкига айлантиришига, шунингдек, ўз руҳига монанд ёр, умр йўлдошини ҳам “умр бозори”, “ҳаёт бозори”, “ишқ бозори”дан танлаб, сўнгра бирликда ўз мулки ошиёни (оиласини) барпо этишига ишора қилганига шубҳа йўқ.

Бир дирамким қалб бўлғай, арзимассен, эй кўнгул,
Ҳар неча меҳру вафо бозорида ўзунгни сот.⁵³⁷

Ушбу мисраларда бозор тимсоли орқали лирик қаҳрамон – ошиқнинг ишқ бозорига солинган қалби, меҳру вафога тўла кўнгли бир дирҳамга ҳам баҳоланмаётганидан, харидори (маъшуқаси) беписанд қараётганидан озорланиши бадий ифода этилмоқда.

Бозор сўзи Алишер Навоий шеъриятида бошқа мумтоз шоирлар каби кўчма маънода тақдир, қисмат маъноларида қўллангани кузатилади. Бунда у агоропозетоним сифатида намоён бўлади.

Бозор сўзи ишқ, вафо, фано, даҳр, умр, ҳусн ва ҳоказо сўзлар билан бирикиб келганда (*ишқ бозори, вафо бозори, фано бозори, даҳр бозори, умр бозори, ҳусн бозори* каби) кўчма маънода бирор ҳаракат ёки фаолиятнинг

⁵³⁵ Иқболой Адизова. Ул матойи рамзга бозордурман ишқида <https://www.e-adabiyot.uz/muallif/1>.

⁵³⁶ Адизова И. Увайсий шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши: Филология фанлари д-ри... (DSc) диссертацияси автореферати. – Т., 2020. – Б.19.

⁵³⁷ Навоий А. Бадоеъ ул-васат. МАТ. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 58.

хаддан ошишини, авжига чиқишини англатади. Бу эса “бозор” поэтик образ даражасига кўтарилганда инсон фалсафий-бадий дунёкарашининг қамрови нечоғлик кенглигини англашда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, шоир ишқни ҳавас қилиб, фано бозорида урён бўлганлар (1, 351), пари юзига девона мисол ошиқ бўлиб, ошиқлик бозорида саргаштаву урён кўзгу бўлганлар (1, 616), лекин ишқ савдосида барча бедиллар эмас, ҳусн бозорида дилхоҳелар ҳам бор эканини (2, 740), ўзи ҳам ишқ бозорида савдодий эканини, бу бозорда жуз зиён топиб, бир сармоя топмай юрганини (5, 25), Юсуф каби ҳабибга қул бўла туриб, ҳусн бозорида, сафо бозорида ҳар неча ўзини сотаётганини (5, 143), (6, 65), беҳудлигида ишқ бозорига кириб, ёрнинг зулфи зуннорига дин нақдини бериб, кўнглини турфа савдо қилганини (5, 573), ишқ бозорида савдо кўп бўлса ҳам, гардун уни оламга сотганини (5, 267), ҳусн бозорида ул ойга (гўзал маъшуқага) муштари бўлганини (6, 111), бозори ҳусн даврида ҳар неча хайли хат, ғулу қилса ҳам, валеқ унга ҳануз харидор эканини (6, 206), Юсуф жамолни сайр этиш учун бозорга кирганию, охир уни тарқ этганини (6, 539) бевосита бозор сўзининг фалсафий-бадий маъноларидан фойдаланиб, баён этади.

Навоий биргина “бозор” сўзини қўллаш орқали чуқур ва пурмаъно фикрларни баён этиш маҳоратини намоён қила олади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида Наврўз, бозор кабилар анъанавий ва фаол образлардан бири бўлиб, ижодкорларнинг бадий асарларида кенг қамровли моҳият, ирфоний маъно ташишга хизмат қилган. Алишер Навоий Наврўз, “бозор” поэтик образларини тасаввуфий маъноларда янгидан-янги маъновий сарҳадларини кашф этиб қўллаган. Унда бу сўзлар бадий образ даражасида ранг-баранг ғоя ва тушунчаларни ифода этади. Шу орқали ўзбек мумтоз адабиёти образлар тизими ҳам бойитилди.

Бешинчи боб юзасидан хулосалар:

1. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатини ўрганишда улуғ шоир Алишер Навоий ижоди бой материал бера олади. Улуғ шоир халқ

ижодиётидан “кўп” ва “хўб”, бевосита ва бавосита фойдаланган. У фольклор материаллари ўрин олган ёзма манбалардан ҳам кенг баҳраманд бўлган.

2. Алишер Навоий халқ орзу-умидлари, истаклари, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги қарашларини акс эттирувчи фольклор сюжетлари, образ ва мотивларидан мохирона фойдаланиб, ўзи яшаб турган даврнинг қиёфасини чизишга эриша олган. Адабиёт тарихидаги ҳар бир ёзувчи ва шоир каби Алишер Навоийнинг ўрни ҳам унинг ўзигача бўлган адабий анъаналарга муносабати ва уни ўз даврининг нафосат талабларига мувофиқ тарзда қай даражада ривожлантира олганлиги билан белгиланади.

3. Ҳазрат Алишер Навоий ижоди бой ва узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган маънавий хазина заминида шаклланди. Бу хазина, бир томондан, халқ оғзаки ижодига бориб уланса, иккинчи томондан, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф каби ислом динининг асосий манбаларига бориб тақалади. Шоир ўзигача бўлган араб, форс ва туркий адабий-маънавий мерос билан ҳам пухта танишиб чиққан. Уларнинг энг яхши анъаналаридан сабоқ олиб, таъсирланиб, адабий тажрибасида ривожлантирган.

4. Диний, илоҳий-ирфоний манбалар улуғ шоирга ўз эътиқодий қарашларини ойдинлаштириш имконини яратган бўлса, фольклор материаллари лирик қаҳрамоннинг руҳий оламини, ишқ ва ошиқлик масалаларини ёритишда беминнат хизмат қилган. Бу эса улуғ шоир асарларининг халқчиллигини таъминлаши баробарида халқ қалбига ҳамоҳанг бўлиши учун ҳам ёрдам берган.

5. Алишер Навоийнинг лирик ва тарихий асарлари таркибида ўзбек халқ оғзаки ижодига хос мотив ва образлар таъсирида шакллантирилган стилизацион фольклоризмлар алоҳида ўрин тутади. Айниқса, *аждар*, *дев*, *гул*, *жсин*, *пари*, *фаришта*, (*малак*, *малойик*), *жаннат*, *дўзах*, *шайтон* каби мифологик ва диний-афсонавий образлар орқали илгари сурилган ғоя ва мотивлар шоир яшаган давр инъикоси ҳамда лирик қаҳрамон табиати билан уйғун равишда талқин этилади. Шоир мазкур образлар орқали ўз

замонасининг чизгиларини бериш билан бирга, халқнинг қадимий ишонч-эътиқодлари ва маросимларига ҳам урғу бериб ўтади.

6. Навоий ўз асарларида мифологик, ярим тарихий ва ярим афсонавий, соф тарихий образлардан, Наврўз ва бозор каби тушунчалар моҳиятидан ҳам образ, ҳам асосий қаҳрамонлар тасвирини яратишда, уларнинг характер-хусусиятини очиб беришда фойдаланган. Буюк ижодкорнинг лирик ва насрий асарларида жуда кўп диний-тарихий образлар қўллангани кузатилади. Бу жиҳатдан шоир мумтоз адабиётда Шарқда машҳур ва кенг тарқалган ишқий афсоналарнинг қаҳрамонларига мурожаат қилиш анъанасини поэтик услубий янгиланишлар билан давом эттиргани аёнлашади. Хусусан, Навоий маъшуқа ва ошиқ тасвирини чизишда диний ривоятларга кўп мурожаат қилганлиги маълум бўлади.

ХУЛОСА

1. Ўзбек фольклорини ўрганиш, ундан ижодий фойдаланиш, қолаверса, фольклорнинг кейинги тараққиётига ижодий таъсир кўрсатишда Алишер Навоий ижодий фаолияти беқиёс мавқега эга. Фольклор жанр, сюжет, мотив ва образларидан фойдаланиш улуғ мутафаккир шоир асарларининг жаҳоний аҳамиятини белгиловчи қирралардан биридир. У бу соҳада ўзигача бўлган ўзбек мумтоз адабиётидаги барча поэтик тажрибаларни тўла ўзлаштириб, кенг қамровли янги ижодий босқични бошлаб берди. Шоир ижоди бадиий тақомилига фольклорнинг таъсирини ўрганиш ўзбек мумтоз адабиётнинг жанрлар тизими ва таркибини, унда юз берган поэтик ўзгаришлар, янгиланишлар, шаклий-услубий изланишларни аниқлашга ёрдам беради.

2. Ёзма адабиёт билан фольклор ўртасидаги ижодий алоқалар ўзига хос бадиий анъана бўлиб, муайян эстетик қонуниятлар доирасида кечадиган жараёндир. Бунинг натижасида халқ оғзаки бадиий ижодиётида юзага келган кўплаб жанр, сюжет, мотив, образ, мавзу, бадиий деталлар ёзма адабиётга ҳам кўчиб, ижодкор бадиий нияти, поэтик иқтидорига боғлиқ ҳолда талқин топиши туфайли «фольклоризм» ва унинг аналитик, синтезлашган, стилизацион, этнографик типлари пайдо бўлди. Фольклорнинг ёзма адабиётга кўрсатган ижодий таъсири, адибларнинг оғзаки ижод анъаналаридан фойдаланиш маҳоратининг ёритилиши адабиётимиз тараққиёти билан боғлиқ ижодий жараёнларга дахлдор ғоят муҳим назарий масалаларни кенг қўламда таҳлил қилишга асос бўлади.

3. Истиқлол бахш этган ижодий эркинлик Алишер Навоий бадиий ёдгорликларига миллий маънавий мерос, улуғ қадрият сифатида тарихий ҳаққонийлик, янгича илмий тафаккур билан холис ёндашув имконини берди. Шунинг эвазига шоир ижодининг фольклор билан боғлиқ жиҳатлари баҳси унинг мифология ва халқ поэтик анъаналарига муносабати, фалсафий, илоҳий-ирфоний мазмундаги агиографик афсона ва ривоятларни ўз асарларида бадиий синтезлаштиргани, халқ тарихи, санъати, этнографияси

тасвири асосида этнографик, оғзаки бадий ижоднинг анъанавий жанрлари, мотив ва образлари замирида стилизацион фольклоризмларни вужудга келтиргани, халқ тили имкониятларидан фойдаланиш маҳорати, халқ педагогикасига ёндашуви, халқ ижодиётига таъсири, уларни ёшларга ўргатиш аҳамияти каби илмий йўналишларда давом эттирилмоқда. Бунга, албатта, мустақиллик даврида Навоий ижоди бошқа фанлар кесимида ҳам ўрганилаётгани сабаб бўлмоқда.

4. Алишер Навоий ва фольклор баҳси бўйича навоийшунослик тараққиёти XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари, XX асрнинг 30-йиллари охири, XX асрнинг 40-йиллари, XX асрнинг 50 – 60 йиллари, XX асрнинг 70–80-йиллари, XX асрнинг 90-йиллари ва Истиқлол даврида турли даражада кечди. Бу тараққиёт босқичлари орқали Алишер Навоий ва фольклор илмий баҳсининг тарихи ҳақида яхлит тасаввур ҳосил бўлади. Унинг назарий тараққиёт асослари йилдан-йилга мустаҳкамланиб борганлиги англашилади.

5. Оғзаки бадий ижод сўз санъатининг ўзига хос бетакрор, қадимий кўриниши сифатида ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши, такомил топишида мустаҳкам замин бўлганлиги Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам яққол исботини топади. Шоир ижодида фольклор жанр, мотив ва образларининг стилизация қилиниши ўзбек мумтоз адабиётида турли ўзига хос поэтик шаклий-услубий янгилинишлар юзага келишига таъсир кўрсатган.

6. Алишер Навоий ўз замонасидаги халқ ижодиётига хос тушунчаларни жуда яхши билган. Ўз асарларида достон (улуғ ир), афсона (фасона), қисса, латифа (базла), ривоят, мазах, масал (мақол), лоф, эртак (чўрчак ёки чўпчак), нақл, терма (ўзмоғ), қўшуғ, чинга, ўланг, қўғирчоқ ўйини турини англатувчи “фонус хаёл” каби фольклор жанри атамаларини қўллаган ҳамда йиров (жиров), достонсаро (бахши), ётуғон (дўмбира), латифагўй (базлагўй), кўшиқчи (навогўй), наҳвагар, гўянда (йиғичи), ўзон (кўбиз жўрлигида халқ достонларини куйлайдиган ижрочи), ровий (ривоят айтувчи), ноқил (нақл айтувчи), афсонапардоз (афсона айтувчи), қиссасоз ёки қиссахон (қисса айтувчи), ҳазоллар (қизикчи, ҳазилкаш) ҳақида маълумотлар берган. Булар

Алишер Навоийнинг ўзбек фольклори бўйича катта билим эгаси эканини далиллаши билан бирга, Навоий даврида ўзбек фольклорининг ўзига хос мустақил жанрлар тизими шаклланиши, унинг жанрий таркиби, номланиши, ижро хусусиятлари, ижросининг профессионаллашув даражаси, халқ ижодкор ва ижрочилари ҳақида ҳам маълумот етказди.

7. Ўзбек фольклори Алишер Навоий ижодиёти ғоявий-бадиий тақомилида, халқчиллигини таъминлашда асосий манбалардан биридир. Шоир фольклорнинг миф, афсона, ривоят, эртак, нақл, достон, латифа сингари эпик, топишмоқ, мақол, матал каби паремик, халқ драмаси жанрлари, лирик ва маросим қўшиқлари, анъанавий мифологик ҳамда диний-афсонавий мотив ва образлари услубига монанд стилизациян фольклоризмларни яратган. Шоир ижодидаги фольклоризмлар стилизациян, аналитик, синтезлашган, этнографик каби бадиий типларга эга бўлиб, ҳар бири бадиий матнда миллий колоритни ифодалашда муайян поэтик моҳият касб этиб, эстетик ва услубий вазифа бажариб келади.

8. Буюк сўз устаси Алишер Навоий ижодиётининг ғоявий, бадиий-композицион жиҳатдан тақомил топишида фольклор жанрлари шакли ва ифода услуби, анъанавий эпик мотив ва образлари асос вазифасини бажарган. Бу унинг тарихий асар ва достонларида афсона, ривоят, нақллар синтези алоҳида ўрин тутишида, насрий асарларида сажъдан унумли фойдаланганида, халқ урф-одатларини алоҳида мотивлаштирганида ҳам намоён бўлади. Улуғ шоир халқ орасида шаклланиган урф-одатлардан ўз даврида яшаётганларини ташбеҳ сифатида танлаб, улар орқали бетакрор тасвирлар яратганки, шу билан давр ҳаётини реал чизгиларда беришга ҳам эришган. Бу жиҳатига қўра, Навоий асарлари тадқиқоти ўзбек халқ оғзаки ижодининг айрим унутилган саҳифаларини очишга ёрдам бера олади.

9. Улуғ шоир халқ лирик ва маросим қўшиқлари, йиғи-йўқловларга илмий ҳамда бадиий муносабат кўрсатган. Уларнинг назарий табиати хусусида фикрларини баён этган. Халқ йиғи-йўқлов қўшиқлари стилизацияси асосида ғазал-марсия, таркиббанд-марсия, таърих-марсия, навҳалар яратган.

Никоҳ тўйига алоқадор ёр-ёр (чинга), ўлан (ўланг) жанр намуналарини асарларида аналитик фольклоризм сифатида қўллаган. Навоий фольклордаги паремик турга мансуб мақол жанри асосида афоризм (ҳикмат) ва танбеҳлар, топишмоқ жанрини стилизация қилиб, луғз (чистон), муаммо, таърих яратган.

10. Алишер Навоий ижодида сўз сеҳрига ишончни ифодаловчи кичик ҳажмли олқиш ва қарғиш жанрлари стилизацияси оддий фольклоризмлар сифатида намоён бўлади. Айниқса, шоир ижодида олқиш стилизация қилинган сатрлар кўп учрайди. Унинг айрим ғазал байтлари бевосита олқиш шакли ва мазмунида яратилгани билан эътиборни тортади. Яна шоир ижодида рубоий-олқиш, таърих-олқиш кўринишидаги шеърлар мавжуд. Муножотларида ҳам эзгу тилагини Оллоҳга етказиш, Яратгандан яхши ниятлари ижобатини тилаш ўринларида олқишга ҳамоҳанглик ҳоллари кузатилади. Ижодкор олқиш, қарғиш, сўкинч кабилардан аналитик фольклоризмлар сифатида ҳам кенг фойдаланган.

11. Алишер Навоийнинг фольклордаги дostonлар услуби ва мотивлар қурилиши, мотам маросими қўшиқлари, топишмоқлар, олқишлар шакли ва мазмуни асосидаги услубий изланишлари асосида яратган дoston, марсия, марсия-ғазал, марсия-таркиббанд, луғз (чистон), муаммо, муножот, рубоий-олқиш, таърих-олқиш каби жанрлари ўзбек мумтоз адабиётининг жанрлар таркибини бойита олди.

12. Алишер Навоий ўзбек фольклорига хос мифологик жанг, телбалик, фарзандсизлик, туш, сеҳрли рақамларга алоқадор анъанавий мотивлар, аждар, дев, пари, Семурғ каби мифологик, фаришта, шайтон, жин, Хизр сингари диний-афсонавий, Наврўз, деҳқон, арус (келин), лўли, бозор, ит, сеҳрли кўзгу каби бир қатор анъанавий образлардан тасаввуфий, илоҳий-ирфоний қарашларини бадиий ифода этган. Уларни ўз даври воқеаларига боғлаб талқин қилган.

13. Алишер Навоий ижодида фольклор жанр, мотив ва образлари стилизацияси ўзига хос ижодий жараён сифатида кейинги давр ижодкорлари

бадий тафаккурининг янгилиниши ва ижод мезонларининг такомиллашишига замин яратгани билан аҳамият касб этади. Улар орқали ўзбек адабиётшунослигида оғзаки ва ёзма ижод жанрлари ўртасидаги фарқ, динамик ва эволюцион хусусиятлар, бирининг иккинчисига таъсири, кўчув ва синтезлашувига хос интрапоэтик ҳамда экстрапоэтик омиллар аниқланади.

14. Бир сўз билан айтганда, Алишер Навоий ижодининг шаклланиши ва ривожланишида илоҳий-ирфоний манбалар қаторида фольклор ҳам асосий таянч манба вазифасини бажара олди. Шоирнинг бадий ижодда фольклор тажрибасига суяниши, унинг материалларини ижодий ўзлаштириш негизида қайта ишлаши (синтез ва стилизация қилиши) натижасида асарлари халқчиллиги, бадий таъсирчанлиги оширилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир” мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017 йил, 4 август.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4479-сон қарори. Lex.uz интернет нашри. – 2019 йил, 5 октябрь.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон қарори. (www.lex.uz), 2020 йил 20 октябрь.

II. Илмий адабиётлар:

5. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 102 б.

6. Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 354 б.

7. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984. – 160 б.

8. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т.: Фан, 1972. – 260 б.

9. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – 246 б.
10. Алишер Навоий адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 1993. – 208 б.
11. Айний С. Асарлар. VIII жилдлик. VIII жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – 420 б.
12. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965. – 498 б.
13. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 529 с.
14. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: Наука, 1988. – 304 с.
15. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Т.: Фан, 2009. – 142 б.
16. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарларлар. – Т.: “Маънавият”, 2007. – 104 б.
17. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X–XIX асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 1983. – 192 б.
18. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 304 б.
19. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. II жилд. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 175 б.
20. Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Навоий ижоди – илҳом манбаи. – Т.: Фан, 1981. – 74 б.
21. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974. – 148 б.
22. Валянская О. Женщина в мифах и легендах. – Т.: Главная редакция энциклопедей. 1992. – 304 с.
23. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти (Адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари). – Т.: Фан, 1983. – 141 б.

24. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Т.: Фан, 1992. – 134 б.
25. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994. – 208 б.
26. Воҳидов Р. Неъматов Ҳ. Махмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Т.: “Ёзувчи”, 2001. – 144 б.
27. Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Т.: O`zbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2008. – 528 б.
28. Далгат У.Б. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981. – 302 с.
29. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. – 224 б.
30. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 184 б.
31. Жўракулов У. Худудсиз жилва (илмий-адабий мақолалар). – Т.: Фан, 2006. – 204 б.
32. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2015. – 356 б.
33. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Т.: Фан, 1986. – 65 б.
34. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970. – 217 б.
35. Иброҳимова Р. Жанр научной фантастики в узбекской советской литературе. – Т.: Фан, 1987. – 96 с.
36. Иброҳимова Р. Воқелик ва фантастика. – Т.: “Мухаррир”, 2011. – 197 б.
37. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – 167 б.
38. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Т.: Фан, 1965. – 140 б.
39. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 120 б.

40. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: “Зарқалам”, 2006. – 128 б.
41. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1993.– 96 б.
42. Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети. – Т.: 2008. – 664 б.
43. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 272 б.
44. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мороуннахр – Ўзбекистон, 2009. – 448 б.
45. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. – 320 б.
46. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. (XVII асргача). –Т.: Ўқитувчи, 1963. – 470 б.
47. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 432 б.
48. Маллаев Н. М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув юртлари филология факультетлари студентларига қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 114 б.
49. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Т.: Фан, 1978. – 64 б.
50. Мирзаев Т., Имомов К., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 303 б.
51. Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. –Т.: Истиқлол, 2005. – 82 б.
52. Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. – Т.: Истиқлол, 2006. – 63 б.
53. Музайяна Алавия. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. –Т.: Фан, 1974. – 224 б.
54. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – 308 б.
55. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005. – 176 б.
56. Навоий ва ижод сабоқлари. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 1981. – 160 б.

57. Навоийга армуғон. Мақолалар тўплами. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – 148 б.
58. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 2001. – 200 б.
59. Навоий А. Ғазаллар, шарҳлар. – Т.: “Камалак”, 1991.– 176 б.
60. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. Т.: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
61. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Т.: Фан, 1992. – 79 б.
62. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. – 216 б.
61. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. – 168 б.
62. Орзибеков Р. Туяқ поэтикаси. – Т.: Фан, 1985. – 98 б.
63. Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеърий дурдонаси. – Т.: Фан, 2008. – 102 б.
64. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т.: Фан, 1995. – 156 б.
65. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1979. – 407 б.
66. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 216 б.
67. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 247 б.
68. Салоҳий Д. Тасаввуф ва бадиий ижод. Ўқув қўлланма. –Т.: “Наврўз”, 2018. – 190 б.
69. Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: Самарқанд давлат университети, 1995. – 86 б.
70. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: 2004. –128 б.
71. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Т.: Фан, 1978. - 152 б.
72. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Т.: “Musiqa” nashriyoti, 2010. – 368.

73. Содиқов Қ. Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари. – Т.: ТДШИ, 2004. – 108 б.
74. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – 412 б.
75. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: “Художественная литература”, 1990. – 268 с.
76. Три великих сказании Древней Индии. – М.: Наука, 1978. – С. 576.
77. Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: “Истиқлол”, 1999. – 108 б.
78. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори. – Т.: “Баёз”, 2013. – 112 б.
79. Умаров Э.А. Фразеологический словарь “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои. Фан, – Т.: 1971. – 140 с.
80. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2002. – 252 б.
81. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.
82. Фитрат. Аруз ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
83. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Т.: “Маънавият”, 2006. – 336 б.
84. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 356 б.
85. Шарипова Л. XX асрнинг 70-80 йиллари ўзбек шеърларида фольклоризм. – Т.: Фан, 2011. – 121 б.
86. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999, – 172 б.
87. Юсупова Д. Алишер Навоий “Ҳамса”сида мазмун ва ритмнинг ўзаро уйғунлиги. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2001. – 144 б.
88. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача. – Т.: Фан, 1977. – 328 б.
89. Ўзбек мумтоз адабиёт намуналари. I жилд (Энг қадимги даврдан XIV давргача). – Т.: Фан, 2003. – 332 б.
90. Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Т.: Фан, 1976. – 150 б.

91. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: Фан, 2004. –120 б.
92. Қаюмов А. Асарлар. I жилд, II -китоб. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2008. –395 б.
93. Қаюмов А. Шеърят жилолари. –Т.: “Ўқитувчи”, 1996 –128 б.
94. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Т.: Фан, 1960. – 498 б.
95. Кошғарий М. Девону луғотит турк. II жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Т.: Фан, 1961. – 427 б.
96. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 160 б.
97. Қуронбеков А. Алишер Навоий “Хамса”си уммонида қатрлар. – Т.: ТДШИ, 2017. – 300 б.
98. Қуръони карим. Изоҳли ўзбекча таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: “Чўлпон”, 1992. – 672 б.
99. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур). – Т.: 2004. – 617 б.
100. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. –Т.: “Маънавият”, 2001. – 64 б.
101. Ҳабибуллаев А. Навоий пандномаси. – Т.: Фан, 1996. – 136 б.
102. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961. – 295 б.
103. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т.: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
104. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1963. – 173 б.
105. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970. – 330 б.
106. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т.: Фан, 1975. – 196 б.

107. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 192 б.
108. Ҳаққулов И. “Рух раҳмоний эрур...”. Ижод иқлими. – Т.: Фан, 2009. – 387 б.
109. Ҳаққулов И. Ўзбек классик адабиётида рубоий. – Т.: Фан, 1975. – 108 б.
110. Ҳаққул И. Камол эт касбким. – Т.: “Чўлпон”, 1991. – 240 б.
111. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Т.: “Маънавият”, 1998. – 160 б.
112. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000. – 144 б.
113. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 183 б.
114. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т.: Фан, 2007. – 224 б.
115. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийат малоҳати. – Т.: ”Шарқ” нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти. 1999. – 238 б.

III. Бадий адабиётлар:

116. Алпомиш. –Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. – 400 б.
117. Маънолар махзани (Нашрга тайёрловчи Ш. Шомахсудов, Ш. Шораҳмедов). –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2001. – 448 б.
118. Навоий Мир Алишер. Фоний гулшани (форсийдан Ж.Камол таржимаси). – Т.: Meriyus, 2011. – 363 б.
119. Навоий Алишер. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд.– Т.: Фан, 1987. – 689 б.
120. Навоий Алишер. Наводир ун-ниҳоя. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. II жилд.– Т.: Фан, 1987. – 622 б.
121. Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. III жилд.– Т.: Фан, 1987. – 575 б.
122. Навоий Алишер. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IV жилд. – Т.: Фан, 1989. – 526 б.

123. Навоий Алишер. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. V жилд. – Т.: Фан, 1990. – 528 б.
124. Навоий Алишер. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VI жилд. –Т.: Фан, 1990 – 555 б.
125. Навоий Алишер. Ҳайрат ул - аброр. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VII жилд. –Т.: Фан, 1990 – 389 б.
126. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. –528 б.
127. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IX жилд. – Т.: Фан, 1992. – 354 б.
128. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. X жилд. – Т.: Фан, 1992. – 448 б.
129. Навоий Алишер. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XI жилд. – Т.: Фан, 1995. – 630 б.
130. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998 – 315 б.
131. Навоий Алишер. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. –Б. 97- 192.
132. Навоий Алишер. Тарихи мулки аҷам. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. –Б. 193-254.
133. Навоий Алишер. Мезон ул - авзон. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVI жилд. – Т.: Фан, 2000. 43-99-б.
134. Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVII жилд. – Т.: Фан, 2001. –Б. 534.
135. Навоий Алишер. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин (“Ҳайратланганлар бешлиги”). Табдил, матн, изоҳ ва таржималар: Суйима Ғаниева. – Т.: 2004. – 80 б.
136. Навоий Алишер. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVIII жилд. – Т.: Фан, 1998 – 549 б.

137. Навоий Алишер. Муфрадот. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XX жилд. – Т.: Фан, 2003. –Б. 369-418.
138. Навоий Алишер. Топмадим. Ўзбек адабиёти бўстони. Ғазаллар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 784 б.
139. Навоий Алишер. Лисон-ут тайр. (Насрий баёни билан). –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 464 б.
140. Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 390 б.
141. Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. Девон. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 390 б.
142. Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. –234 б.
143. Эзоп масаллари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи , 2010. – 212 б.
144. Кунтуғмиш. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. IX жилд. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёти – матбаа концерн бош таҳририяти, 2016. – Б. 20-182.
145. Холбека. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик, IX жилд. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёти – матбаа концерн бош таҳририяти, 2016. – Б. 182-320.
146. Хондамир Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ. – Т.: Академнашр, 2017. – 368 б.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

147. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича): Филол.фан. д-ри... дисс. – Т., 1993. – 279 б.
148. Алимухамедов Р. Қадимги турк-моний адабиёти манбалари: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Т., 2016. – 91 б.
149. Амонов У. XX аср бошларида ўзбек фольклорининг ўрганилиш тарихи (Абдурауф Фитрат, Ғози Олим Юнусов ва Элбек фаолияти мисолида): Фалсафа фанлари бўйича филол. фан. д-ри ... (PhD) дисс. автореф

– Т., 2018. 54 б.

150. Багиров А. Ўзбек адабиётида туюқ: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1980. – 24 б.

151. Ганиходжаева Н. Алишер Навои – новеллист (По материалам «Хамсы): Автореф. дис. канд... филол. наук. – Т., 1967. – 25 б.

152. Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф – Самарқанд: 2017. – 46 б.

153. Жабборова М. Ўзбек мумтоз адабиётда Жамшид образининг бадиий талқини: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф – Т., 2018. – 55 б.

154. Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси: Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. – Т., 2017. – 75 б.

155. Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили (Фаридуддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари асосида): Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2001. – 24 б.

156. Истамова Ш.М. Бадиий асарда тушнинг поэтик-композицион вазифалари: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2017. – 141 б.

157. Мамадалиева З. “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2011. – 44 б.

158. Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида): Филол. фан. д-ри... дис. – Самарқанд, 1995. – 288 б.

159. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги: Филология фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2005. – 26 б.

160. Мўминов Ғ. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1994. – 256 б.

161. Нарзикулова М. “Сабъаи сайёр” достонида фольклоризмлар ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2006. – 150 б.
162. Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадиияти: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – 52 б.
163. Раҳимжонов М. Ўзбек мумтоз лирикасида марсия жанри: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2020. – 151 б.
164. Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (Ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): Филол фан. д-ри... дисс. автореф. – Т., 2001. – 26 б.
165. Сироҷиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қиёсий-типология, текстология таҳлил): Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Т., 1998 – 45 б.
166. Турсунова Н. Ҳозирги ўзбек драматургиясида фольклор стилизацияси: Филол фанлари бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – 154 б.
167. Худойберганов Р. Ўлим ва барҳаётлик тўғрисида илмий ва диний ғояларнинг фалсафий таҳлили: Фил. фан. бўйича фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф. – Т., 2010. – 26 б.
168. Шарипова Л. XX асрнинг 70-80 йиллари шеърлятида фольклоризм. Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2008. – 155 б.
169. Шарипова Л. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек шеърляти бадиий тараққиётида фольклор: Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. – Т., 2019. – 226 б.
170. Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т.: 2008. – 26 б.
171. Эркинов А. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Садди Искандарий” достони мисолида): Филол. фан. номз... дис. автореф. – Т., 1990. – 26 б.

172. Эшбоева Ф. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусияти ва бадиияти: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2008. – 28 б.

173. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Хазойин ул-маоний” мисолида): Филология фанлари д-ри ... (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – 270 б.

174. Ярматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е и начало 80-х годов): автореф. на соиск. канд. фил. наук. – Т., 1985. – 24 с.

175. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2005. – 306 б.

176. Гаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий талқини: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри... автореф. – Самарқанд: 2018. – 45 б.

177. Қаяумов О. Ўзбек фольклорида пари образи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1999. – 27 б.

178. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини: Филол. фанлари д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 75 б.

179. Қўчқоров Н. Ўзбек халқ олқишларининг жанр хусусияти ва бадиияти: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1994. – 26 б.

180. Ҳабибуллаев А. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг жанр хусусиятлари. НДА. – Т.: 1968. – 24 б.

181. Ҳайитова Ш. Алишер Навоий насрида комил инсон образи (улуг шоир маноқиблари асосида): Филология фанлари д-ри... (DSc) дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – 76 б.

182. Ҳамдамова С.Х. Фольклор анъаналари ва бадий талқин: таъсир ҳамда акс таъсир масалалари (XVIII-XIX аср шеърининг мисолида): Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2012. – 147 б.

183. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1995. – 286 б.

V. Мавзуга оид илмий мақолалар:

184. Абдуллаева Ш. Халқ оғзаки ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир // Низомий номидаги Тошкент ДПИ илмий асарлари. 36-жилд. – Т., 1962. – Б.137-141.
185. Акрамов Ғ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатларига доир (Туркий ёзма анъана ва мифология) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. – Б.70 -73.
186. Алавия М. Навоий ғазалларида халқ таъбирлари // Шарқ юлдузи. 1968. – № 8. – Б. 203-208.
187. Алавия М. Алишер Навоий ва фольклор // Саодат. 1966. – №8. – Б. 26-27.
188. Ашуров Т. “Сабъаи сайёр” достонида эртак мотивлари // Тошкент ҳақиқати. 1968, 25 июнь.
189. Йўлдошев Б. Алишер Навоий асарларида ибораларнинг қўлланиш усуллари ва ҳозирги давр билан муносабати ҳақида // Филологик тадқиқотлар (илмий мақолалар тўплами). 1-китоб. – Самарқанд, СамДУ нашри, 1995. – Б. 62-70.
190. Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. – №2. – Б. 55-58.
191. Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. –№ 3. – Б 31-35.
192. Жўраев М. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. – №6. –Б. 41-45.
193. Исаев А., Э. Умаров. Фразеологический словарь “Хазойин ул-маоний” Алишера Навои // Бюллетень по фразеологии. № 1. Труды СамГУ. Новая серия. Выпуск 234. – Самарканд, 1972. – С.77-80.
194. Литвинский Б. Зеркало // Орудия труда и утварь из могильников западной Ферганы. гл. VIII. – М.: Наука, 1978. – С.73-126.
195. Раҳмонова М. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. №3. – Б. 50-52.

196. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. – № 4. – Б. 37-45.
197. Саримсоқов Б. Алишер Навоий ва шеърӣ мезонлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. – № 1. – Б.16-22.
198. Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. I том. – Т.: Фан, 1988. – Б.138-139.
199. Саримсоқов Б. Ойнада зуҳр этган бахт // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. – № 4. – Б. 30-36.
200. Саримсоқов Б. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларига доир изланишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. – № 5. – Б. 85-92.
201. Умаров Э. Ўзбек тили фразеологиясининг тараққиётида Алишер Навоийнинг роли // Адабий мерос. Мақолалар тўплами. 1-китоб. – Т.: Фан, 1968. – Б.188-191.
202. Эргашев Қ. “Тарихи мулуки Ажам”да тарихий ҳақиқат ва афсонавий-романтик талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. –№5. – Б. 21-25.
203. Эргашев Қ. “Тарихи мулуки Ажам”да давлатлараро муносабатлар талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. –№1. – Б. 25-29.
204. Қаямов А. Фарзандсизлик мотиви ва миллий характер // Илмий хабарнома. 2018. – № 2. – Б. 80-83.
205. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижоди манбалари ҳақида // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Т.: Фан, 1993. – Б. 3 - 13.
206. Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. – №3. – Б. 17-24.

VI. Луғатлар:

207. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. I том. – Т.: Фан, 1983. – 656 б.
208. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. II том. – Т.: Фан, 1983. – 644 б.

209. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. III том. – Т.: Фан, 1984. – 624 б.
210. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. IV том. – Т.: Фан, 1985. – 636 б.
211. Навоий А. Қомусий луғат. I жилд. – Т.: Шарқ, 2016. – 536 б.
212. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С. Иброҳимов. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 784 б.
213. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. I жилд. А–Д.–Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.– 680 б.
214. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. II жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. –671 б.
215. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. IV жилд. Н–Тартибли. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.– 680 б.
216. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2013. – 406 б.
217. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – 298 б.

VI. Интернет сайтлари

218. www.literature/az;
219. www.navoiy-uni.uz